

بسم الله الرحمن الرحيم

د نوي قاس ليکنو د نوي قاس ته
يوه کتنه

ليکوال: محمد هارون خپل شعشي

فهرست

د سر خبري

لغتپوهنه څه ده؟ او لغوي زېرمه څه وېلو؟

قاموس ليکنه او لغتپوهنه

په قاموس ليکنه کې د ناپييلتوب او خپلواکۍ ارزښت

د پوهاند هېسې له نظره د قاموس ليکنې ضروري موضوعات او مسألې

د قاموسو ډولونه

۱- د ژبې له پلوه د قاموسو ډولونه

۲- د محتوا يا ټول پلوه د قاموسو ډولونه

۳- د چاپ د گچي يا اندازې له پلوه د قاموسو ډولونه

۴- د فزيکي جوړښت يا څرنگوالي له پلوه د قاموسو ډولونه

۵- د مانا له پلوه د قاموسو ډولونه

۶- د کاروونکو د څرنگوالي له پلوه د قاموسو ډولونه

۷- د استفاده کوونکو د زده کړې او مهارت له پلوه د قاموسو ډولونه

۸- د کارونې يا استعمال له پلوه د قاموسو ډولونه

د عمومي او اختصاصي قاموسو ځينې ځانگړتياوي

په انگرېزي قاموسو کې د لغوي موضوعاتو او توکو ډولونه

د پښتو قاموسو د وې نه بېلېدونکي زېرمې: د خپل او مفغن ټکي (مفغناټ)

الف) د خپل ټکي

ب) مفغن ټکي (مفغناټ)

د مفغناټو ډولونه

لومړۍ: مانوي (معنوي) مفغناټ

دوهم: اوبښتي مفغناټ

درېم: منقلب مفغناټ

په قاموسو کې د دخپلو او مفغنو کلیمو تر څنگ د پښتو د سپېڅلو ټکو د پېژندگلوی اړتیا

د مفعنو ټکو په املا کې د گډوډۍ مخنيوی
په قاموسو کې د را غونډو سوو کلیمو د سم تلفظ ارزښت او بېلابېلي لاري
د کلیمو په سم او کره وینګ کې د خج ارزښت
د کلیمو له کره وینګ سره د فونیتیکي الفبې او خج اړیکې
په قاموسو کې د را ټولو سوو ټکو د کره املاوو بېلابېل اړخونه
په پښتو ټکو کې ځای بدلوونکي توري
په پښتو ټکو کې د ځینو تورو د خپلمنځي الیشېدو یا بدلون مسأله
په قاموسو کې د کلیمو پر مانا د تورو او لیکدود اغېزه
د کلیمو او ترکیبو املايي وړیا نټونه
د کلیمو پخوانۍ او اوسنۍ املاوي
په پښتو کې د مشترکو او پردو ټکو لیکدود
د معیاري لیکدود په غوره کولو کې، د فینالوژیکو ځانګړتیاوو او ټولنیز تړون ارزښت
د کلیمو، ترکیبو او اصطلاحاتو ریښه پېژندنه
په قاموسو کې د کلیمو د پېژندنې یا تعریف ځانګړتیاوي
د کلیمو په تعریف او مانا کې د جامعیت او مانعیت اړخونه
د کلیمو د پېژندنې (تعریف) ګرامري جوړښت
په قاموسو کې د بېلابېلو ماناوو اوډنه
د کلیمو د بېلابېلو ماناوو د جلا کولو لاري
د کلیمو د بېلابېلو ماناوو اوډنه د هغو د عمومیت یا ډېر استعمال له مخې
د تاریخي بدلونو له مخې د ماناوو اوډنه
په ژبه او ادب کې باید د کلیمو د ډېر یا لږ استعمال مسأله، څنګه روښانه سي؟
په قاموسو کې باید د را غونډو سوو کلیمو او اصطلاحاتو د استعمال ډګر څرګند سي
په بېلابېلو ژبو او لهجو کې د کلیمو د مانوي پولو د بدلېدو ځینې بولګې
د طبیعي او غیر طبیعي عواملو پر بنسټ د بېلابېلو ټکو په ماناوو کې بدلونونه: د کلیمو حقیقي، مجازي،
کنایي، اصطلاحی او نورو ماناوو ته یوه لنډه کتنه

منصوبي او مستنبطي ماناوي

په قاموس ليکنه کې د مشابه، ذومعاین، مترادفو، متضادو، متقاربو او اړونده ټکو پېژندنه او ارزښت

په قاموسو کې د بېلابېلو ټکو په رېښو، شکلي او مانوي جوړښت کې، د بېلابېلو بدلونونو روښانه کول

په قاموسو کې د راغونډو سوو کلیمو گرامري ویش او ځانګړتیاوي

د بې قاعدې فعلو، بې قاعدې جمعو، نادوده ښځینه حالتونو او بې قاعدې صفتو راټولونه او شننه

په قاموسو کې د راغونډو سوو کلیمو د بېلابېلو مشتقاتو یادونه

په قاموسو کې د مکررو یا تاکیدي ټکو راغونډول

په قاموسو کې د ځینو ټکو ناسمه کارونه

د مشهورو تېروتنو د سموښو وړاندې کول

نیولو جیزم او قاموس لیکنه

قاموس لیکوونکي او د نوو ټکو پېژندنه

د نوو ټکو په جوړولو او رواجولو کې د چټکتیا ارزښت

په لغت جوړونه کې د پېښه ګرۍ زیانونه

څوک باید د نوو ټکو د جوړولو واک ولري؟

پورټمنټیو نونه (Portmanteau/Portmanteau)

په قاموس لیکنه کې د کلیمو د شکلي یووالي او مانوي بدلون د پېچلتیا بېلابېل اړخونه

۱- هومنیمونونه یا مشابهات (Homonyms)

الف) هوموفونونه (Homophones)

ب) هوموگرافونه (Homographs)

هیپونیمونه (Hyponyms) او هایپینیمونه (Hypernyms)

کو هیپونیمونه (Co-hyponyms)

هایپانمي او میرنمي (Hyponymy and Meronymy)

شبه میرنمي (Quasi-meronymy)

کولو کېشن (Collocation)

د کليمو د مانوي بدلون ځيني نور ډولونه: ميتونمي / ميتانمي، سينیکلک / سينکلهيکي...

د متضادو ټکيو ځای والی (Combination of Antonyms)

په انگرېزي کي د متضادو ټکو ډولونه

- درجه لرونکي متضاد ټکي (Graded Antonyms)

- متباين يا متمم انتنيمونه (Contradictory/Complement Antonyms)

- سرچپه يا اړولي انتنيمونه (Converse Antonyms)

الف) متممه يا مکمله انتنمي (Complementary Antonymy)

ب) قطبي انتنمي (Polar Antonymy)

ج) اړخ لرونکې انتنمي (Directional Antonymy)

په قاموسو کي د ځينو متلو را غونډول او تشریح کول

په قاموسو کي د ژبنيو اصطلاحاتو، محاورو او عبارتو راوړل او سپړل

په قاموسو کي د متلو، ژبنيو اصطلاحاتو او عامو عبارتو د اوډولولاري

په قاموسو کي د ترکیبي ټکو د بېلابېلو ډولو را غونډول او شل

په انگرېزي کي د ترکیبو بېلونه

په انگرېزي قاموسو کي د مرکباتو او عبارتو ترمنځ توپیر

په قاموسو کي د منحوتو ټکو را غونډول

په پښتو او پارسي کي د مرکبو او مخلوطو ټکو د املأ څرنگوالي

د ژبي د زړو يا نابابه ټکو را غونډول او مستند کول

د پښتو د زړو يا متروکو لغتو د راټولو او مستند کولو گټي

د پخوانيو ټکو د اصلي او نوو ماناوو بېلول او جوتول

د پښتو د ځينو مستعملو ټکو عامل او رواجول

په قاموسو کي د ځينو سيمو او ځينو ځانگړو ډلو له ژوندانه سره تړلي ټکي

په پښتو ژبه کي، د اشخاصو ځانگړي نومونه

په پښتو قاموسو کي، د افغاني انسابو لنډه پېژندگلو

د تاريخي او جغرافيايي ځايو نومونه

د تاريخي اماکنو او انسايو سمي املوي

د کليمو لغوي ماناوې او جغرافيايي مفاهيم

په قاموسو کې د افغاني، سيمه ييزو او نړۍ والو مشاهيرو پېژندگلوي

په قاموسو کې زموږ د سيمي د بېلابېلو نژادي او قومي ډلو، دينو، مذهبو، فکري او عرفاني لارو پېژندگلوي

په پښتو او پارسي قاموسو کې، د اسلامي عرفان او فلسفي تفکر د اصطلاحاتو راغونډول او شل

په قاموسو کې د پېژندل سوو ملي او بين المللي مخففاتو راغونډول او تشرېح کول

په قاموسو کې د طبيعي او اقليمي پيداوارو نومونه او تصويري بيان

ماخذونه او منابع

د لوی څښتن په نامه

د سر خبرې

د کوچنيوالي مي له حقوقو او سياسي علومو سره مينه وه؛ خو د زماني باد څه موده د انجينري او ټيکنالوژۍ خوا ته بوتلم. د لوی څښتن په پېرزوينه تر لږ ځنډ وروسته بيرته په دې بريالۍ سوم، چې خپلې خوښې کړې څانگې ته لار پيدا کړم. پلار به مي تل د حقوقو او سياسي علومو پر کتابو سربېره د گرامر، ژبپوهنې، لغتپوهنې، ادبياتو او تاريخي اثارو مطالعې ته هم هڅولم. هغه به ويل هر حقوقپوه بايد د ليکوالۍ په باريکيو او هورونو هم ښه پوه وي. د کليمو صريح او ضمني، گلي او فرعي، حقيقي او مجازي ماناوې مي لومړۍ ځل د پلار له خولې وروږېدې، چې هره يوه به يې د ژوند يو مثالو په وړاندې کولو سره بيانوله؛ د کليمو په ډول ډول ماناوو او د هغو د استعمال په بېلابېلو مواردو ځان ښه ملا کول، هغه سپارښتنه وه چې خدای بخښلي به همېشه په ټينگار سره تکراروله؛ او د همدې مقصد له پاره يې له خپل مالي توان سره سم په کور کې، د مختلفو ژبو خورا ډېر عام او اختصاصي قاموسونه هم ايښي وه. لوی رب دې اروا ښاده لري.

په دې توگه، د زده کړې په چارو کې له رنگارنگ قاموسو څخه کار اخيستنې، کرار کرار د لغتپوهنې له ځينو مهمو موضوعاتو او د قاموس ليکنې له مختلفو لارو او دودونو سره اشنا کړم. دا مينه سوکه سوکه زياته سوه؛ او له هغې سره جوخت په دې خبره هم څه نا څه پوه سوم چې لغتونه، عبارتونه، تعبيرونه او اصطلاحات په واقعيت کې، د هرې ژبې د مانوي او فرهنگي زېرمو مهمه او اساسي برخه ده؛ ځکه انساني علوم، مهارتونه او تجربې گرده د ژبې په مرسته له يوې ټولنې څخه بلې ټولنې ته لېږدول کېږي؛ او د ژبې دا ټول کمال هم بېله شکه په هغو کليمو، عبارتو، تعبيرو، اصطلاحاتو او نورو ادبي-فرهنگي ارزښتو کې نغښتی دی، چې

لغتپوهنه او قاموس لیکنه یې له خپرني او شنني سره نيزې اړيکې لري. له همدې امله اوس څوک د دې خبرې له حقانيت څخه نټه نه کوي، چي په هره ژبه کي د پراخو لغتو، ترکيبو او اصطلاحاتو کارونه او د کليمو د شکلي او مانوي (معنوي) ظرافتو استعمال، په واقعيت کي د هغې ژبي د ويوونکو د فکري بلوغ او تخيلي عروج ښکارندوی دی.

د لغتپوهني او قاموس لیکنې په چارو کي مي تر ځينو زده کړو او پلټنو وروسته دا اړتيا وليده، چي د قاموس لیکوونکو د لارښووني دپاره د «اصول و قواعد فرهنگ نویسی» تر سرلیک لاندې، په پارسي ژبه يوه پراخه علمي او انتقادي مقاله وکارم. دا دئ نن له هغې لیکنې څخه لږه پر دوې نيمې لسيزې تېرېږي. په دې اوږدو کلونو کي د علومو د هرې څانگې په شان، په قاموس لیکنه کي هم ډېر ستر او اریانوونکي پرمختگونه منع ته راغله. اینټرنیټ او ډیجیټل ټیکنالوژۍ په دې پرمختیایي بهیر کي خورا لویه او ارزښتناکه برخه اخیستې ده؛ او په پوره ډله سره به په راتلونکي کي هم د دې بهیر له زیاتي چټکتیا او بشپړتیا سره لویه مرسته وکړي. د دغو علمي او تخنیکي پرمختگو په ترڅ کي، پښتو قاموس لیکنې هم تر پخوا ډېره وده وکړه. په پښتو کي د ژبي ډېر عام یو ژبیز او دوه ژبیز فرهنگونه ولیکل سوه، چي ځیني یې اوس له نېکه مرغه په ټوله نړۍ کي د اینټرنیټ پر پاڼو، د پښتو ژبي د مینه والو استفادې ته ایښوول سوي دي.

د قاموس لیکنې په برخه کي وروستیو بدلونو او پرمختگو ته په پام سره مي وپتېیل، چي د دې علمي څانگې د مېتودولوژۍ په اړه خپله پخوانۍ لیکنه دا پلا له هراړخیزو زیاتونو او بشپړونو سره، په پښتو ژبه لوستونکو ته وړاندې کړم؛ ځکه د قاموس لیکنې پر تیوريکو بنسټونو علمي او انتقادي بحثونه هغه څه دي، چي په پخوانۍ قاموس لیکنه یې چندان څرک نه لیدل کېده؛ او تر اوسه پوري هم په دې اړه ډېر لږ څه لیکل سوي یا ژباړل سوي دي. د قاموس لیکنې د تنوع او پراخوالي په دې بې ساري عصر کي، د دې څانگې د مېتودولوژۍ سم او دقیق رعایت، د قاموسو د تألیف او ژباړې له خورا مهمو او ضروري شرایطو څخه گڼل کېږي. نن سبا هغه قاموسونه گرسره رانیوونکي نه لري، چي په لیکنه یا ژباړه کي یې د دې علمي څانگې نوو اصولو او موازینو ته ټینگ پام نه وي سوی. د همدې اړتیاوو له مخي مو په دې لیکنه کي، د قاموس لیکنې په اړه د ځینو افغانو او بهرنیو لغتپوهانو د نظریو تر څنګ، د مقایسه یي لیکسیکوگرافي پر بنسټ ځیني نورې نظریې او قواعد هم وړاندې کړي دي، چي په پښتو قاموس لیکنه کي یې رعایت ډېر ضروري او په زړه پوري بلل کېږي. د دغو نظریو، اصولو او قواعدو په بشپړ تطبیق سره، د ژبي عام او هراړخیز فرهنگونه د محتوا او شکل له پلوه علمي اساس مومي؛ او هر لوستونکی یې د یوې باوري سرچینې په توگه، له کار اخیستنې سره مینه پیدا کوي.

د دې له پاره چې پر پښتنو سربېره د نورو ژبو ویونکي او لوستونکي هم له دې ماتې ګوډې لیکنې څخه پوره ګټه واخلي، د قاموس لیکنې د بېلابېلو اصولو او قواعدو په اړه مو د پښتو ژبې تر څنګ د نورو ژبو، په تېره بیا انګرېزي ژبې ځینې قواعد او مثالونه هم، په لنډه بڼه بیان کړي دي.

هېره دي نه وي، چې د دې لیکنې په ځینو برخو کې، ځای ځای د قاموس لیکنې د بېلابېلو اصولو او قواعدو په ارتباط د ځینو قاموسونو یادونه شوې ده؛ خو دا کار په هیڅ ډول د قاموسو د کره کتنې او شننې په مانا نه دی؛ ځکه په پښتو کې د بېلابېلو قاموسو او لغتنامو تاریخ او کره کتنه ژوره څېړنه غواړي، چې په دې لنډه رساله کې یې هیڅکله حق نسي ادا کېدای.

د ګډوډو مالوماتو او پلټنو دا کوچنۍ او نیمګړې مجموعه مي دمګړې تردې ځایه را ورسوله. باور لرم چې پښتانه ژبپوهان، لغتپوهان او قاموس لیکوونکي به د خپلو ګټورو نظریو او نوښتونو په رڼا کې، د هغې د بشپړتیا او پرمختیا ډګر ته را و دانګي؛ او په دې توګه به د ګران هیواد د قاموس لیکنې ځوان پښت ته، د فرهنګونو د تالیف یا ترجمې لاره نوره هم روښانه او اسانه کړي.

محمد هارون خپل شعشي

لندن، ۲۰۰۹ میلادي کال

لغتپوهنه څه ده؟ او لغوي زېرمه څه وېلو؟

پروفیسر جګسن او پروفیسر امویل په خپل ارزښتناک اثر «کلیمې، مانا او لغتنامه...» کې د انګرېزي قاموس له پاره د بېلابېلو کلیمو پر ځینو توپیرونو؛ او د لغتپوهنې او قاموس لیکنې د بېلولو په اړه په زړه پوري بیان کړی دی، چې د ځینو ټکو یادونه یې دلته بې ګټې نه ده. دوی لیکي: «کېدای سي لغتپوهنه (lexicology) په لنډ ډول د لغت (lexis) څېړنې ته و وایو. د یوې ژبې د لغتو مجموعه ته په اروپایي ژبو کې د (vocabulary) یا (lexicon) ټکي کارېږي، چې لکسیکان په خپل وار سره له یوناني (lexis) او (lexikos) څخه اخیستل سوی دی.

په انګرېزي کې د "lexis"، "vocabulary" او "lexicon" پرتله ښیي، چې دا درې لغتونه لږ و ډېر مترادف ګڼل کېږي. لومړی تر ډېره حده غیر رسمي یا گفتاري (colloquial) شکل، دریم عمدتاً علمي او تخنیکي بڼه؛ او دوهم د لومړي او دریم په منځ کې ځای لري. سره له دې هم باید له یوې خوا د وکابولرۍ، لکسیس او لکسیکان ترمنځ او له بلې خوا له ډیکشنرۍ (dictionary) سره د هغو توپیر او بېلولی له پامه و نه غورځول سي. په داسې حال کې، چې لومړي درې لغتونه ښايي د یوې ژبې لغوي

زېرمي ته د اشارې په مفهوم استعمال سي؛ خو ډيکشنري په يوه ټاکلي وخت کې، د هماغه چاڼي سوي لغوي زېرمي د ثبتولو په مانا ده.

په دې وروستيو کلونو کې په انگرېزي کې د جارگن (Jargon) اصطلاح هم ډېره ترسترگو کېږي، چې مقصد يې هغو لغتنامو يا لغوي پانگو ته اشاره ده، چې د ځينو څانگو ماهران، کارکوونکي او له هغو سره تړلي نور کسان يې په خپلو ورځنيو مسلکي چارو کې کاروي.» (Jackson and Amvela 149)

پروفيسر جگسن او پروفيسر امويله وروسته د لغت پوهنې د موضوع او اړونده علمي څانگو په اړه داسې کاري: «د طب، حقوقو، کمپيوټر، ورزش او داسې نورو په گډون هره څانگه ځانته داسې خاص ټکي او اصطلاحات لري، چې يا په خپله په ورځنيو چارو کې په بېلابېلو بڼو ور سره مخامخ يو؛ او يا يې له نورو خلکو اړو.

په دې توگه، لغتپوهنه هغه پوهه ده، چې نه يوازې د ساده ټکو، بلکې د مرکبو او مخلوطو ټکو او د ژبې د مانا داره واحدو په اړه خبرې او څېړنه کوي. لغتپوهنه يا د ځينو په اصطلاح ويې پوهنه (په دې ليکنه کې مو د ويې پوهنې پر ځای له يوې مخي د لغتپوهنې اصطلاح کار کړې ده؛ ځکه لغت تروبي عام، پېژندل سوې او اسانه ټکي دي). اساساً پر هغو مالوماتو ولاړه ده، چې له مانا پېژندنې او مارفولوجۍ / مورفولوژۍ څخه تر لاسه سوي وي. په لغتپوهنه کې د خاصي توجه او علاقې دريم ډگر د بېلابېلو کليمو ريښه پېژندنه يا ايتيمولوجي / ايتيمولوژي گڼل کېږي. لغتپوهنه بايد له قاموس ليکنې سره، چې په حقيقت کې د قاموسو ليکل يو ځانگړې لاره يا تکنیک دی، گډه نسي.» (Jackson and Amvela 2)

په پاړسي کې د لغتنامې په مفهوم د «فرهنگ» کليمه له ډېرو زمانو څخه کارېږي. دا ترکيبي کليمه په اصل کې د فر/فره (شان و شوکت، رڼا، روښنايي، پرتم، برم، ددبده، لوبي، غټوالی او داسې نور) او هنگ (له تنگ له ريښې څخه د کښولو، پوهولو، فرهنگ او داسې نورو په مانا) له دوو بېلو او ستايي کليمو څخه جوړه ده (عميد ۱۸۱۲:۳). دا دوي ترکيبي کليمې په گډه د پوهې، معرفت، عقل، ادب، روزنې او پالنې، تدبير، کلتور/کولتور، په يوه ملت يا قام پورې د تړلو مادي او مانوي اثارو او په پای کې د لغتو د کتاب يا لغتنامې په مانا استعمالېږي، چې په پښتو کې يې د قاموس، سيند / سين، درياب، ويې پانگي، لغوي پانگي، لغوي زېرمي، ډيکشنري او داسې نورو په نامه يادوي (و.گ. د علامه علي اکبر دهخدا په لغتنامه، د ډاکټر محمد معين او حسن عميد په فارسي فرهنگونو کې د فرهنگ ماده؛ او د محمد حسين بن خلف تبرېزي په «برهان قاطع» کې د همدې مادي په اړه، د ډاکټر محمد معين د حاشيې متن).

سره له دې چې په پښتو کې هم د «پر، پر» او «تنگ» کليمې ژوندۍ دي (لکه په سروپر، وينگ، کتنگ، ليدنگ او داسې نورو ترکيبو کې، چې همدا اوس هم د پښتو په لوېديځه لهجه کې په پراخه توگه کارېږي؛ او

په ريښو او مانا کي له اوستايي «فر»+«هنگ» سره بې تړاوه ښکاري (خو دا دوي کليمې د يوه ټکي (فرهنگ) په بڼه د قاموس، لغتنامې، سيند، لغوي زېرمې، لغوي پانگې، ويی پانگې، ډيکشنري او داسي نورو په مانا، چندان اوږد تاريخ نه لري. لکه څنگه چي د پښتو قاموس ليکني تاريخ ښيي، د پښتنو لومړنيو قاموس ليکونکو خپل فرهنگونه د «رياض المحبت»، «عجايب اللغات» او داسي نورو په نومونو ياد کړي دي. د پښتو ژبي مخکښو اروپايي څېړونکو هم په خپلو علمي او تحقيقي اثارو کي د «فرهنگ» کليمه نه ده کار کړې. داسي ښکاري چي په هغو زمانو کي د عربي او پارسي ژبي ترکيبي ټکي (لغتنامه) تر هري بلي کليمې، ډېره عامه او مشهوره وه.

په عربي کي د لغتنامې يا لغوي زېرمې دپاره له اوږدو زمانو راهيسي د «قاموس» او «معجم» ټکي استعمالېږي، چي له هغو څخه د «قاموس» لغت پښتو، پارسي او ځينو نورو ژبو ته هم لاره پيدا کړې ده. دا لغت هم په خپل وار سره څو بېلې او مشخصي ماناوې لري، چي په هغو کي يې دا دوي ډېري عامي او مشهورې دي:

- د درياب يا سمندر منځ.

- د لغتو کتاب يا لغتنامه، چي د نورو ژبو په دود په پښتو کي هم په خورا ډېرو نومو يادېږي. زموږ ځينو پښتنو قاموس ليکونکو دا ټکي د «سيند» په مانا ترجمه او استعمال کړي دي؛ لکه «پښتو سيند» چي لومړی پلا په ۱۳۱۲ش کال کي د مخکښ پښتون قاموس ليکونکي، ژبپوه او سياستوال - ارواښاد وزير محمد گل خان (۱۲۲۳-۱۳۴۳ش) له خوا تاليف سو. وروسته دا ترجمه سوي ټکي سوکه سوکه عام سو، چي «درياب»، «سيند» او داسي نور يې مثالونه دي.

قاموس ليکنه او لغتپوهنه

قاموس ليکنه لکه څنگه چي نوم يې څرگندوي، د قاموسو له تاليف او ليکني سره سروکار لري. په بله وينا، قاموس ليکنه عملي او تطبيقي لغت پوهنه ده. قاموس ليکونکي د لغت پوهني له اصولو، قواعدو او نظريو څخه د يوې ژبي د قاموسو په ليکنه او تاليف کي گټه اخلي. د لغتپوهني د ژبنيو علمي څانگو (مانا پوهني او گرامر) او د قاموس ليکني د عملي اړخو ترمنځ گډو اړېکو، د اوسنيو قاموسو د جوړښت او محتواو له بشپړتيا سره، په زړه پوري مرسته کړې ده.

د قاموس ليکني تمرين اوږد او مستقل دود دی، چي د معاصرو ژبنيو علمي څانگو تر پيداېښت پېړۍ پېړۍ اوږد تاريخ لري. قاموس ليکني، د لغتپوهني (چي په تېرو څلوېښتو کلونو کي پيل سوې ده) په گډون د بېلابېلو ژبنيو علمي څانگو پر بډاينه او پرمختگ لويه اغېزه ښودلې ده. د لغتپوهني اساسات په څرگنده ښيي، چي دا پوهه به په راتلونکي کي د نوو علمي قاموسو په رامنځ ته کېدو کي د قاموسو ليکوالو او ژباړونکو ته ډېر څه وړاندي کړي. (Jackson and Amvela 215)

په قاموس لیکنه کې د ناپیلتوب او بېطرفۍ ارزښت

قاموس لیکوونکي باید د مؤرخانو په شان د حقیقتونو ناپیلي او بې پرې لیکوونکي وي. د دې زرين اصل له مخې باید تل کونښن وکړي، چې په ژبنيو مسألو کې هیڅکله د خپلو قومي، ديني، ژبنيو، سياسي او ايډيالوژيکي تمايلاتو او شخصي ذوق پر بنسټ کمۍ يا زياتۍ ونه کړي؛ ځکه په فرهنگو کې د گوندي، سياسي، ايډيالوژيکي، نژادي، ديني او داسې نورو اړېکو، شخصي ذوق او سليقې له مخې تعريفونه او ماناوې وړاندي کول، د فرهنگ لیکنې له عمومي قواعدو څخه څرگنده سرغړونه ده. که د توکمیزې جلا ساتنې يا اپارتايت/ اپارتايد د پېژندنې له پاره دغه دوه تعريفونه، چې دواړه يې د جنوبي افريقا د توکمپال رژيم د واکمنۍ پر مهال وړاندي سوي دي، په سرسري توگه تر نظر تېر کوو، له ورايه دغه راز شخصي او عندي نظريات گورو:

- په يوه هيواد، په تېره بيا جنوبي افريقا کې د اوروپايانو او غيروروپايانو د بېلابېلو توکمونو جلا ساتنه.
- هغه سيستم، چې په جنوبي افريقا کې، د حکومتي نظام له خوا رامنځ ته سوی و؛ او هدف يې د بېلو توکمو جلا ساتل؛ او په دې ډول سپين پوستو خلکو ته گټه رسول وه.

دوهم تعريف لکه څنگه چې لیدل کېږي، سياسي او ايډيالوژيکي اړخ لري؛ ځکه چې لومړی تعريف هم د قضیې اصلي واقعیت ته گوته نيسي؛ مگر د لومړني تعريف پر ضد دا استدلال کېږي، چې که د اپارتايت انګېزې او موخي روښانه نسي، نو دا تعريف په گومه کې (په ضمني توگه) د توکمپال رژيم سيله او پلوي کوي. په ځينو حالاتو کې دا خبره ناممکنه وي، چې څوک د يوې مسألې يا يوه واقعیت په وړاندي خپل دریځ په روښانه بڼه ونه ښيي. دا خبره عامه ده، چې يو سړی د يوه له سترگو مجاهد او د بل له سترگو تېروريست يا ترهگر وي. (Atkins and Rundell 427-28)

په ټولنيز ژوند کې ډېري داسې پېښې او مسألې سته، چې د بېلابېلو فکري او ايډيالوژيکي دریځو خښتنان يې له يوې زاوې څخه نه وينی. له دې کبله، که قاموس لیکوونکی هم د دغه راز ايډيالوژيکي، گوندي، سياسي، ديني، مذهبي، فکري، ژبنيو او نورو توپيرونو تر اغېزې لاندې، د راغونډو سوو ټکو او اصطلاحاتو پېژندنې او شننې ته ملا وتړي، بيا نو په قاموس لیکنه کې د ناپیلتوب او بې پرې والي، ټول موازين او معيارونه تر پښو لاندې کېږي؛ او د قاموسو علمي ارزښت له منځه ځي.

د پوهاند هېسن له نظره د قاموس لیکنې ضروري موضوعات او مسألې

پوهاند ډيک هېسن «د لغوي څېړنې او قاموس لیکنې دپاره د ژبپوهنې بنسټونه» په نامه د خپلې نوښتگرې مقالې په ترڅ کې، تر اتو بېلو سرلیکونو لاندې د قاموس لیکنې ضروري اړخونه داسې بیانوي:

- رغ پوهنه (Phonology): د يوه ټکي او د هغه د بېلابېلو وړيانو تلفظ.

- مورفالوژي / مورفولوژي (Morphology): د يوه لغت د بېلابېلو برخو (مورفيمو) جوړښت او ټول بې قاعدې شکلي بدلونونه (Irregular Inflections).

په مورفالوژۍ کې د اسمو د بې قاعدې جمعو او بې قاعدې فعلو پر بېلابېلو حالتو سربېره، د دې خبرې سپيناوی هم کېږي، چې ایا د پام وړ ټکۍ يوه ساده ريښه لري؛ لکه "long" که اشتقاقې ريښه لري؛ لکه "longish" او "prolong" او يا هم د ترکيبې ټکۍ بڼه لري؛ لکه: "long-jumper" او "Year-long"؛ خو په انگرېزي کې کله کله د ځينو ټکو له املا يا تلفظ څخه د هغو ترمنځ مورفيمیک اړيکې (morphemic relationship) نه پېژندل کېږي؛ لکه: "Long-length" (Jackson and Amvela 195).

په پښتو کې هم د انگرېزي په څېر مورفالوژي دا خبره را ښيي، چې د مثال په توګه «خرڅ» يوه ساده کلیمه ده؛ او يوه ريښه لري. «خرڅه/خرچه»، «خرڅيلاو/خرڅلاو»، «خرڅاوو»، «خرڅېدونکۍ»، «خرڅوونکۍ» او داسې نورې، هغه اشتقاقې کلیمې دي چې ټولې د «خرڅ» له ريښې څخه را وتلي دي.

- نحوه (Syntax): د کلام د اجزاوو له پلوه د يوه ټکۍ نوعيت، څرنگوالی او هغه ځانګړې جوړښتونه، چې يو ټکی يې د استعمال په بېلابېلو حالاتو کې جوړوي. نحوه په قاموس ليکنه کې دا را ښيي، چې که د پام وړ ټکۍ صفت وي، بايد په جومله کې يې ځای چيرې وي؛ مثلاً په پښتو کې «توره تخته»، په پاړسي کې «خانهء کلان» يا په انگرېزي کې "A large suitcase".

په مخکني پښتو ترکيب کې «توره»، په پاړسي ترکيب کې «کلان» او په انگرېزي ترکيب کې "large" صفتونه دي؛ نو ځکه بايد په جومله کې پر خپل ځای استعمال سي. نحوه دا خبره هم روښانه کوي، چې کوم اسمونه د شمېرلو وړ (کتابونه) او کوم اسمونه د شمېرلو وړ نه دي (غنم، اوبه او داسې نور). (Jackson and Amvela 195)

- مانوي اړخونه (Semantics): د يوه ټکۍ ډول ډول ماناوې او مانوي جوړښتونه.
- قراین، حالات او احوال (Context): د هغو ټولنيزو حالاتو، قراینو او لارو چارو په اړه محدوديتونه او بندیزونه، چې يو لغت پکښې استعمالېږي. لکه څنګه چې پوهېږو، ځينې ټکي د متن او بيان په ځانګړو ډولونو يا د استعمال په خاصو شرايطو، موضوعاتو او مناسبتو پورې اړه لري. قاموسونه د دود او دستور له مخې وظيفه لري، په داسې حالاتو کې خپلو لوستونکو ته سمه او روښانه لارښوونه وکړي. له همدې امله ګورو، چې په ځانګړو شرايطو، حالاتو او موضوعاتو پورې تړلي مالومات په سيستماتيک توګه، په فرهنگو کې ځای مومي. په دغه راز مالوماتو کې رسمي/دوديز (formal) غير رسمي/نادوده (informal)، شفاهي يا گفتاري (colloquial)، عاميانه (slang) او داسې نور هغه اختصاصي موارد

او حالات راځي، چي د يوه ټکي شاوخوا پولې جوړوي.

فرهنگونه تل شرايطو او ظروفو ته په پام سره د بېلابېلو ټکو د تصنيف او چاڼ کولو په مسأله کي، د ثابتو اصولو او ځانگړي دريغ پيروي نه کوي. کېدای سي ځيني قاموسونو يو ټکی د غير رسمي يا نادوده لغت په توگه ياد کړی وي؛ په داسي حال کي چي ځينو نورو هماغه ټکی د شفاهي، عاميانه، زموخته عاميانه يا مبتذل (vulgar) او داسي نورو تر سرليکولاندې اوډلی وي. د دې تر څنگ، په فرهنگو کي لغتونه د محتوا او اغېزمندي پر بنسټ هم پر بېلابېلو ډلو يا کټگوريو ویشل کيږي؛ لکه: د سپکاوي او بې آبي ښکارندوی ټکي (derogatory/pejorative)، طنزيه يا خندني کليمات (jocular)، په نرمه او پسته بڼه بيانونکي ټکي (euphemistic) او داسي نور.

- املا (Spelling): د يوه ټکي عادي او الیشېدونکي يا متغير ليکدودونه.

- ريښه پېژندنه (Etymology): د يوه لغت ريښه او تاريخچه.

- استعمال (Usage): د يوه ټکي د استعمال تکرار او دفعات (فريکوينسي) او په ځينو حالاتو کي منعه سوي يا نه استعمالېدونکي (taboo) حالتونه. (Hudson 1988)

پوهاند هېسن د کليمو د استعمال محدوديتونه؛ لکه د رسميت مراتب او د موضوع ساحه (Subject Domain) د شرايطو او مواردو تر عنوان لاندې راوستي دي. د پروفيسر هېسن د استعمال (usage) کټگوري هغو متفرقه مالوماتو ته ځانگړې سوي ده، چي ځينو ته يې په فرهنگو کي لږو ډېر ځای ورکړل سوی دی. په دې ډله کي لومړني مالومات د يوه ټکي د استعمال د تکرار يا فريکوينسي په اړه دي. تر دې وروستيو کلونو پوري، چي د لغوي زېرمو د ساتني او استعمال په مقصد له کمپيوټرو څخه کار اخيستنه نه وه پيل سوي، د کليمو د فريکوينسي په باره کي د باور وړ مالوماتو ترلاسه کول ډېر گران ؤ. د پروفيسر هېسن د مالوماتو په ډله کي دوهم توکی د هغه عمر يا سن يادونه ده، چي يو کوچني په هغه کي د يوه ټکي له مفهوم او مانا سره اشنا کيږي. د پاشلو مالوماتو دريم توکی د يوه ټکي د استعمال د هغو خاصو مواردو او مناسبتو په گوته کول دي، چي په کلتوري لحاظ يې ځانگړی ارزښت پيدا کړی وي. دغه راز مالومات زياتره په هغو ماخذونو او شواهدو کي نغښتي وي، چي د يوه ټکي د استناد په موخه وړاندي کيږي. په دغه راز خورو ورو مالوماتو کي څلرم قلم د هغو کلېشو (clichés) يادونه ده، چي د پام وړ ټکي د استعمال موارد بيانوي. په پای کي د دې مالوماتو پينځم قلم، د بېلابېلو ټکو په اړه د بنديزونو او ممنوعاتو (taboos) ښودل دي.

په لغتپوهنه کي د نحوي (syntax) پر خلاف د کليمو او جوملو مانوي اړخ ته ډېر پام کيږي. په دې مانا چي کېدای سي يو جومله د نحوي د اصولو او قواعدو له پلوه سمه وي؛ خو د لغتپوهني له پلوه بې مانا او ناسمه و برېښي؛ مثلاً «ستا سپين خيالونه اوږدې لاري وهي.» يا «دا رنگين ظلمونه به کور په کور ښادي جوړه

کړي. «په دې دواړو جوملو کې د نحوي د اصولو له مخې څه تېروتنه نسته؛ فاعل، مفعول او نوري گرامري برخې گرده پر خپلو ځایونو راغلي دي؛ خو د لغتپوهنې د قواعدو له مخې سمې او معقولې نه دي؛ ځکه دواړې جوملې له خپل سم گرامري جوړښت سره سره بیا هم سمه مانا نه افاده کوي یا په دې انگرېزي جومله کې:

Colourless green ideas sleep furiously.

لکه څنگه چې لیدل کېږي دا جومله هم د انگرېزي ژبې له گرامر سره بشپړ سمون لري؛ مگر د لغتپوهنې د اساساتو له مخې د منلو وړ نه ده. د دې خبرې مانا دا ده، چې د لغتپوهنې او نحوي اصول یو له بله توپیر لري. (Jackson and Amvela 12.)

د پروفیسر هېسن په مقاله کې راغلي موضوعات په واقعیت کې د انگرېزي ژبې د عامو قاموسو ځینې مهم اصول او قواعد بیانوي، چې د نړۍ د نورو ژبو له قاموسو او لغوي زېرمو سره د موضوعاتو د بېلوالي او څرنگوالي پر بنسټ څه نا څه توپیر لري؛ ځکه د نړۍ بېلابېلې ژبې د ودې او پرمختګ په یوه پړاو کې نه دي؛ له بله پلوه د هرې ټولنې خلګ له ځینو مشترکو ځانګړتیاوو او ضرورتونو تر څنګ خپلو خاصو فکري، فرهنګي، تاریخي، اجتماعي او اقتصادي مشخصاتو ته په پام سره، راز راز اړتیاوي او غوښتنې لري، چې قاموس لیکوونکي یې باید په خپلو اثارو کې، په بشپړ دقت او امانت رعایت کړي.

د قاموسو ډولونه

د ژبو د پرمختګ او بشپړتیا په دې پړاو کې، د قاموسو خورا ډېر ډولونه لیدل کېږي، چې د هریوه په تدوین او تألیف کې پر ځینو عامو اصولو سربېره، له بېلابېلو مېتودونو او لارو څخه کار اخیستل کېږي. دلته د پروفیسر آټکینز او پروفیسر رنډیل د ارزښتناک اثر (د عملي قاموس لیکنې له پاره د آکسفورډ لارښود) په رڼا کې، د قاموسو د وېش او بېلونې په اړه څو لنډ ټکي وړاندې کوو:

۱- د ژبې له پلوه د قاموسو ډولونه

(الف) یو ژبیز قاموس.

(ب) دوه ژبیز قاموس. دا ډول قاموس هم کېدای شي پر دوو نورو کوچنیو ډولو وېشل شي:

(الف) یو اړخیز دوه ژبیز قاموس (Unidirectional Bilingual Dictionary)

(ب) دوه اړخیز دوه ژبیز قاموس (Bidirectional Bilingual Dictionary)

یو اړخیز دوه ژبیز قاموس، لکه څنګه چې له نامه یې ښکاري یو لوری لري. په دې مانا، چې په داسې قاموسو کې د راغونډو سوو ټکو تشریح او بیان په یوه ژبه وړاندې کېږي؛ مثلاً د انگرېزي-فرانسوي دوه ژبیز فرهنګ، چې یو متن لري؛ او په هغه کې انگرېزي لومړۍ یا اصلي ژبه (source language)؛ او فرانسوي دوهمه یا د ترجمې ژبه (target language) ده.

دوه اړخيز دوه ژبيز قاموس هم لکه څنگه چې نوم يې په ډاگه کوي، دوه متنه لري؛ او د راټولو سوو ټکو تشریحات په دوو ژبو بيانوي؛ د مثال په توگه د انگرېزي - فرانسوي په دوه ژبيز قاموس کې اصلاً دوه متنه ځای پر ځای سوي دي، چې په يوه متن کې انگرېزي لومړۍ يا اصلي ژبه او فرانسوي دوهمه يا د ترجمې ژبه ده. په دوهم متن کې يې فرانسوي لومړۍ يا اصلي ژبه او انگرېزي دوهمه يا د ترجمې ژبه ده. په اروپايي ژبو کې د داسې قاموسو نمونې خورا ډېرې دي، چې د يوې ژبې لغتونه په بله ژبه مانا کوي؛ لکه:

Collins Robert French Dictionary
French-English
English-French
Collins German-English Dictionary

او داسې نور.

په افغانستان کې هم د دوو ژبيزو قاموسو ډېرې بولگې لرو، چې په ځينو کې عربي او پارسي ټکي په پښتو مانا سوي دي؛ لکه «رياض المحبت»، «عجايب اللغات»، د ډورن، راورتې، بيلو، گيلبرټسن او نورو اروپايي افغان پېژندونکو بېلابېل دوه ژبيز قاموسونه او لارښودونه، «سپېڅلې پښتو»، «افغان قاموس»، «د افغانستان د ځينو ژبو او لهجو قاموس»، د افغانستان د علومو اکاډيمۍ «انگليسي - پښتو او پښتو - انگليسي قاموسونه» او په دې وروستيو کلونو کې له بېلابېلو اروپايي او اسيايي ژبو څخه په پښتو او بالعکس له پښتو څخه په اروپايي او نورو ژبو تاليف سوي قاموسونه، چې لوستونکي يې د «قاموسونه ډاټ کام» په ويبپاڼه کې، له پوره متن سره ځينې بولگې کتلاي سي.

په پارسي کې هم د دوو ژبيزو فرهنگو شمېر ډېر زيات دی، چې په هغو کې کله کله د بهرنيو ژبو لغتونه په پارسي او کله کله په سرچپه بڼه، د پارسي لغتونه په نورو ژبو اړول سوي دي؛ لکه: فرهنگ دانشگاهي انگليسي - فارسي تاليف عباس آريانپور و منوچهر آريانپور (دوره ۲ جلدی يا ۲ جلدی). فرهنگ انگليسي - فارسي تاليف سليمان حبيب (۲ جلدی، ۱ جلدی) فرهنگ جامع فارسي - انگليسي تاليف سليمان حبيب (۲ جلدی) فرهنگ فرانسه - فارسي تاليف استاد سعيد نفيسي (۲ جلدی) او داسې نور.

په اوردو کې داسې دوه ژبيز فرهنگونه ډېر دي، چې د يوې ژبې لغتونه يو ځل په خپله اصلي ژبه او بيا په دوهمه ژبه تشریح کوي؛ لکه په دغه قاموس کې چې د انگرېزي ژبې کليمې او ترکيبونه يې لومړۍ په انگرېزي او بيا په اوردو ژبه مانا کړي دي:

English to English and Urdu Dictionary

دا ډول قاموسونه په واقعيت کې د دوو ژبو او دوو متنو په بڼه، د انگرېزي-انگرېزي او انگرېزي-اوردو دوه بېل قاموسونه په يوه ټوک کې وړاندي کوي، چې د دواړو ژبو مينه والو ته په زړه پوي دي.

دوه ژبیز فرهنگونه هم د یو ژبیزو قاموسو په شان هم په عامه او هر اړخیزه بڼه او هم په تخصصي یا انتخابي بڼه لیکل سوي دي.

(ج) خو ژبیز قاموس (Bilingual Dictionary): هغه قاموس، چي را غونډه سوي ټکي په مختلفو ژبو وړاندي کوي. د شاه عبدالله شاه بدخشي «د افغانستان د ځينو ژبو او لهجو قاموس» د دغه راز قاموسو یوه بڼه ده.

۲- د محتویاتو له پلوه د قاموسو ډولونه

(الف) عمومي ژبه.

(ب) پوهنغونډ (دایرة المعارف) او کولتوري مواد.

(ج) د اختصاصي اصطلاحاتو سیستم (ترمینالوژي / ترمینالوژي) یا کوچنۍ ژبي؛ د مثال په ډول د حقوقي اصطلاحاتو، طب، نرسینګ، کمپیوټر، کریکیت او داسي نورو علمي څانګو د تخصصي اصطلاحاتو قاموسونه.

۳- د چاپ د ګچي یا اندازې له پلوه د قاموسو ډولونه

(الف) معیاري ګچه یا د پوهنتونو د بېلابېلو پوهنځیو د پاره لیکل سوی چاپ.

(ب) لنډ یا مختصر چاپ.

(ج) جیبی چاپ.

۴- د فزیکي جوړښت یا څرنگوالي له پلوه د قاموسو ډولونه

(الف) د کاغذ پر مخ چاپ سوي قاموسونه.

(ب) برېښنايي یا الیکټرونیک قاموسونه (هغه قاموسونه، چي په کمپیوټرو کي د استفادې د پاره د CD-ROM، DVD یا ځانګړو ډیجیټل وسایلو په بڼه جوړ سوي وي).

د ټیکنالوژۍ په دې پرمختللي عصر کي، د قاموس لیکني د ډول ډول ستونزو د حلولو د پاره، د ډیجیټل قاموسو جوړول او عامول ډېره غوره لاره ده. په دې ډیجیټل قاموسو کي ترټولو لوی قاموس د اکسفورډ انګرېزي قاموس (Oxford English Dictionary) دوهم چاپ دی، چي په شل ټوکه کي د کتاب په بڼه هم چاپ سوی دی. دا ډول قاموسونه چي په حقیقت کي، د اړونده ژبي دایرة المعارفي (encyclopaedic) قاموسونه بلل کیږي، د ټولي ژبي لغوي، ادبي، تاریخي، جغرافیایي او نوري

علمي زېرمي په مفصله بڼه وړاندي کوي. په ځينو دايرة المعارفي قاموسو کې لغوي زېرمه له فلسفي، حقوقي، طبي، هونري او داسې نورو تخصصي مالوماتو څخه په بېلو ټوکونو کې ځای پر ځای شوې وي؛ لکه:

The Reader's Digest Great Encyclopaedic Dictionary

کله چې قاموسونه په دوو يا څو ټوکو کې چاپ شوي وي، بايد په هر ټوک کې د راغونډو سوو کليمو لنډ فهرست د هغه پر سربېرې پوښ او بېلي څنډه، په غټو او روښانه تورو کښل شوي وي، چې لوستونکي د اړوند ټکي د لوستو په خاطر نېغ په نېغه د اړتيا وړ ټوک ته مراجعه وکړي. په خواشينۍ سره د افغانستان د علومو اکاډمۍ د پښتو - پښتو تشريحي قاموس د ميډيويک چاپ بېلابېل ټوکونه يوازي د نومرو يا لمبرو (۱، ۲، ۳، ۴) په مرسته بېل شوي دي؛ او د هر ټوک پر مخکني پوښ او عمودي څنډه د هغه د محتوا توي يا راغلو ټکو لنډه يادونه نه ده شوې. په بل عبارت، څوک له ورايه نه پوهېږي، چې په جيم، سين، لام يا نورو تورو سره پيل کېدونکي ټکي په کوم کوم ټوک کې راغلي دي؟ که پر هر ټوک د پرله پسې شمېرو تر څنګ د راغلو ټکو د سرتورو يادونه هم وسي، دا کار به بې شکه له لوستونکو سره د پام وړ ټکو په اسانه او چټکه موندنه کې ډېر لوی کومک وکړي. سربېره پردې ځينو نوو قاموسو د اړوندو ټکو د اساني او چټکي موندني په مقصد، د هغو د سرتوري د قاموسو د پاڼو پر دننه څنډو هم، په روښانه او غټو تورو ليکلي وي، چې له لوستونکو سره د بې ځايه سرخوږي په له منځه وړلو او وخت بچتولو کې ډېره مرسته کوي. په ايراني فرهنگو کې د «فرهنگ عميد» درې ټوکه دوره او د عباس آريانپور او منوچهر آريانپور «فرهنگ دانشگاهي انگليسي - فارسي» د دغه ډول قاموسو له ډلې څخه دي.

(ج) هغه قاموسونه، چې پر ويبپاڼو يا اينټرنېټپاڼو خپاره شوي وي.

۵- د مانا له پلوه د قاموسو ډولونه

الف) هغه قاموسونه، چې کليمې او ماناوې دواړه پکښې ليکلي شوي وي (تر ټولو عام قاموسونه).
ب) هغه قاموسونه، چې پر قاموسي سرتکو او ماناوو سربېره ځيني نورې کليمې هم را نغاړي (په دې ډول قاموسو کې د راغونډو سوو سرتکو تر څنګ د هغو ټکو يادونه هم کېږي، چې د مانا له اړخه سره تړلي وي).

۲- د کاروونکو د څرنگوالي له پلوه د قاموسو ډولونه

الف) ايا قاموس د هغو کسانو د پاره ليکل شوی دی، چې ګرځنده په يوه ژبه خبرې کوي؟
ب) ايا قاموس د هغو ځانګړو ډلو ويونکو ته کښل شوی دی، چې په دوو ژبو خبرې کوي؟
ج) ايا قاموس په نړۍ کې د ژبي د ټولو زده کوونکو د استفادې له پاره ليکل شوی دی؟

۷- د استفاده کوونکو د زده کړې او مهارت له پلوه د قاموسو ډولونه

الف) ژبپوهان او د ژبي نور ماهران.

ب) په ليک لوست پوه غټان (بالغان).

ج) د ښوونځيو زده کوونکي.

د) کوچني هلکان.

ه) د ژبي نور زده کوونکي.

۸- د کارونې يا استعمال له پلوه د قاموسو ډولونه

الف) د ډيکوډينگ (decoding) په بڼه برابر سوي قاموسونه: يانې په خپله ژبه د بهرنۍ

ژبي د يوه متن يا ټکي د مانا پوهېدل.

ب) د اينکوډينگ (encoding) په بڼه برابر سوي قاموسونه: يانې په بهرنۍ ژبه د خپلې ژبي د يوه

ټکي يا متن ژباړه؛ د کليمو سم استعمال او لوست ورکونه. (Atkins and Rundell 24-25)

پروفيسر جگسن او پروفيسر امويله په «کليمې، مانا او لغتنامه...کي» د قاموسو د دغو دوو لويو

ډولونو يادونه کوي:

- چاڼ سوي يا انتخابي قاموسونه (Selective Vocabularies)

په دې ډله کې د ساينس، سپورټ، حقوقو، طب، ټيکنالوژۍ، اقتصاد، ارواپوهنې او داسې نورو په څېر

اختصاصي قاموسونو نومونه اخلي.

- جامع يا هراړخيز قاموسونه (Comprehensive Vocabularies) چې د ژبي عمومي قاموسونه

پکښې شامل دي.

د عمومي او اختصاصي قاموسو ځينې ځانگړتياوي

البته د ژبي عمومي قاموس له هغو اختصاصي يا انتخابي قاموسو څخه ډېر توپير لري، چې د يوې ځانگړې

ځانگړي د مشخصو ټکو، ترکيبو، تعبيرو او اصطلاحاتو د شننې او سپړنې له پاره ليکل کيږي. د ژبي د

عمومي يا هراړخيزو قاموسو پر خلاف، په اختصاصي يا انتخابي قاموسو کې زياتره د اړونده

اصطلاحاتو او ترکيبو تخصصي او مسلکي اړخو او د هغو تشرېحي بيان ته پام اړول کيږي؛ او د موضوع

له پلوه ترلې يا نيژدې اصطلاحات د کراس ريفرينس په مرسته، په بېلابېلو ځايو کې اوډل کيږي. په عامو

قاموسو کې د ژبپوهنې، په تېره بيا لغتپوهنې له عمومي رمزونو او ظرافتونو سره سروکار وي؛ په داسې حال

کې چې په اختصاصي يا مسلکي قاموسو کې، د راغونډو سوو اصطلاحاتو په اړه د ډېرو دقيقو او تخصصي

مالوماتو وړاندي کولو ته پام کيږي. په بله وينا، عام يا هراړخيز ژبني قاموسونه زياتره د ژبپوهنې او لغت

پوهنې پر اساساتو متکي وي؛ حال دا چې د تخصصي يا انتخابي قاموسو په ليکنه او تأليف کې، د ژبپوهنې

او لغتپوهنې د پراخ او دقيق استعمال پر ځای، تر ډېره حده د مربوطې ځانگړي له تخصصي او مسلکي

مالوماتو او جزییاتو څخه استفاده کیږي. په دغه راز فرهنگو کې د کلیمو او اصطلاحاتو له ګرامري ډول یا کټګورۍ؛ لکه اسم، صفت او داسې نورو پرته، ډېرو دقیقو او جزیي ګرامري اړخونو ته توجه نه کیږي. سربېره پردې، په تخصصي یا انتخابي قاموسو کې، چې ځینو ژبپوهانو او لغتپوهانو د کوچنۍ یا فرعي ژبې په نامه هم یاد کړي دي، د عامو قاموسو نورو ځانګړتیاوو؛ لکه د کلیمو ریښه پیژندنې، تلفظ، املايي وړیانتونو او داسې نورو مهمو اصولو ته پام نه کیږي. دغه راز فرهنگونه، د عامو ژبنيو فرهنگونو پر خلاف، چې د عامو خلکو د استفادې په مقصد لیکل کیږي، د ټولنې د یوې ځانګړې یا مشخصې ډلې د کار اخیستنې د پاره برابرېږي. په پای کې د دې خبرې یادونه ضروري ده، هر څو چې قاموسونه اختصاصي او مسلکي بڼه پیدا کوي، په هغونه اندازه د قاموس لیکوونکو او لوستونکو ترمنځ واټن او رېلېږي؛ ځکه دواړې خواوې په اسانۍ سره یو د بل په بیان، اړتیاوو او غوښتنو پوهېږي؛ او په دې توګه د کلیمو د شکلي او مانوي التباس او راز راز نورو پېچلتیاوو ګچه کمیږي. دلته د علومو د ځینو اختصاصي یا انتخابي قاموسو یادونه کوو، چې لوستونکي یې د ژبو له عمومي یا هراړخیزو قاموسو سره پرتله کړي:

فرهنگ حقوق

ترمینولوژي حقوق

فرهنگ سیاسي

واژه نامه سیاسي و اجتماعي

فرهنگ اصطلاحات نوین

قاموس اقتصاد

لغات عامیانه فارسي افغانستان

د افغانستان د ځینو ژبو او لهجو قاموس

فرهنگ ادبیات فارسي دری

Dictionary of Economics

Dictionary of Business

Dictionary of Economic Terms

Dictionary of Sociology

Dictionary of Science and Technology

Dictionary of Proverb

Dictionary of Legal Terms

Law Dictionary

A Dictionary of International Law

او داسې نور.

په انګرېزي قاموسو کې د لغوي توکو او موضوعاتو ډولونه

د انگرېزي ژبې ځينو ژبپوهانو په قاموسو کې د لغوي توکو او موضوعاتو ډولونه په ډول ښوولي دي:

۱- ساده ټکي (Simple Words) چې هغه هم پر دې ډلو ویشل کېږي:

الف) لغوي کلیمې (Lexical Words) لکه اسم، فعل، صفت، قید، ډغونه (د ډغ توري).

ب) گرامري ټکي (Grammatical Words) یا وظیفوي کلیمې (Function Words) چې په هغو کې

ادات، د ارتباط توري، ضمیرونه، مرستندويه فعلونه، اشاري ضمیرونه او آرتیکلونه شامل دي.

۲- څو کلیمه یي محاورې (Multi Words Expressions, MWEs) یا هغه ترکیبونه، چې مانايي د اجزاوو تر مجموعې پراخه او لویه وي؛ لکه:

Kick the bucket، kith and kin، birds of the feather او داسې نور. په داسې حال کې، چې ځینې لغت پوهان ژبنيو اصطلاحاتو (Idioms) ته په همدې صفت قایل دي؛ او په هغو کې دغو ډولونه ځای ورکوي:

الف) عبارتي اصطلاحات (Phrasal Idioms)

ب) مرکبات یا ترکیبونه (Compounds)

ج) عبارتي فعلونه (Phrasal Verbs)

د) د مرستندويه یا کومکي فعلو جوړښتونه (Support Verb Constructions)

ه) ثابت او ثابت وزمه عبارتونه (Fixed & Semi-Fixed Phrases)

ځینې ثابت عبارتونه لکه: ham & eggs, knives, forks & spoons, kith & kin

او داسې نور، د ترکیبو په څېر هم کارېږي. (Atkins and Rundell 167)

۳- مخففات یا اختصارات، چې هغه هم پر درو ډولو وېشي:

الف) الفبیتیزم (Alphabetism)

ب) اکرېنیمونه (Acronyms)

ج) انقباضونه یا لنډونې (Contractions)

۴- جزیي یا ټوټه بې ټکي (Partial Words) چې په هغو کې دغه ډولونه شامل دي:

الف) تړلي یا ناخپلواکي موبلوني (Bound Affixes)

لکه attainment، impossible او داسې نور. په اوسنیو انگرېزي قاموسو کې دغه راز تړلو

صرفي ضمیمو یا موبلونو ته ډېر لږ د یوه بېل یا خپلواک قاموسي سرټکي ځای ورکوي.

ب) تولیدي موبلوني (Productive Affixes) لکه: Ex-mayor، Ex-wife او هغه ترکیبونه

چې د anti، de، un او داسې نورو مختارو (prefixes) په مرسته ترلاسه کېږي؛ لکه:

undoutful، anti-war، decentralized او داسې نور.

ج) یو ځای کوونکي شکلونه (Combining Forms) یا دوه بېل لغتونه، چې د یوه هایفن (-)

په مرسته سره یو ځای کېږي؛ لکه: one-eyed، one-legged، heart-stricken

، vinyl-covered او داسې نور.

پروفیسر جگسن او پروفیسر امویلہ "Multiword Verbs" تر عنوان لاندی د دغو فعلو یادونه کړې ده:

الف) هغه فعلونه، چي اضافه توري يې ملگری کوي (Prepositional Verbs) لکه:
 call for(john), look at(him), ask for, believe in, care for, deal with, refer to او داسي نور. لکه څنگه چي لیدل کیږي، د داسي فعلو په پای کي تل د مفعول یادونه کیږي.
 ب) عبارتي فعلونه (Phrasal Verbs) چي کېدای سي په پای کي يې مفعول راغلئ وي.
 داسي فعلونه کېدای سي متعدي (transitive) بڼه ولري؛ لکه:

bring up, look up etc.

یا لازمي بڼه ولري؛ لکه:

give in, sit down etc.

ج) هغه فعلونه، چي د ادات لرونکو فعلو او عبارتي فعلو تر منځ د پلټه بڼه ولري؛ لکه:
 check up on (my friend), get away with (that), stand up for (your rights) etc.
 (Jackson and Amvela 75)

د پښتو قاموسو دوې نه بېلېدونکي زېرمي: د خپل او مفغن ټکي (مفغناټ)

الف) د خپل ټکي

لکه څنگه چي پوهېږو د نړۍ ژبي تل د سياسي، فرهنگي، اجتماعي او اقتصادي بدلونو په ترڅ کي يو پریل ډول ډول اغېزې ښکاري. هره ژبه له اړتيا سره سم د نورو ژبو ځيني ټکي، ترکیبونه او اصطلاحات اخلي؛ او په بدل کي يې د خپلي ژبي ځيني نورو ژبو ته ورکوي. د نړۍ د بېلابېلو ژبو او فرهنگي جريانو تر منځ دا راکړه ورکړه له پېړيو پېړيو څخه روانه ده؛ او تر هغه مهاله به همدا سي جاري او ساري وي، چي بېلابېل ملتونه خپل ژوند او موجودیت ته دوام ورکوي. پښتو ژبي ته هم د دې فرهنگي راکړي ورکړي په لړ کي له اوستا، سنسکريت، هندي، پهلوي، هیندکو، پارسي، تورکي، عربي او نورو ژبو څخه ځيني ټکي، ترکیبونه او اصطلاحات راغلي دي، چي اوس زموږ په ژبه کي تر ډېر اوږده استعمال وروسته، د پښتو نه بېلېدونکي او گران بيه پانگه گڼله کیږي. د پښتو په گډون باید د هري ژبي قاموس لیکوونکي د دغه راز ټکو ورا غونډولو او خوندي کولو ته ټينگ پام وکړي. البته د دې خبري مانا دا نه ده، چي د نورو ژبو نا اشنا او غیر ضروري ټکي، تعبیرونه او اصطلاحوي باید بي دليله په پښتو فرهنگونو را گډ کړل سي؛ بلکه د دې خبري مانا دا ده، چي د پښتو فرهنگونو مؤلفان باید هغه د خپل الفاظ، ترکیبونه او اصطلاحات هرو مرو راټول او تشریح کړي، چي زموږ د عام و خاص په خبرو او لیکنو کي په پېخراستعمال کېږي لکه دین، مذهب، ایمان، نکاح، طلاق، میراث، جهاد، قاضي، ملا، سیاست، دولت، حکومت، قضا، عکس، ساعت، خان، خاندان، خانم، کومک/کمک، قشله، قاغوش، جرگه، لوټ، وچار، شوده، سوږ، ډول، کړکی، چندن، گوبی، بېنډی، پتنوس، سماوار، لابراتوار، موټر، کمپیوټر، پاسپورټ، ویزه، بایسکل، موټر سايکل، رادیو، تلوېزون، کپیټالیزم،

سوسياليزم، کلوئاليزم، گلوباليزم، ميکانيزم او داسي نور، چي له بېلابېلو ژبو څخه د زمانو په اوږدو کي، پښتو ژبي او ادب ته را ننوتې دي؛ او اوس د دې ژبي نه بېلېدونکې برخه گڼله کيږي. په دې ډله کي ځينو ټکو ته، له پښتو سره د گډې اريايي ريښې د لرلو په سبب، حتا د پردو ټکو په سترگه نه کتل کيږي، نو ځکه يې روزنه او پالنه نور ډېره ضروري برېښي.

(ب) مفغن ټکي (مفغناټ)

په پښتو قاموسو کي د دې ژبي تر سپېڅلو او دخپلو ټکو وروسته، پښتو سوي يا مفغن ټکي ډېر لوی ځای لري. مفغناټ يا په پښتني کتو کي ايشېدلي کليمې، هغه ټکي دي چي په پښتني ټولنه کي يې د خپل اوږده تابعيت پر بنسټ له شکلي او مانوي (معنوي) پلوه لږ يا ډېر بدلون موندلی دی؛ او اوس د پښتو ژبي د لغوي زېرمي ډېره ارزښتناکه او نه جلا کېدونکې برخه ده.

د مفغناټو ډولونه

په پښتو قاموسو کي د مفغناټو د سمې پېژندنې دپاره بايد د پښتو د بابا- لوی استاد علامه عبدالحی حبيبي (۱۲۸۹ ش/ ۱۹۱۰م - ۱۳۲۳ ش/ ۱۹۸۴م) د عالمانه څېړنو په رڼا کي دغو ډولونو ته بشپړ پام وسي:

لومړی: مانوي (معنوي) مفغناټ

مانوي مفغناټ هغه پردي ټکي دي، چي خپل اصلي حالت يې لږ و ډېر ساتلی وي؛ خو مانا يې څه نا څه اوښتې وي. دې ډول ټکو په پښتني چاپېر (محيط) کي داسي نوې مانا وي او مفهومونه موندلي دي، چي له خپلي اصلي مانا/ ماناوو سره ټينگ اړېکي يا نيژدې والی لري؛ د مثال په توگه د «بشر» کليمه، چي په عربي ژبه کي د انسان د ظاهري پوست په مانا ده؛ خو په پښتو کي دا ټکی د انسان د ټول بدن او وجود په مانا کارېږي؛ چي «بشرکی» يې د تصغير بڼه ده (حبيبي، سپېڅلې پښتو کد - که). د پښتو په لوېديځه (لوېديزه) لهجه کي د «بشر» کليمه خورا ډېره استعمالېږي؛ لکه چي وايي: «ته زما بشر يې!» ياني ته د ځان په شان راته گران يې؛ «خدای دي روغ بشر درکي!» ياني خدای دي جوړ او روغ لره؛ «خوار بشری» ياني خوار ځواکه، «بشر دي و مره!»؛ «بشر دي سرخوړه سه!»؛ «بشر دي خاوري سه!»؛ او داسي نور، هغه ترکيبونه او تعبيرونه دي، چي د «بشر» کليمه تر عربي ژبي په نسبتاً پراخه او بېله مانا کارېږي (حبيبي، سپېڅلې پښتو که).

دوهم: اوښتي مفغناټ

اړول سوي مفغناټ هم په خپل وار سره پر دوه ډوله دي: د اوښتو مفغناټو په لومړۍ ډله کي هغه کليمې راځي، چي يوازي يې ظاهري جوله څه نا څه اوښتې وي؛ خو خپله اصلي مانا يې خوندي ساتلې وي. د دغه راز ټکو په ظاهري بدلون کي زياتره د «ش» توری په «ښ»، د «د» توری په «ل»، د «چ» توری په «څ»، د «ج» او «ز» توري په «څ»، د «ب» توری په «و»، د «ن» توری په «ڼ»، د «ث» توری په «ت» يا خپلو اصلي مخرجو ته په نورو نيژدې ډگونو اوښتي وي؛ لکه:

آبدست - اودس

اشک - اوبنکي / اوبني

اطاق - هوتاک [اوتاک]

افعي - ابي

بهادر - باتور

بهشت - بهنت

پشت - پښت [نژاد]

تفنگ - توپک / توپک

جوان - جوان

خداوند - خاوند

خرج / خرچ - خرچ

خوش - خوش

روزه - روژه

شاد - بناد

شادی - بنادي

شور - بنور [ږور، غوغا]

شهر - بنهر [بنار]

فراخ - پراخ

فرشته - پرښته / [پرښته]

فیروزه - پېروژه

گريبان - گرهوان

مثل - متل

معصوم - ماشوم

میراث - میرات

هیچ - هیچ

(حبیبی، سپېڅلې پښتو کو).

د اړول سوو مفعناتو په دوهمه ډله کې هغه ټکي شامل دي، چې هم یې ظاهري جوله اوبښتي وي؛ او هم یې په مانا کې بدلون راغلئ وي؛ مثلاً «اسي» هغه عربي کلیمه ده، چې د عربي له «عاصي» ټکي څخه مفعن سوې ده. عربان دا کلیمه د طاغي او گوناکار (گنهار/گنهار) په مفهوم کاروي؛ خو پښتانه دا ټکی د بخیل، شوم، منحوس، مړاوي او پږمړده په مانا او استعمالوي؛ او «اسبګی» یې د تصغیر بڼه ده (حبیبی، سپېڅلې پښتو کو). دغه راز، «عورت» په عربي کې د انسان د وجود هغو ځایو ته وايي، چې پټول یې لازم وي؛ خو

پښتنو له دې ټکي څخه بله کلیمه جوړه کړې ده، چې «اورته» نومېږي؛ او د ماینې، ماندینې، ښځې، میرمنې، کوروالا، کوروداني او داسې نورو په مانا کارېږي. پښتنو وروسته د تورو په اړولو سره له همدې ټکي څخه «اروته» جوړه کړه. ورپسې د همدغو مورفالوژیکو بدلونو په لړ کې، له دې کلیمې څخه بل ټکي سر پورته کړ، چې نن یې «ارتینه» بولي. د عربي ژبې «نعره» په پښتو کې په «ناره» واوښته. وروسته له همدې ټکي څخه په پښتو کې داسې اصطلاحوي جوړې شوې، چې له عربي مانا سره یې هیڅ تړاو نه درلود؛ د مثال په توګه د کندهار او شاوخوا سیمو پښتانه وايي: «پلانی ناره وکړه». یانې هغه نجلۍ یا ښځې د مور او پلار د خوښۍ او پخو ټولنیزو دودونو پر خلاف په خپله د ژوند ملګری غوره کړ. دغه رنگه په پښتو کې، هغو نظمونو ته هم «نارې» وايي، چې له ملي وزنونو سره سم، د پښتو د ولسي نکلونو په منع کې ویلي کیږي؛ او زموږ ولسي نکلونو ته لا نوره ښکلا او جذابیت ور بخښي (حبیبی، سپېڅلې پښتو کز).

په دې ډول ګورو، چې له عربي «نعرې» څخه په پښتني چاپېر کې داسې نوي ټکي او اصطلاحات وزېږېدل، چې پر ظاهري جولې سربېره، د مانا له اړخه هم له خپل اصلي عربي ټکي سره، مخکې او اسمان توپیر لري.

دریم: منقلب مفغانات

هغه مفغن ټکي، چې په ترتیب او اوډنه کې یې ډېر بدلون راغلې وي. د ابدال، تخفیف، تزئید، حذف او ترخیم له کبله یې اصلي بڼه بېخي اوښتې وي؛ او په پښتو ژبه کې یې نوی رنگ اخیستی وي؛ لکه منځوی، چې د «میان» او «منځ» له ټکو څخه پیدا سوی دی؛ صباح او سبا، سحر او سهار (د دې لغت دپاره، د پښتو اصلي ټکی گهیځ دی)، فاتحه او پاتا، آویزان او الوېزان، آزمایښ او ازمايښت [ازمېښت، ازموښت یا ازموینه، کاهش او کاهښت، خواهش او خواهښت، خارش او خارښت] او داسې نور، په دې ډله کې دي (حبیبی، سپېڅلې پښتو کز).

ځینو افغان ژبپوهانو په خپلو اثارو کې د بعضو اروپایي ژبپوهانو په پیروی د خپلو ټکو ته د پورسو یا عاریت سوو ټکو (borrowed words) اصطلاح کار کړې ده؛ خو لکه څنګه چې له نامه یې ښکاري دا اصطلاح منطقی دقیق نه ده؛ ځکه پور یا عاریت یوازې د هغه څه دپاره معقول او منطقي برېښي، چې بیرته ورکول یې لازمي او ضروري وي؛ په داسې حال کې چې په ژبو کې د خپلي کلیمې، ترکیبونه او اصطلاحات تر تابعیت موندلو وروسته د اخیستونکي ژبې نه بېلېدونکې برخه ګڼله کیږي. همدا اوس په انګرېزي کې، چې د نړۍ له خورا علمي، بډایو او ارتو ژبو څخه ده، پرې شمېره یوناني او لاتیني ټکو سربېره، د جرمني، فرانسوي، هالنډي، ناروېژي، اسپانوي، عربي، هندي، پاړسي او نورو ژبو په پېڅر کلیمې خوندي دي. د انګرېزي ژبې ویونکي دا کلیمې او ترکیبونه په ډېره مینه او ویاړ د خپلي ژبې د یوې ژوندۍ او فعالې برخې په توګه په خبرو او لیکنو کې کاروي؛ او هیڅکله د پردیتوب په ګونا د هغو ضایع کولو یا پیکه کولو ته زړه نه ښه کوي. د پور سوو ټکو یا «پور ویونو» اصطلاح لکه څنګه چې ځینې افغان

ژبپوهان يې کاروي، له دې امله هم د تأمل وړ ده، چې د پور په اخیستو کې تل د پور اخیستونکي اراده او نیت نغښتی وي؛ حال دا چې د دغو کلیمو په راتگ او رواج موندنه کې له نېزي او توپک څخه نیولې بیا تر سیاسي، اجتماعي، فکري، فرهنگي او اقتصادي اغېزو پورې ګرده ارزښتناکه ونډه لري. په بله وینا، د دې کلیمو په دودېدو کې تل د پور اخیستونکي د غوښتنې او هوډ پر ځای د زورورو او پیاوړو ملتو ارادې نغښتي دي. د همدې استدلال پر بنسټ، د «پور وییونو» یا «عاریت سوو ټکو» اصطلاح، لکه څنګه چې ځینو نورو اروپایي ژبپوهانو هم نه ده خوښه کړې، چندان خریدار نه لري.

بېلابېلو ژبو ته ورغلي کلیمې، ترکیبونه او اصطلاحوي د زمانې په تېرېدو سره د نوو کلیمو په بڼه، پښت پر پښت داسې نوی بېجې زېږوي، چې په پای کې د اصلي یا لومړۍ ژبې ویوونکو ته کاملاً نا اشنا برېښي. پښتانه پوهېږي، چې د پارسي «خرج/خرچ» پښتني چاپېر ته په راننوتو سره په «خرخ» واوښت؛ او اوس له همدې مفغن ټکي څخه په پښتو کې د خرڅوونکي (پلورونکي)، خرڅیلاو/خرڅلاو، خرڅه (خرچه، مصرف یا لګښت)، خرڅاوو یا خرڅي (خراج، لاس خلاصی، لګوونکی، مصرف کوونکی)، خرڅښت، خرڅېدنګ، خرڅونګ، خرڅېدل، خرڅول، خرڅېده، خرڅگیر (په بندرونو کې د ماليې یا محصول مامور)، خرڅون، خرڅونی، خرڅېدونکی (مال، جنس، متاع)، خرڅندویه او داسې نورو په شان راز راز ټکي او ترکیبونه جوړ سوي دي، چې هر یو یې د پښتنو په بېلابېلو سیمو کې، د خلکو په ورځنیو خبرو او محاورو کې کارېږي.

په دې توګه باید د پښتو قاموس لیکوونکي په خپلو اثارو کې پر «پلورل» سربېره د «خرخ» له مفغن ټکي څخه جوړ سوی مصدر «خرڅول» او له هغه څخه ټولو راوتلو مشتقاتو ته ځای ورکړي. دا کار نه یوازې د ټولنیز ژوندانه یوه څرګنده او مېرمه اړتیا ده؛ بلکې د پښتو ژبې د لغوي، ادبي او علمي پانګې د بډایني او بشپړتابه په لار کې، یو ارزښتناک ګام دی.

قاموس لیکوونکي د هغو احساساتي، تنګ نظرو او متعصبو شاعرانو، لیکوالو او حتا ژبپوهانو په څېر نه دي، چې د ژبې د «سوچه کولو» پر لېوني څره سپاره وي؛ او د خپلي ژبې ډېري ګران بیه لغوي زېرمه یوازې د پردۍ رېښې په ګونا له پامه غورځوي. لکه څنګه چې مخکې هم دې خبرې ته اشاره وسوه، ژبه د یوه بدلېدونکي ټولنیز موجود په توګه تل د ټولنې له تحولاتو او پرمختګونو څخه رنګ اخلي. د هرې ژبې په وده او پرمختګ کې د خپلو ټولنیزو او طبیعي بدلونو تر څنګ ان د شاوخوا سیمو ژبې او کولتوري جریانونه هم ډېره ارزښتناکه ونډه لري؛ د مثال په ډول د سیمې له بېلابېلو ژبو سره د پښتو نیژدې اړیکې، په حقیقت کې د هغې ګلې ادبي، علمي او فرهنگي جغرافیه په مانا دی، چې ټولي ژبې او فرهنگي جریانونه یې یوله بله اغېزمن کړي دي. پښتو د همدې فرهنگي راکړې ورکړې په بهیر کې ډېر پارسي لغتونه اخیستي دي؛ لکه درخته، سبب، سایه، سبزي، رود، دریاب، بیرون، دروازه او ډېر نور، چې اوس د زیاترو پښتنو په ورځنیو خبرو، مرکو او لیکنو کې په ډېره مینه او خوښۍ استعمالېږي. افغاني پارسي (دري) هم له پښتنو سره د خپلي

نیژدې او ټینګې فرهنګي راکړې ورکړې په لړ کې، ډېرې پښتو کلیمې اخیستي دي، چې زموږ ډېری پارسي ژبي وروڼه یې بې تعصب او تنګ نظری په خپلو خبرو او مرکو کې کاروي؛ لکه: «پټ = پټ»، «گدود = گلوډ»، «جور = جوړ»، «توته = ټوټه»، «توته توته = ټوټه ټوټه»، «دند = ډنډ»، «جگره / جگله = جگره»، «تکره / تکرله = تکره»، «انديوال = انډيوال»، «چتل = چټل» چمتو، هرو مرو... او په سلګونو پښتو نومونه لکه میرویس، زلمی، زمری، زمريالی، ننګیالی، توريالی، سپوږمۍ، ملالی، ګلالی، تورپېکۍ، خاتول (اصلاً غاتول)، رنا (اصلاً رنا)، مینه، شغله، پلوشه، لمبه، ولوله او داسې نور. سربېره پر پرېمانه عربي او پارسي ټکو، له تورکي څخه هم زموږ ژبي ته ځینې کلیمې راننوتې دي؛ لکه کومک، خانم، قشله، قاغوش، جرګه، ولس، خان او داسې نور یا پتنوس، سماوار، پروسه او داسې نور چې له روسي څخه پښتو او دري ته راغلي دي؛ او اوس زموږ په ژبه او ادب کې مزبوتي رینسې لري. پښتانه قاموس لیکوونکي باید د دغه راز ټکو په راغونډولو او خوندي کولو کې، چې هره ورځ زموږ په خبرو او لیکنو کې استعمالیږي، هراړخیزې هڅې وکړي؛ رینسې او تاریخي بدلونونه یې روښانه کي.

بې شکه چې د علمي او اکاډیمیکي فرهنګ لیکني کار یوازې د دخیلو او مفغنو ټکو په راټولولو، نه بشپړېږي. د دغه راز ټکو او ترکیبو رېښه پېژندنه او تاریخي بدلونونه هغه بله مهمه او اساسي مسأله ده، چې قاموس لیکوونکي یې باید سپړلو او شنلو ته په ټینګه ځیر سي؛ ځکه ډېر ځله د کلیمو شکلي یووالی لوستونکي ناسم لوري ته بیایي؛ او په پای کې یې تېروتنې ته اړباسي.

په قاموسو کې د دخیلو او مفغنو کلیمو تر څنګ د پښتو د سپېڅلو ټکو د پېژندګلوی اړتیا

په قاموسو کې د دخیلو او مفغنو ټکو د راغونډولو تر څنګ بله مهمه او ضروري خبره د هغو د سپېڅلو او اصیلو پښتو ټکو پېژندګلوي ده. لکه څنګه چې پوهېږو ځینې دخیل ټکي او مفغناټ په پښتو کې خپلي سپېڅلي کلیمې هم لري. قاموس لیکوونکو ته ښایي، چې دغه راز ټکي هم د مفغنو ټکو په شرحه کې یاد کړي؛ او هم یې د بېلو قاموسي سرټکو په توګه په خپل اصلي ردیف کې ثبت او تشریح کړي؛ مثلاً «کمیس» کلیمې په شرحه او بیان کې باید له یوې خوا دا اړخ روښانه سي، چې دا کلیمه د عربي ژبي له «قميص» څخه مفغن سوې ده؛ او له بلې خوا باید د دې کلیمې تر څنګ د هغې سوچه او سپېڅلې پښتو کلیمه یانې «خت» هم د یوه بېل قاموسي سرټکي په توګه له خپلو ټولو اړونده تشریحاتو او ځانګړتیاوو سره یو ځای، لوستونکو ته ور وپېژندل سي. «سهار» یو بل مثال دی، چې د عربي د «سحر» ټکي پښتو سوې بڼه ده؛ خو په پښتو کې یې اصیل ټکی «ګهڼغ» دی، چې قاموس لیکوونکي یې باید له یوې خوا د «سهار» په تشریح کې یادونه وکړي؛ او له بلې خوا یې د یوه جلا قاموسي ټکي په توګه له ټولو لازمو توضیحاتو سره ثبت کړي (حبیبی)، «د پښتو سیند به څنګه لیکل کیږي؟»، ۲. مزدک / نمزدک (په پارسي کې مزکت او په کوردي / ګردي کې مزګوت) هم د پښتو اصیل ټکی دی، چې تر اوسه پوري په مروتو کې کارېږي؛ خو د نورو سیمو پښتانه اوس د هغه پر ځای د مسجد، ماجت یا جومات ټکي استعمالوي (رشاد ۱۰۰-۱۰۱). وګړي، هڅه / هاند / هلي ځلي، لګښت او داسې

نور هم له دغه راز سپېڅلو پښتو ټکو څخه دي، چي قاموس ليکونکي يې بايد نه يوازي د مستقلو ټکو په بڼه؛ بلکي د اړونده مفغنو او دخيلو ټکو (خلک/ خلگ، ولس، کونښن/ تلاښ، خرڅ) تر څنگ هم د ژونديو نظايرو او لازمو تشریحاتو په وړاندي کولو سره يادونه وکړي. په پښتو کي د داسي ټکو، ترکيبو او اصطلاحاتو شمېر تراند و تلئ دئ.

په قاموسو کي د کراس - ريفرينس په مرسته له مروجو دخيلو يا مفغنو ټکو سره د پښتو د سوچه او اصيلو ټکو يو ځای کول، نه يوازي د پښتو ژبي د لغوي زېرمي په پراخوالي او بډاينه کي لويه برخه اخلي؛ بلکي د دغه راز سپېڅلو ټکو د پيکه کېدو او هېرېدو مخه هم نيسي.

د مفغنو ټکو په املا کي د گډوډۍ مخنيوی

د مفغنو او دخيلو ټکو په نوو املاوو کي بايد تروسه وسه هڅه وسي، چي د خپلي ژبي يا نورو نيژدې ژبو له اصيلو ټکو سره د گډوډېدو يا البتاس ستونزه پېښه نه کړي؛ لکه قوم/ قام چي موږ يې د عربي «ق» د نه لرلو په سبب د «قام» په بڼه وايو؛ خو د پښتو ژبي له کام (تالو، کومه، حلق)، د پهلوي/ پارسي ژبي له کام (غوښتنه، هيله، موخه، نيت، هدف، مقصد، پلان)، د سنسکريت له کام (غوښتنه، هيله، موخه، نيت، هدف، مقصد، نيت، پلان، مينه، محبت، عشق، الفت)، د هندي، اوردو، پنجابي او ځينو نورو هندي الاصله ژبو له کام (کار، کسب، دنده، وظيفه، کاروبار، خواري، غريبي، خدمت، چوپړ او داسي نور) سره ژور التباس پيدا کوي. يا د قانون ټکی که د پښتنو له تلفظ سره سم د «کانون» په بڼه وکښل سي، د پارسي ژبي له کانون (مرکز، کوره، بټۍ او داسي نور) سره د گډوډېدو لوی سرخوږی او سرگرداني را ولاړوي.

په قاموسو کي د راغونډو سوو کلیمو د سم تلفظ ارزښت او بېلابېلي لاري

د قاموس ليکني نوې مېتودالوجي/ مېتودولوژي له فرهنگ ليکونکو دا غواړي، چي په خپلو اثارو کي د راغونډو سوو ټکو، ترکيبو او اصطلاحاتو د وينگ سمه او کره لاره وښيي. هغه قاموسونه، چي د کليماتو د تلفظ (وينگ) اسانه او ساده لاره نه وړاندي کوي، بې شکه لوستونکو ته د کليمو د سم او دقيق تلفظ د پېژندنې په کار کي لوی مشکلات پېښوي. په قاموسو کي د سم او کره تلفظ ښوول پر پښتو ژبي سربېره، د نړۍ په نورو ژبو کي هم خورا لويه او مهمه مسأله ده؛ د مثال په توگه په پارسي ژبه کي د جلد (پوست، پوټکی، د کتاب يا کتابچې پوښ) ټکی ډېر پارسي ژبي خلگ د جيم په پېښ ياني د «جُلْد juld» په بڼه تلفظ کوي؛ حال دا چي سم ډول يې د جيم په زېر (جِلْد jild) دئ. همدغه راز د «عرفان» عربي ټکی چي د پېژندنې، خداي پېژندنې يا معرفت په مانا دئ، د پارسي ژبي پر زياترو عامو خلگو سربېره يې ان ځيني لوستي او پوه کسان هم د «ع» په پېښ ياني د «عُرفان urfān» په بڼه تلفظ کوي؛ په داسي حال کي چي سم ډول يې د «ع» په زېر ياني د «عِرْفان irfān» په بڼه دئ. «هراس» يوه بله پارسي کليمه ده، چي زموږ ځيني پارسي ژبي هيوادوال يې د «ه» په زېر ياني د «هِرَاس hirās» په بڼه وايي؛ حال دا چي سم شکل يې د «ه» په زور (هَراس

harās) دئ. «انات» عربي ټکی هم له همدې ډلي لغتو څخه دئ، چي اصلاً بايد د «الف» په زېرسره وويل سي؛ مگر ډېری خلگ يې د عربي تلفظ پر خلاف د «الف» په پېښ ياني د «أناث unās» په ډول وايي. د عربي ژبي ثبات (sabāt) هم دا حالت لري، چي زياتره خلگ يې د ثبات (subāt) په بڼه تلفظ کوي. ايرانيان د گومان ټکی، چي اوس په پښتو او پارسي دواړو ژبو کي کارېږي، د «گ» په ژور د «گمان gamān» په بڼه وايي. همدغه راز ايرانيان په تېروتنې سره د «عراق Irāq» عربي کليمه، چي پر عربي سربېره په ځينو نورو اريايي ژبو کي هم د عين په زېر (عراق) سره ويله کيږي، د عين په ژور (عراق Arāq) سره وايي. له بله پلوه په پارسي کي د «نخست» کليمه د نون په ژور او د نون په پېښ دواړو بڼو سمه گڼله سوې ده. دغه راز، د «حسب» عربي ټکی د سين په ژور او سکون دواړو بڼو سم بلل سوی دئ. په اوردو ژبه کي د اصول، حکومت او حضور په شان عربي ټکي، د اصلي عربي قاعدې پر خلاف د «أصول asúl»، «حکومت hakumát» او «حضور hazúr» په بڼه ويل کيږي. سره له دې چي کليمې، عبارتونه، ترکيبونه او ژبني اصطلاحات د خپلو تاريخي، محيطي او نورو بدلونو په ترڅ کي، د ژبو او حتال هجو په بېلوالي سره بېلابېلي بڼې او جولي خپلوي؛ اما فرهنگ ليکونکی بايد هرومرو په قاموسو کي د دغه راز ټکو سم او دقيق تلفظ په ډاگه کړي، که نه نو خلگ به هېښ پېښ وي، چي د دغه راز کليمو د کره تلفظ موندلو دپاره د کومي ژبي د ويونکو پر پله پل کنسېږدي؛ ځکه «اصول»، «حکومت»، «حضور» او داسي نور پر عربي سربېره په ډېرو نورو ژبو کي هم کارېږي.

د اروپايي ژبو، په تېره بيا انگرېزي ژبي په قاموسو کي د کليمو د دقيقو او معياري تلفظو د وړاندي کولو اړتيا تر نورو ژبو هم ډېره زياته جدي ده. لکه څنگه چي پوهېږو په انگرېزي ژبه کي د ځينو ټکو په جوړښت کي بعضي توري صامت يا بې ږغه دي؛ مثلاً د «جج judge» او «اکنايچ acknowledge» په کليمو کي د «d» توري، په «نوب knob» او «نايف knife» ټکو کي د «k» توري، په «رايت write» ټکي کي د «w» توري، په «اينډايت indict» ټکي کي د «c» توري، په «اؤتم autumn» کي د «n» توري بې ږغه دئ. په انگرېزي کي د کليماتو د سم او کره تلفظ د پېژندنې ستونزه د دغه راز مثالو په وړاندي کولو سره نه ختميږي. په دې ژبه کي سربېره پر بې ږغه تورو داسي ټکي تر شمېر وتلي دي، چي د تلفظ او املاً تر منځ يې خورا زيات توپير ليدل کيږي؛ د مثال په ډول د کرنل (هغه عسکري منصبدار، چي موږ يې په افغانستان کي ډگروال بولو) کليمه د «colonel» په بڼه ليکي؛ خو د «کرنل Kernal» په ډول يې وايي. «سټيفن Stephen» کليمه د ډېرو انگرېزي او اروپايي نومو يوه برخه ده؛ خو په انگرېزي کي دا کليمه د املا پر خلاف د «سټيوون Stivan» په بڼه تلفظ کوي. د پارسي ژبي ځيني ايراني او افغاني ژباړونکي په ميډيا کي دا نوم په تېروتنې سره د انگرېزانو د اصلي تلفظ پر خلاف، د «ايسټيفان Istifān» په بڼه ليکي او وايي. دغه راز، په انگرېزي ژبه کي ځيني داسي ټکي سته، چي «حال present»، «ماضي past» او وصفي وجه يا د فعل دريم حالت «participle past» يې د دې ژبي د گرامر د عمومي قاعدې پر خلاف په يوه ډول کنسل کيږي، چي د گرامر يا ژبنسود له پلوه يې د بې قاعده فعلو په نامه هم يادوي؛ مگر سره له دې املايي يوشان والي هم په يوه راز نه تلفظ کيږي؛ مثلاً د

«ريډ read» (ويل، لوستل) ټکۍ، چي د فعل دريم حالت يې له حال او ماضي حالتو سره د بشپړ يو رنگ والي سره سره د «ريډ red» په بڼه تلفظ کيږي. د دې ترڅنگ په انگرېزي کي ځيني ټکي د صفت په حالت کي د دې ژبي د ماضي فعل د عامي قاعدې پر خلاف، په کاملاً بېله بڼه تلفظ کيږي. پوهېږو چي په انگرېزي کي معمولاً د عادي فعل ماضي حالت له مصدر سره د «d» يا «ed» وروستاږي په زياتولو سره جوړيږي؛ لکه «worked» چي له «work» مصدر سره د «ed» وروستاږي تر مونښلولو ورسته لاسته راځي؛ خود دې ډول ماضي فعلو تلفظ له هغو ټکو سره په وینګ يا تلفظ کي ډېر توپير لري، چي په گرامري لحاظ د همدې قاعدې له مخي جوړ سوي دي؛ اما په خبرو او مکالمو کي د صفت په بڼه کاريږي؛ لکه «لرنيد learned» (پوه، پوهاند، عالم، لوستی، بامهذه، رسېدلئ، هوښيار) چي د «لرن learn» (زده کول) له ټکي څخه د «ed» شاووندي په زياتولو سره جوړ سوی دی يا «کړو کيد crooked» (کوږ، نابرابر، ناهوار، چمباز، ټگ) چي له «کړووک crook» سره د «ed» وروستاږي د يوځای کولو په مرسته جوړ سوی دی. په انگرېزي کي د داسي ټکو شمېر خورا ډېر زيات دی، چي راټولول يې ډېر وخت او لويه څېړنه غواړي.

سربېره پر دې، په انگرېزي ژبه کي هم د نړۍ د نورو ژبو په څېر داسي کليمې ډېرې دي، چي خلگ يې په بېلابېلو ډولونو تلفظ کوي. بې شکه په داسي شرايطو کي د ژبي ټول زده کوونکي، په تېره بيا بهرنيان له لويو ستونزو سره مخامخ کيږي، چي حل يې بايد يوازي د ژبي په علمي او اکاډيمیکو قاموسو کي ولټول سي؛ د مثال په توگه د يوولس ټکي د الیون (alevən) او (Ilevən) په بڼه؛ د پوښتني يا مسألې په مانا د “issue” کليمه د ایشو (išú) او ایسو (isú) په بڼه يا د (financial) ټکي چي ځيني يې د فيننشل (finanšəl) په بڼه او ځيني نور يې د فايينشل (fāinanšəl) په ډول تلفظ کوي.

په برتانوي انگرېزي کي د داسي ټکو شمېر لږ نه دی، چي ان د انگلستان په بېلابېلو سيمو کي هم په جلا جلا ډولونو ويل کيږي. که د تلفظ له دې ستونزي سره د امريکايي، کاناډايي، استراليايي، هندي، پاکستاني، هانگکانگي، نایجيريایي، جمېکايي او داسي نورو انگرېزي تلفظو بېلوالي او رنگارنگي هم يوځای کړو، بيا نو يوازي په انگرېزي ژبه کي د بېلابېلو تلفظونو د پېژندنې موضوع د يوه لوی کتاب په گچه پراخي څېړني او شنني ته اړتيا لري. دلته يوازي د برتانوي او امريکايي انگرېزي په تلفظو کي د توپير څو مثالونه وړاندي کوو:

انگريزان د اعلان يا اشتهار دپاره د اډورټيسمينټ (advertisement) کليمه استعمالوي؛ خو امريکايان همدا کليمه د اډورټايزمينټ په بڼه تلفظ کوي يا آفتن (often)، چي انگريزان يې له «ټ» سره وايي؛ مگر په امريکايي تلفظ (آفن) کي يې «ټ»، حذف سوې ده يا شېجول (schedule) چي انگريزان يې د کاف پرځای په «ش» تلفظ کوي؛ خو په امريکايي تلفظ کي يې د «ش» پرځای «ک» ويل کيږي (سکېجول). دلته مو دا څو بولگي او مثالونه د دې دپاره وښوول، چي په قاموسو کي د کليمو د سم او کره تلفظ نه ښوول، خلگ له خورا ډېرو سرگردانيو او سرخوږيو سره مخامخ کوي؛ او د علمي فرهنگو په مرسته د هري

ژبي د کليمو د سم تلفظ پېژندنه، د معاصري قاموس ليکني له ډېرو ضروري اړخونو او ځانگړتياوو څخه گڼل کيږي.

د نورو ژبو د قاموسو په شان، د پښتو قاموسو د تأليف له هماغه پيل څخه تر اوسه پوري د کليمو د تلفظ ښوولو د پاره له ځينو لارو چارو گټه اخيستل سوې ده. ځينو مؤلفانو لکه اروښاد محمد گل خان مومند (۱۳۲۳-۱۳۴۳ش) په خپل «پښتو سيند» او محمد گل نوري په خپل «نور اللغات» کي، چي پښتو ټولني د «پښتو قاموس» په نامه ياد کړې دي، د عربي قاموسو د تلفظ ښيني مېتود غوره کړې دي. د تلفظ ښوولو دې لاري عامو لوستونکو ته د راغونډو سوو کليمو د تلفظ پوهېدنه ډېره گرانه او ستونزمنه کړې ده (و.گ). «پښتو سيند» او «پښتو قاموس». د پښتو قاموس ليکني مخکښانو - محبت خان او الله يار خان په خپلو قاموسو کي د بېلابېلو ټکو د تلفظ د افادې د پاره، هغه لاره اخيستې ده، چي په ځينو پخوانيو پاړسي فرهنگونو؛ لکه «برهان قاطع»، «فرهنگ رشيدى»، «فرهنگ آندراج»، «غياث اللغات» او داسي نورو کي باب وه؛ او تر اوسه هم په ځينو پاړسي قاموسو کي دود ده (و.گ): برهان قاطع، فرهنگ رشيدى، فرهنگ آندراج، غياث اللغات؛ د مثال په ډول په «رياض المحبت» کي د «الوتل» مصدر د تلفظ ښوولو د پاره داسي ليکل سوي دي: الوتل بالف ممدوده ولام ساکن و واو مفتوح و تاى فوقانى مفتوح و لام ساکن (و.گ). نواب محبت خان برېڅ ۷۹-۸۰). په «عجايب اللغات» کي د «شپون» کليمې د تلفظ د پاره داسي راغلي دي: شپون مفرد بشين منقوطه مشموم - فتح قريب به سکون و با فارسي مضموم و واو معروف و نون ساکن بفارسي (الله يار خان برېڅ ۷-۸).

ځينو قاموس ليکونکو لکه د ايران حسن عميد، ابوالقاسم پرتو او نورو په خپلو اثارو کي د عربي ژبي په پيروي د بېلابېلو ټکو د تلفظ ښوولو د پاره پر ځينو تورو د زور، زېر، پېښ، شد، وړغندي او داسي نورو په شان نخښي ايښي دي؛ مثلاً بازرس (زَر)، پيدايش (پَی)، پيروز (پَر) او داسي نور (عميد: ۳۵۵، ۵۹۲ و ۲۰۰). البته د چاپ او خپرونو په اوسني کمپيوټري پېر کي د کليمو پر بېلابېلو تورو د زور، زېر، پېښ، شد، وړغندي او داسي نورو نخښو ايښوول څه گران کار نه دی؛ خو د بېلابېلو ټکو، عبارتو، ترکيبو او اصطلاحاتو په تلفظ ښوولو کي له ځينو اسانتياوو سره سره، د دې لاري لويه نيمگړتيا يې داده، چي نسي کولای د يوه لغت په تلفظ کي ټول شامل ږغونه، په دقيقه توگه بيان کړي.

ځينو نورو فرهنگ ليکونکو په خپلو اثارو کي د راغونډو سوو ټکو د تلفظ ښوولو د پاره د هموزنه ټکو يادونه کړې ده؛ د مثال په توگه، شرافت او ولايت، دليل او عليل، عاطل او باطل، لطيف او کثيف او داسي نور. که څه هم د تلفظ ښوولو د لاره ظاهراً ډېره اسانه او په زړه پوري برېښي؛ خو په عمل کي د دغو دلايلو له مخي چندان د پام وړ نه ده گرځېدلې:

- په هره ژبه کي داسي ټکي او ترکيبونه خورا ډېر دي، چي د هموزنه ټکو موندنه يې گرانه يا کاملاً ناممکنه ده.

- داسي لغتونه هم په پېڅر دي، چي هموزنه ټکي لري؛ خو د هغو تلفظ پېژندنه په خپله لويه معما وي. په دې توگه، که قاموس لیکوونکی مجهول په مجهول سره ونیسي، هېڅوک یې په مقصد نه پوهېږي.

- دالاره هم د هغه مبتود په څېر، چي د را غونډو سوو ټکو بېلابېل توري د تلفظ په لحاظ تشریح کوی (لکه د سین په پېښ، د رې په زور، د الف په زېر او داسي نور)، د فرهنگونو د حجم د زیاتوالي له بابت، چندان گټوره او په زړه پوري نه ده.

د لعل محمد کاکړ او لوی استاد - علامه حبیبی په گډ اثر «سپېڅلي پښتو» کي هم د «فرهنگ عمید» په شان، د پښتو کلیمو د تلفظ ښیلولو دپاره، ځیني نخښي کار سوي دي، چي د خپل وخت د معیارونو له مخي ډېر گټور کار و؛ خو د کلیمو د کره تلفظ پېژندنې له پاره یې څه نوی او پرمختللی مبتود نه ندی وړاندی کړی. د قلندر مومند او فرید صحرايي په «دریاب» کي هم د کلیمو د ماناوو او اوډني په برخه کي له ځینو ښېگڼو او ښو اړخونو سره سره، د را غونډو سوو ټکو د تلفظ ښوولو لاره، چندان گټوره او خونده وړه نه ده (و.گ. دریاب). په ډېري خواشینۍ سره، د ځینو نښو افغان مؤلفانو په فرهنگو کي د کلیمو د تلفظ ښوولو مسألې ته له لويه سره هېڅ پام نه دی اړول سوی. د عبداللہ افغاني نویس «افغان قاموس»، د پوهاند ډاکټر مجاور احمد زیار «دری - پښتو فرهنگ» او داسي نور له دې ډلې څخه دي.

د پښتو ژبي او روپايي فرهنگ لیکوونکو؛ لکه ډاکټر برنارډ ډورن (۱۸۰۵-۱۸۸۱م)، جگړن هنري جورج راوړتي (۱۸۲۵-۱۹۰۲م)، جگړن هنري والتېر بیلو (۱۸۳۴-۱۸۹۲م) او ډېرو نورو لومړی پلا په خپلو قاموسو کي له ترانسلیټېشن (transliteration) او ځینو فونیتیکو نخښو څخه کار اخیستی دی.

د پښتو ټکو د تلفظ ښوولو دپاره د رومي تورو او ځینو فونیتیکو نخښو کارونه، په حقیقت کي نوی گام او د پښتو ژبي بهرنیو مینه والو ته د کلیمو د کره تلفظ وړاندی کولو په لار کي لویه مرسته وه؛ مثلاً د ډاکټر ډورن په لغتنامه کي د «آبادانی» د تلفظ ښوولو دپاره په رومي تورو (Roman Script) داسي کښل سوي دي:

ābādānī (ډورن ۳۸۹).

د راوړتي په پښتو قاموس کي آځنې [آځنې] په لوېدیځه او ختیځه لهجه کي داسي ښوول سوی دی

: ākh-shaey(W) "ākḥ- khaey(E) آځنې

(راوړتي ۱).

په دې ډول گورو، چي راوړتي لږ و ډېر یو نیم سل کاله مخکي، هغه مهال چي په اوسنۍ بڼه د فونیتیکي الفبې چندان څرک نه و، د پښتو په لوېدیځه او ختیځه لهجه کي د «ښ» او «خ» د دوو بېلو رغو (فونیمو) د افادې دپاره د انگرېزي ژبي بېل توري کار کړي دي. له څه د پاسه درو نیمو لسیزو راهیسي د پښتو په فونیمیکه الفبې کي د «ښ» توري دپاره تر انگرېزي ایس (s) لاندی یو ټکی او د «خ» دپاره د انگرېزي الفبې د ایکس (x) توري استعمالوي، چي دا کار د پښتو ژبي په بېلابېلو لهجو کي د یوې کلیمې د کره او دقیق تلفظ

ښوولو په مقصد ډېر گټور او ارزښتناک گام ؤ. لکه څنگه چې «ښ» او «خ» يا «ښ» او «ش» دوه بېل ډغونه دي، «ژ» او «ځ»، «ږ» او «گ»، «س» او «خ» هم کاملاً بېل او ازونه دي. له دې کبله بايد د دوو بېلو فونيتيکو نڅښو په وسيله وښوول سي؛ او هيڅکله سره گډ نسي.

بيلو په خپل پښتو-انگرېزي قاموس کې د عربي «ضد» ټکي تلفظ داسي ليکلی دی: “zidd” (بيلو ۱۰۹).

دې واقعيت ته په پام سره، چې د پښتو په گډون د نړۍ په بېلابېلو ژبو کې د الفبې مروج توري (گرافيمونه) د ژبو ټول ډغونه (فونيمونه) يو په يوه نسي افاده کولای، نو ځکه د ټولو ډغو او هجاوو د روښانه افادې دپاره يوازي د فونيتيکي الفبې او نڅښو کارونه ضروري گڼل کېږي؛ د مثال په توگه د انگرېزي ژبې اصلي ويوونکي «افغان» د «افگان»، «خان» د «کان»، «سودان» د «سوډان»، «طالبان» د «تاليبان» او «افغانستان» د «افغانستان» په ډول وايي. علت دا دی، چې په دې ژبه کې د «خ»، «د»، «ت» او «ځ» ډغونه نسته؛ د انگرېزانو غوږونه له کوچنيوالي څخه دغه راز ډغونه نه پېژني، نو ځکه په خپله الفبې کې د هغو د افادې دپاره ځانگړي توري او نڅښي نلري. د هندوستان مشهور پښتون فيلمي ستوری-شاهرخ خان هندوانو ته د خدای پاريسي، چې هغه ته د «شاهرخ کهان/کان» پر ځای «شاهرخ خان» ووايي. د «شاهرخ خان» دا غوښتنه بې ځايه نه ده؛ ځکه په هندي او اوردو ژبو کې «کان» غوږ ته ويل کېږي؛ او د هندوانو په دې ناوړه تلفظ سره له «خان» څخه «غوږ» جوړېږي. په دې ډول گورو چې، په هندي ژبه کې هم دا ستونزه د «خ» ډغ د نسته والي له کبله پېښه ده. د هندي ژبې ويوونکي هر ځای د خپلي ژبې ددې کمزوري جوړښت له مخې «خ» په «ک» اليشوي؛ او د همدې اړتيا له مخې هغوی «خانپور» ته هم، چې د يوه ښار نوم دی، «کهانپور/کانپور» وايي او په خپلو سندرو کې «نخره» په نکهره/نکره اړوي. موږ هم په پښتو کې له داسي پېچو مو او مشکلاتو خلاص نه يو. زموږ د ژبې ځينې ډغونه د هغو تورو په مرسته نسي افاده کېدای، چې د ژبې په اوسني ليکدود کې جال دي. له همدې سببه ددغه راز او ازو د سمې او دقيقې پېژندنې دپاره د ځانگړو فونيتيکو تورو او نڅښو کارونې ته جدي اړتيا ده. موږ په پښتو کې توره (سېلاوه، شمشېر) او توره (تور رنګه، سپاه)، زړه (دل، قلب) او زړه (تېره، پخوانۍ، گذشته، سابقه)، سور (سور رنګه، سرخ، قرمز)، سور (بر، عرض، پهنای) او سور (سپور، راکب، سوار) په يوه بڼه لیکو؛ خو په جلا جلا بڼو يې وايو. په پاړسي ژبه کې شير (شيدې/شودې) او شېر (زمری/مزی، اسد، غضنفر)، خاستن (پورته کېدل، درېدل) او خواستن (غوښتل)، تير (غشی) او تېر (پخوانی، گذشته، ناخبره، ناگاره) او داسي نور په يوه رنګ کاري؛ اما په بېلو ډولو يې وايي. په اوردو او هندي کې هم سر (وجود پاسنی-برخه، په پاړسي کې کله)، سر (راز، پټه خبره) او سر/د سين په پېښ/ (هغه شراب چې له وريجو يې جوړوي)، سر/د سين په پېښ/ (هغه بوت چې مخکنۍ برخه يې له تاره اوبې) او سر/د سين په پېښ/ (خوږ آواز، مېلو دي، آهنگ) په ليکنه کې يو ډول؛ مگر په تلفظ کې بېل دي. دا کړکېچن او ستونزمن حالتونه ټول خلک، په تېره بيا د ژبې نوي زده کوونکي له سرخوږي او سرگنگسي سره مخامخ کوي.

د پښتو د معاصري قاموس ليکني مخکښ نظريه پرداز - لوی استاد ارواښاد علامه حبيبي (۱۳۸۹ش/۱۹۱۰م - ۱۳۷۳ش/۱۹۸۴م) په ۱۳۴۵ش کال يانې له نن څخه څه د پاسه څلور لسيزي مخکي په قاموسو کې د فونېټک الفبايي سيستم په اړه داسې کښلي دي: «... بايد ګرده لغتونه په خورا دقت او احتوا او جامعيت سره راټول کړل سي، مګر دغه ضبط او راټولول هم تر خاصو شرايطو لاندې کېدای سي، چي عمومي شرايط يې دا دي:

۱- د لغاتو حرکات او صوتي خصايص په بين المللي مکمله املاً ضبطول، چي بيا لوستونکي ته صحيح تلفظ کول آسان وي، او په هغه ډول يې وويلای سي، چي پښتانه يې پخپله لولي؛ مثلاً ښه د مخ رنګ ته هم وايي، او د مرغه ښې (پر) ته هم وايي، مګر په حرکاتو او ادا کې يې فرق سته. اوس موږ کله اړوو، چي پښتانه نطقان هم د دغو دوو کلمو فرق نه سي کولای، دا ځکه چي په سيند کې يې د دغو دوو کلمو د تلفظ او آواز فرقونه نه دي ضبط کړي، او دا فقط په بين المللي غوره املاً سره کېدای سي.» (حبيبي، «د پښتو سيند به څنگه ليکل کيږي؟»، ۴۰).

د بين المللي فونېټکي الفبې په مرسته د مندرجو کليمو تلفظونه ښوول په پښتو قاموس ليکنه کې يو په زړه پوري پرمختګ ؤ، چي نور معاصر قاموس ليکونکي يې تر هغه مهاله له نامه او ځانګړتياوو سره چندان اشنا نه وه.

په انګرېزي او نورو اروپايي ژبو کې هم لکه څنگه چي مخکي لنډه يادونه وسوه، د دغه راز ژبنيو ستونزو او جنجالونو مثالونه خورا ډېر دي. دا ډول مشکلات او سرګردانۍ د فونېټيکو تورو او نڅښو په کومک په ډېرې اسانۍ سره هوارېږي؛ خو فونېټيک توري او نڅښي هم له ستونزو او کړاوونو خالي نه دي. د فونېټيکو نڅښو د کارولو لويه ستونزه دا ده، چي دغه راز توري او نڅښي واحده او ثابته ښه نه لري. په دې مانا، چي د بېلابېلو علمي او تحقيقي مرکزو ژبپوهانو او قاموس ليکونکو له خپل ذوق او سپارښتني سره سم د فونېټيکو نڅښو په ايجاد او رواجولو لاس پوري کړی دی. د دې کار له امله نن ګورو، چي حتا د يوې انګرېزي ژبې په ډېرو مشهورو قاموسو لکه اکسفورډ، کېمبريج، چېمبرز، لانګمېن، ويبسټر، مکمېلن، کولينز او ډېرو نورو کې د فونېټيکو تورو او نڅښو ترمنځ چندان ورته والی نه ليدل کيږي. په بله وينا د هر قاموس مؤلفانو د خپلو بومي او ځايي تلفظونو او فينالوژيکو ځانګړتياوو پر بنسټ د لوستونکو د استفادې دپاره، فونېټيک توري او نڅښي غوره کړي دي.

پروفيسر جګسن او پروفيسر امويله په خپل پياوړي علمي اثر «کليمې، مانا او لغتنامه...» کې د فونېټکي الفبې د ځينو نيمګړتياوو او کمزوريو په اړه داسې کارې:

«په زياترو او سنيو فرهنگو کې د يوه ټکي يا اصطلاح د تلفظ ښوولو دپاره له بين المللي فونېټيکي الفبې (International Phonetic Alphabet) څخه کار اخيستل کيږي.

د ب.ف.ا. (I.P.A.) پر خلاف دا استدلال کيږي، چي دا الفبې پر داسي نا اشنا نخبو تکیه کوي، چي د هغو د تفسیر او بیان د پاره ځانگړي چارې ته اړتیا لیدل کيږي. د مختلفو مؤسسو له خوا په وړاندې سوو فونیتیکو الفباوو کي یې د عین ټکو د پاره بېل بېل سیمبولونه ټاکلي دي. په بله وینا، په دې فونیتیکو الفباوو کي د بېلابېلو لهجوي تلفظو د افادې د پاره جلا جلا نخبني غوره سوي دي، چي دې کار د هغو پېژندنه ډېره گرانه کړې ده. سره له دې هم، د دغه راز الفبې ښه والی په دې کي دی، چي د هري ژبي د هر څه او هري نخبني تر منځ یو په یو ورته والی وړاندې کوي.» (Jackson and Amvela 194)

مالومیږي، چي د انگرېزي ویوونکو ټولنو تر منځ له ټولو علمي - تخنیکي اړېکو او پرمختگو سره سره، تر اوسه په دې برخه کي د یوه متحد الشکل او منلي معیار رامنځ ته کېدو ته، اوږده واټنونه پراته دي. له بله پلوه لکه څنگه چي پروفیسر جگسن او پروفیسر امویل یاده کړې ده، زموږ په نالوستي یا لږلوستي ټولنه کي څه چي، ان په پرمختللو اروپايي ټولنو کي هم د فونیتیکو تورو او نخبو په مانا اوسمه کارونه ډېر لږ کسان پوهیږي. مخکینیو بحثونو ته په کتو سره نتیجه اخلو، چي په قاموسو کي د کلیمو د تلفظ ښوولو د پاره هره لاره او طریقه د ځینو ښېگڼو او اسانتیاوو تر څنگ، ځیني کمزوري او نیمگړتیاوي هم لري.

په اوسنیو عصري قاموسو کي زیاتره د کلیمو د تلفظ ښوولو د پاره د نورو لارو چارو پر ځای له فونیتیکو تورو او نخبو څخه کار اخیستل کيږي؛ ځکه یوازې فونیتیک توري او سیمبولونه کولای سي د هري ژبي ټول ډغونه په سم او دقیق ډول وښيي؛ خو د دې کار د بریالي تطبیق د پاره د څو شرطونو په پام کي نیول ډېر ضروري برېښي:

- لومړی دا چي د یوې ژبي هر راز فونیتیکي نخبني باید تر وسته وسته د ژبپوهانو او نورو اړونده پوهانو د نظر د یووالي پر بنسټ جوړي سي. په دغه راز تورو او نخبو کي بدلون او اوښتون هم باید، د اړونده پوهانو او خبرونکو تر علمي شننو او بالاخره گډي پرېکړي وروسته رامنځته سي.

- دوهم شرط دا دی، چي دغه راز فونیتیک توري او سیمبولونه باید هرومرو له پراخو او ژوندیو مثالو سره د قاموسو په پیل کي بیان او تشریح سي.

- په پای کي باید د عامو خلکو د پوهاوي او اسانه استفادې په مقصد غوره سوي توري او نخبني د هیواد په تعلیمي او تحصیلي نصاب، زیاترو علمي او تحقیقي اثارو، او حتا ورځنیو عامو لیکنو کي په پراخه توگه دود سي، چي د قاموسو د مندرجو تلفظو په پوهېدو کي، له لوستونکو سره لازمه مرسته وکي.

د کمپیوټر او اینټرنیټ په نننۍ زمانه کي د ځینو قاموس لیکوونکو له خوا، د راغونډو سوو کلیمو د تلفظ د لیکلي شکل تر څنگ، د هغو تلفظونه هم په ثبت سوي ډغ کي وړاندې کيږي، چي تر لیکلي ډول ډېر اسانه، ساده او په زړه پوري کار دی. همدا اوس د ځینو انګلیسي ډیجیټل او اینټرنیټي قاموسو مؤلفانو، د فونیتیکو نخبو په مرسته د کلیمو پر تلفظ ښوولو سربېره، د انگرېزي ژبي د یوه تلفظ پر ځای د برتانوي او

امريکايي لهجې دوه معياري تلفظونه وړاندي کړي دي، چې په ريشتيا سره د انگرېزي ژبې په دوو لويو لهجو (برتانيوي او امريکايي) کې د بېلابېلو ټکو د معياري تلفظ د اسانه او بې تکليفه زده کړې دپاره خورا لوی او ارزښتناک گام گڼل کېږي (په ځينو انگرېزي قاموسو کې د کليمو د ژوندي تلفظ د اړوندو دپاره دغه ډيجيټل او اينټرنېټي قاموسونه وگورئ):

Oxford Talking Dictionary
The American Heritage Dictionary of the English Language
Collins Complete and Unabridged English Dictionary
Longman Dictionary of Contemporary English
Merriam-Webster's Online Dictionary
Random House Dictionary
MACMILLAN DICTIONARY,
Chambers Reference Online, etc.

خدای دي هغه ورځي ژر تر ژره راولي، چې زموږ په هيواد کې هم د پښتو او پارسي ژبو فرهنگونه په خپلو ډيجيټل او اينټرنېټي ډولونو کې د انگرېزي ژبې په شان، د راغونډو سوو کليمو تلفظونه پر ليکلي ډول سربېره، په ژوندي ډول کې هم وړاندي کړي. البته د يوه معياري ليکدود په شان بايد د کليمو د معياري تلفظ د پاره هم له پوره زغم او علمي لارو چارو کار واخيستل سي.

د کليمو په سم او کره وينگ کې د خج ارزښت

د نورو ژبو په شان بايد په پښتو کې هم د بېلابېلو ټکو د دقيق او کره تلفظ د وړاندي کولو دپاره په قاموسو کې د «خج accent/stress» مسألې ته ژور پام وسي؛ ځکه په پښتو ژبه کې هم د نړۍ د ځينو نورو ژبو په شان د ځينو ټکو او عبارتو د ويلو پر مهال پر ځينو څپو يا ځينو برخو ځانگړې ټينگاري دروندوالي راځي، چې هغه ته د ژبپوهنې په اصطلاح خج وايي. په پښتو ژبه کې دغه راز، ژور يا ټينگار د کليمو په بېلابېلو برخو کې ليدل کېږي. ځينې مهال خج پر لومړۍ هجا لکه اور، کله کله د منع پر سېلاب لکه اتلوالی، مېړنوالی، سوروالی او ځينې وختونه هم پر وروستي سپون وي لکه پلوشه، شغله، تماشه او داسې نور. خج په بېلابېلو ټکو او عبارتو کې د يوې کوچنۍ نڅښې په مرسته ښوول کېږي، چې زياتره د يوه کاره کوچني خط (په ډول وي؛ او د اړونده هجاوو پر سرور کول کېږي. په خواشينۍ سره تر اوسه پورې د خج کارول زموږ په چاپي ليکنو کې ډېر لږ تر سترگو کېږي.

ځينو مؤلفانو په پښتو قاموسو کې په يوه يا بل ډول د بېلابېلو لغتو او ترکيبو د تلفظ ښوولو دپاره څه لاري چاري کار کړي دي؛ خو له دې امله چې د هرې کليمې بېلابېل سېلابونه يې د خج په کارولو سره نه دي ښولي؛ نو لوستونکي يې په ويلو کې له لويو تېروتنو او گډوډيو سره مخامخ کېږي. دلته د کليمو د التباس او گډوډۍ په له منځه وړلو کې د خج ښوولو څو مثالونه وړاندي کوو:

کډه (خج پر لومړۍ خپه) د کور سامان او اسباب^۲ د کور د سامانو او شيانو لېږدونه؛ په پارسي کي کوچ، کوچ کشي^۳ مېرمن، ماینه، ماندینه، کوروالا، کورودانه، ارتينه ...

کډه (خج يا فشار پر وروستی خپه) کنده، ژور خای، ډب او داسي نور.

واړه (خج پر لومړۍ خپه) ټول، ګرده، درست؛ په پارسي کي همه؛ په عربي کي ګل، تمام، قاطبه، کافه ...

واړه (خج پر وروستی خپه) کوچنيان، کمکيان، ماشومان، وور يا وړوکی مفرد.

زړه /zrə/ د انسان او حيواناتو په ګوگل کي د وينو پاکولو او وېشلو دستگاه؛ په پارسي کي دل؛ په عربي کي قلب. زړونه جمع.

زړه (خج پر وروستی سېلاب) /zarā/ پخوانی، تېره، مخکنی، د اوسنۍ پر خلاف؛ په پارسي کي گذشته؛ په عربي سابقه. زړې جمع.

کوټه (په څرګند يا معروف واو، خج پر لومړۍ خپه) څره، دلی، لویه ذخیره، ستره زېرمه، انبار/امبار،

ډېران، د راغونډو سوو شيانو نا اوډل سوې مجموعه. ډېر، زیات، لویه اندازه. کوټي جمع. ډ جنوبی

پښتونخوا د مشهور ښار نوم، چي پخوانۍ تاریخي نوم یې شال يا شالکوټ دی؛ او اوس یې په اوردو او انګرېزي کي کوټه بولي.

کوټه (په اوږد يا مجهول واو، خج پر وروستی خپه) خونه، هوتاک/اوتاک، په تورکي کي اطاق/اتاق؛ په پارسي کي خانه.

کوټه (په اوږده يا مجهول واو، خج پر وروستی خپه) ناچله، کلپ، له چلنده لوېدلې، بې ارزښته، بې باوره، ګډسوی، ناخالص؛ په هندي او اوردو کي کهوتا.

کوټه (په څرګند يا معروف واو، خج پر وروستی خپه) د غټو سپوږميو ځانګړی ډول، چي زیاتره یې د جنگولو يا کور، رمو او کلاوو د ساتنې دپاره روزي؛ په عربي کي عقور. د افغانستان د علومو اکاډیمۍ په پښتو -

پښتو تشریحي قاموس کي یې د سپي په مانا د کوټه (kutá) کلیمه په اوږده يا مجهول واو (kotá) کښلې

ده (و.ګ. امرخېل او نور، ۴، ت. ۲۲۰۵). په داسي حال کي چي د پښتو په لوېدیځه لهجه کي یې په معروف يا

څرګند واو تلفظوي. ښايي د پښتو په نورو لهجو کي په مجهول يا اوږده واو هم د دې تلفظ مثالونه او بولګې

په لاس کي وي، چي ما ته یې تر دې دمه څرک نه دی لګېدلی؛ خو سره له دې هم باید، د پښتو د لوېدیځي

لهجې تلفظ هیڅکله په قاموس کي له قلمه نه وای لوېدلې.

که په پښتو کي د واقعاً معیاري لیکدود را منځ ته کولو له پاره هڅي او کوښښونه کوو، بیا نو تر هر څه مخکي

باید د ژبي په عامو يا هراړخیزو قاموسو کي د بېلابېلو سیمو د اوسېدونکو پښتنو تلفظونه په دقیقه توګه

ثبت کړو، چي وروسته بیا د علمي څېړنو په رڼا کي، د معیاري تلفظ او معیاري لیکدود له پاره استعمال سي.

کوټه /kwáta/ (خج پر لومړۍ هجا) کرکه، کوړکه، کرکه، هغه چرګه چي له هګیو اچولو لوېدلې وي.

په پښتو کي د داسي کليمو شمېر په پېڅر دئ، چي ماناوي يې د بېلابېلو ترکيبي برخو د تلفظ د بېلوالي پر بنسټ، ډېر توپير مومي. د کليمو د سم او کره تلفظ په وسيله د هغو په ماناوو او مفاهيمو کي د گډوډيو او التباسو د مخنيوي دپاره، په قاموسو او حتا نورو ليکنو کي د يوې کوچنۍ نخښې (خج) کارول ډېر ضروري او مهم کار دئ، که نه نو نه يوازي عام خلک، بلکي لوستي خلک به هم د دغه راز ټکو په تلفظ کي له ډول ډول پېچمو سره مخامخ وي.

د کليمو له کره وینګ سره د فونيتيکي الفبې او خج اړيکې

د پښتو نوي ژبني قاموسونه بايد د پښتو ټکو د کره املاوو په لړ کي د هغو کليمو املاوو ته هم ښه ځير سي، چي د فونيتيکي الفبې او خج په کارولو سره يې په ماناوو کي لويه گډوډي رامنځ ته کيږي؛ لکه: لويه (خج پر لومړي سېلاب) د وچو خټو يوه ټوټه؛ په پاړسي کي گلوخ. لويه (خج پر وروستي سېلاب) د اوبو اخيستلو لوبښی، تملوت؛ په هندي، اوردو او ځينو نورو هندي الاصله ژبو کي لوټا.

جگړه (خج پر لومړۍ هجا) جنگ، منازعه، شخړه. جگړي جمع. دا تلفظ د پښتو په ختيځه لهجه کي باب دئ. جگړه (خج پر وروستۍ هجا) چي په مخکښو ماناوو سره د پښتو په لوېدځه لهجه کي باب دئ. جگړې جمع. په هندي ژبه کي هم د «جھگړا» کليمه د وروستۍ خپې په خج سره ويله کيږي. (وگ. : Platt 405; Zaman & Naveed 289)

مالوميرې، چي د جگړې اصلي او پخوانۍ تلفظ د پښتو د لوېديځي لهجې په ډول د وروستۍ خپې په فشار سره دئ. اوس نو که څوک د لرغونتوب او عموميت په معيارونو پسي گرځي، بيا نو پر ځای ده، چي دغه تلفظ نه يوازي په روښانه بڼه په ټولو پښتو قاموسو کي وړاندي سي، بلکي پر لرغونتوب سربېره يې په بېلابېلو ژبو کي د پراخ استعمال مسألې ته هم گوته ونيول سي.

دنده (خج پر لومړۍ خپه) وظيفه، کار، کسب، کاروبار، خواري، غريبي. د پښتو په ختيځه لهجه کي د لومړۍ هجا په فشار سره ويله کيږي. دندي جمع.

دنده (خج پر لومړي سېلاب) د تلفظ دا بڼه په مخکښو ماناوو سره، د پښتو په لوېديځه کي رواج ده. په هندي او اوردو کي هم دا ټکی کټ مټ د پښتو د لوېديځي لهجې په بڼه ويل کيږي ياني په وينگ کي يې خج پر وروستي سېلاب دئ (دهندا)؛ او «دندي» يې د جمعي حالت دئ. (Platt 547; Zaman & Naveed 401) شوده (په څرگند يا معروف واو. د افغانستان د علومو اکاډيمۍ پښتو-پښتو تشريحي قاموس دا ټکی په اوږده يا مجهول واو ليکلئ دئ) شيدې/ شودي؛ په دري کي شير (بايد هېر نه کوو، چي په دري کي شير= شيدې او شېر= زمري په يوه بڼه ليکي؛ خو په بېلابېلو ډولو يې تلفظ کوي؛ حال دا چي په ايراني پاړسي کي شير= شيدې او شېر= زمري دواړه هم په يوه ډول ليکي او هم يې په يوه بڼه وايي).

شوده (په اوږده يا مجهول واو، خج پر دوهمه خپه) بې عقل، کم عقل، احمق، ساده، چادي، سوډر او داسي نور. د پښتو دا ټکي له زياترو هندي الاصله ژبو سره ګډه ريښه لري؛ او په هغه ژبه کې هم د وروستۍ خپې په خج سره ويل کېږي.

که د زړو کليمو پخوانۍ او اصيل تلفظ تر اوسه د پښتنو په ځينو ويونکو کې ژوندی وي، دا خبره منطقي او علمي ښکاري، چې هماغه پخوانۍ او اصلي تلفظ د ژبي په نورو لهجو کې هم جال سي؛ ځکه هر څوڼه چې د ژبي لغتونه، ترکيبونه او اصطلاحوي په خپله اصيله او لرغونې بڼه رواج وي، هغونه د ژبي اصالت او سپېڅلتيا خوندي پاتېږي. البته دا د بېلابېلو ټکو د معياري توب په مسألې پورې اړه لري، چې دلته يې د بحث ځای نه دی. دلته يوازې د دې خبرې يادونه کافي ګڼو، چې د افغانستان د علومو اکاډيمۍ د پښتو - پښتو تشرېحي قاموس په ګډون، په زياترو پښتو قاموسو کې د دغه راز ټکو له پاره حتا د پښتو د لوېديځې لهجې د تلفظ او املا يادونه هم نه ده شوې. له همدې کبله بايد محقق او سترګه ور فرهنگ ليکونکي د خپلو اثارو لوستونکي د دغه راز باريکو مسالو په ريښه او اساس پوه کړي؛ او د پښتو ژبي له بېلابېلو لهجو څخه د رنګارنګ مثالو او نظايرو په وړاندي کولو سره د هغو ذهنونه روښانه کي. ښايي ځيني معترضين استدلال وکړي، چې دغه راز ټکي خو د بېلابېلو تلفظو په لرلو سره، د پښتنو په ټولو لهجو کې يو ډول املا لري، نو ځکه د اندېښنې وړ ستونزه او ګډوډي نه پېښوي. دا خبره سمه ده، چې پښتانه نن سبا دغه ډول ټکي ټول په يوه متحدالشکل او معياري ليکدود کارې؛ مګر ګډوډي او مشکل هغه مهال راولاړېږي، چې د قاموس مؤلف د ليکسيکوګرافي له نوي مېتودولوژۍ سره سم په خپلو قاموسو کې د هر ټکي د کره او معياري تلفظ ښوولو دپاره فونيتيک توري او نخښي وړاندي کړي؛ او د کليمو په بېلابېلو برخو کې د خج موقعيت څرګند کړي. که په قاموسو کې دې ارزښتناکو مسالو ته پام ونسي، د کليمو د سم او معياري تلفظ پېژندنه او زده کړه موږ ټولو ته په لوی رېږ او سرخوږي اوږي. علمي قاموس ليکنه په ټينګه د دې غوښتنه کوي، چې په داسي حالاتو کې بايد تل د تنګ نظريو، تعصبونو او سرسري چال چلند پر ځای ژورو او هراړخيزو پلټنو ته پام وسي؛ او د علمي معيارو له مخې سره او ناسره سره بېل سي.

په قاموسو کې د راټولو سوو ټکو د کره املاو بېلابېل اړخونه

د نننۍ فرهنگ ليکني بل مهم اصل دا دی، چې لوستونکو ته په قاموسو کې د بېلابېلو ټکو، ترکيبونو، تعبيرونو او اصطلاحاتو معياري يا کره املاوي وړاندي کړي. ځيني وختونه په اشعارو او نظمونو کې د قافيې د اړتيا له مخې، د مختلفو ټکو د املاو ناسمو شکلو ته ځای ورکړل سوی وي. شاعرانو په داسي حالاتو کې اکثراً د وزن او آهنگ پر بنسټ قافيه تړلې وي، نه د ټکو د املايې جوړښت له مخې؛ لکه:

د مظلوم د آزار غشي رسالګي

هيڅ گوزار يې خطا نه درومي عبس

(د حميد بابا د ديوان خطي نسخه)

ځيني مهال د كليمو سمه او کره املاً په شعرونو کي په لنډه يا مخففه بڼه راغلي وي؛ لکه: «غه» چي د «هغه» / «دغه»، «برخ» د «برخه»، «براهيم» د «ابراهيم»، «سماعيل» د «اسماعيل» د پاره په مخففه بڼه کار سوي دي. تردې شعري اړتياوو او مجبوريتو چي تېر سو، د بېلابېلو لهجو په بڼه د كليمو صرفي تطور او رنگارنگي هم د ډول ډول ليکدودو او املايي جوړښتو د رامنځ ته کېدو ستونزه پېښوي؛ مثلاً: څښل، څښېل، چښل، چښېل، ځکل، چکل، موږ، مونگ، موگ، مېږ، مينگ، ميگ، څښتن، څښتن، چښتن، چښتن، چښتن، تښتن، تښتن او داسي نور.

په پښتو ټکو کي ځای بدلونکي توري

په پښتو كليمو او ترکيبو کي ځيني توري د بېلابېلو سيمو او لهجو پر اساس خپل ځای اړوي، چي پېژندنه يې د قاموس ليکني په کار کي ډېره ضروري ده. دلته يې يو څو مثالونه او بولگي بې گټي نه دي:

ز-غ: ازغی - اغزی، مازغه - ماغزه، مزغی - مغزی.

و-ل: ولېدل - لوېدل، ولېشت - لوېشت، سولاغه - سلواغه، ولږه - لوږه.

خ-م: ځمکه - مځکه، ځمری [زمری] - مځری [مزی].

و-ر: اروي - اوري، روخ - ورخ، واروه - واوره، ورک - روک.

غ-ب: غبرگ - بغيرگ، غبرگولی - بغيرگولی.

ښ-ک: ښکته - کښته، ښکل - کښل، ښکلی - کښلی.

ږ-و: زړوکی - زړوکی، غړوندی - وړغندی.

خ-س: ماخستن - ماسختن، خسا - سخا، خښی - سخنی، خوسی - سخی، خسر - سخر.

خ-ښ: څښ - ښخ، څښول - ښخول او ځيني نور لکه: سپرلی - سپرلی، بخره - برخه، سلگی - سگلی، پښه - ښپه (الف ۱۷-۱۸).

د ارواښاد استاد سيدگل پاچا الفت (۱۲۸۷-۱۳۵۲ ش) له «لغوي څېړني» څخه مو دا څو بولگي او مثالونه يوازي د تورو د اوبښتو د اثبات د پاره راوړه؛ ځکه په پښتو کي د تورو اوبښتو پر بېلابېلو تاريخي او ژبنيو اړخونو خبري، ژوره ايتيمولوژيکه او مورفالوژيکه څېړنه غواړي، چي په دقيقه توگه د تورو د الیشېدو او اوبښتون ټولي ځانگړتياوي او پړاونه وښيي. له دقيقو ايتيمولوژيکو او فيلالوژيکو څېړنو پرته د دې حقيقت زباتول ډېر گران دی، چي د بېلابېلو ټکو اصلي او پخوانۍ بڼه کومه ده؛ او د زمانو په تېرېدو سره په کوم شکل يا شکلو اوبښتي ده؟

د تورو د الیشېدو تر ځينو نمونو وروسته، په پښتو کي د تورو د لوېدو (حذف کېدو) ځيني مثالونه هم وړاندي کيږي، چي پېژندنه يې په پښتو قاموس ليکنه کي ډېره گټوره او په زړه پوري ده:

- ا: شاربل - شربل، غارمه - غرمه، کولای - کولی، کنبناستل - کنبنستل.
 - ب: اوبدل - اودل، بخنبل - بنبل، بخبنه - ببنه.
 - پ: پلتوونکی - لټوونکی، پسر - سور، خپور - خور، سپور - سور، خپړول - خورول.
 - د: سیند - سین، ځلاند - ځلان، کیندل - کینل.
 - ر: ترې - تې، پرې - پې، برسپره - بسیره، پرپر - پپر.
 - ږ: پرېږدئ - پرېدئ، کنبېږدئ - کېدئ.
 - ښ: ښکځل - کنځل، کنبېنستل - کېنستل، کنبېنبول - کېنبول.
 - ک: اوبنکي - اوبني، پاتي کيږي - پاتیري، ويلي کېدل - ويلېدل.
 - ن: نمړی - مړی، نمونځ - مونځ، استوگنه - استوگه، نماځل - مانځل.
 - و: وروسته - روسته، ورور - رور، وروست - روست، نوموړی - نومړی، پوزه - پزه، لوڅ - لڅ، رونا - رنا، کوم - کم، ولاړ - لاړ.
 ی: ژپ - ژړ، ليري - لري (الف ۱۷-۲۱). «وسری»، «گرسره»، «درنه» او داسي نور هم د دغه راز ټکو په ډله کي دي، چي خلگ يې د ځينو تورو د دروندوالي او گراني له کبله اوس په خپلو پخوانيو بڼو (وستري، گردسره، درنده) نه وايي. داسي بدلونونه په پام سره بايد قاموس ليکونکي د دغه راز ټکو اصلي او ايشه سوي بڼه دواړه په قاموسو کي را غونډه او تشرېح کړي.

په پښتو ټکو کي د ځينو تورو د خپلمنځي ایشېدو يا بدلون مسأله

پښتو قاموس ليکونکي بايد په ځينو پښتو ټکو کي د تورو د ایشېدو يا بدلون په مسأله بڼه پوه وي؛ او په خپلو اثارو کي يې د ژونديو مثالو په راوړلو سره څرنگوالي روښانه کي. دلته د پښتنو د وتلي شاعر، اديب او ژبپوه - استاد الف (۱۲۸۷-۱۳۵۲ش) د «لغوي څېړني» په رڼا کي، په پښتو ټکو کي د ځينو تورو د اوبښتون يو څو مثالونه وړاندي کوو:

ت - ل: چاته - چاله، ماته - ماله، راته - راله.

ټ - ډ: ارهټ - ارهټ، وټ - وټ، لاټو - لاټو.

خ - ت: څښتن - تښتن، څښته - تښته، څښتېدل - تښتېدل.

خ - س: سانډو - ځانډو، سړک - څړک، خټه - سټه، سپرلی - څپرلی.

ش - س: وشو - وسو، شته - سته، مشر - مسر، واخيشت - واخيست، وشاړه - وساړه.

ښ - ک: څښل - ځکل، څښاک - ځکاک، څښېدل - ځکېدل.

غ - گ: کارغه - کارگه، پرتو غاښ - پرتو گانښ.

غ - خ: غاټول - خاټول، ستوغ - ستوخ.

ل - ر: ملگری / [مرگلی] - مرگری، ملغلره - مرغله.

ل - ږ: شوملې - [شلومبې] / شومړې، شپالس - شپاړس، چپلاخه - چپرaxe.

م-و: مینځه-وینځه، مینځل-وینځل، ورغومی-مرغومی.
 ن-ل: نمر-لمر، نمسی-لمسی، نونس-نولس، ناري-لاري، جنغوزي-جلغوزي.
 ن-م: مینتل-مینتل/[مونبتل]، نینلول-مینلول/[مونلول]، لندول-لمدول.
 ن-پ: پنبځنه-پنبځره، چنډن-چندر، خپڼه-خپڼه.
 و-ب: ویاله/واله-بیاله، وږه-بږه، وږدل-بیددل.
 ه-ا: هگی-اگی، هدیره-ادیره، هڅه-اڅه.
 ی-و: میندل-موندل، شیدې-شودې، تاسي-تاسو، سپزل/[سپزل]، سوزل/[سوخل]، پیشي-پیشو.
 برېنډ-برمنډ، بگری-پگری، شوکاري-نوکاری، بدوډي-بدوکي او داسي نور د تورود الیشېدو ځيني نور مثالونه دي (الفت ۱۲-۱۶).

د تورود موقعیت او بنسټ په شان، دلته هم د دې خبرې یادونه ضروري ده، چې په دغه لیست کې د تورو په اوښتون سره د کلیمو د اصلي او الیش سوي ډول مالومول، ژوره ایتیمولوژیکه او مارفولوژیکه شننه غواړي.

د کلیمو پر مانا د تورو او لیکدود اغېزه

قاموس لیکوونکی باید د ځینو ټکو کره املایي بڼه د توضیحاتو په وړاندې کولو سره روښانه کړي؛ مثلاً «ختیځ» او «لوېدیځ» هغه دوې کلیمې دي، چې نن سبا په پښتو خپرونو کې د عربي ژبې د شرق او غرب پر ځای کارېږي. زیاتره پښتانه دا دوه ټکي د «ختیځ» او «لوېدیځ» په بڼو هم وایي او لیکي؛ خو په دغه راز گړدود اولیکدود سره یې ایتیمولوژیک او مورفولوژیک جوړښت لوی زیان رسیږي؛ ځکه د دې دوو ټکو ترکیبي جوړښت اصلاً په دې ډول دی:

«خت» د «ختل» له مصدر څخه د لمرختو په مانا او د «خ» وروستاړی یا شاوندی (suffix) د ځای په مانا دی، چې د پښتو په ډېرو ترکیبي ټکو کارسوی دی. «لوېد» د «لوېدل» له مصدر څخه د لمرلوېدو په مانا او د «خ» ظرفي وروستاړی د مخکني مثال په شان د ځای په مانا دی، چې په ډېرو ترکیبي ټکو کې په مخففه یا اختصاري بڼه کارېږي. په دې توگه باید په دغه راز کلیمو کې د «ز» او «خ» ترمنځ توپیر ته پوره پام وسي. ځیني وختونه د دې تورو په گډوډولو سره د بېلابېلو ټکو په ماناوو کې لویه گډوډي او التباس پېښېږي؛ لکه: «څه!» او «مځه!» کلیمې، چې په واقعیت کې امریه صیغې دي یا «څه څه!»، چې د نفی او انکار پر مهال ویل کېږي یا د «خوړ» ټکی، چې د «خوړول» له مصدر څخه د رېړولو، کړولو، ازارولو، تنگولو او داسي نورو په مانا خورا ډېر استعمالېږي. اوس نو که چیرې یاد سوي ټکي د «خ» پر ځای په «ز» سره وکښل سي، نو به د «څه» پر ځای «زه»، د «مځه» پر ځای «مزه»، د «څه څه» پر ځای «زه زه» او د «خوړ» پر ځای «زور» لاس ته راسي، چې هر یو یې د مانا په لحاظ له هغو ټکو څخه کاملاً بېل دی، چې په «خ» باید ولیکل سي. د داسي التباسو شمېر لږ نه دی. په خواشینۍ سره د پښتو په ځینو لهجو کې د دې ستونزې تر څنګ، د «س» او «خ» د اوازونو ترمنځ هم توپیر نه کېږي. گران لوستونکي د سر په سترگو گوري، چې که «کوڅه»، «څه»، «څانگه»، «څوک» او داسي نور ټکي

په «س» سره وویل یا وکنبل سي، له هغو څخه «کوسه»، «سه»، «سانگه» او «سوک» جوړېږي، چي کاملاً بېلي او جلا کليمې دي؛ او په استعمالولو سره يې زموږ په خبرو او ليکنو کي د مانوي التباس لويه ستونزه را ولاړېږي. تاسي وگورئ د دغو ټکو ترمنځ د تلفظ گډوډي او التباس، د استعمال سوو کليمو په مانا او مفهوم کي څونه لوی رېږونه او کړاونه را منځ ته کوي: «بنادي» په «بن» سره خونې او خوشالۍ ته وايي؛ «شادي» په «ش» سره بيزو (په پارسي کي ميمون) ته وايي؛ او «خادي» (د خاده جمع) کاملاً بېل ټکی دی يا «شندل» په «ش» سره پاشل (په پارسي کي پراگندن) ته وايي؛ «بندل» په «بن» سره بخنبل (په پارسي کي بخشیدن) ته وايي؛ او «خندل» موسکا يا خدا کولو (په پارسي کي خندیدن) ته وايي (حبيبي، «لمنليکونه»، د دارميسټر پښتو څېړنې، ۴).

بېله شکه که د پښتو ژبي هر ټکی، عبارت، ترکيب او اصطلاح له گردو لهجه يې وريانتو سره په جلا جلا ډول قاموسو ته لاره پيدا کړي، دا کار به د پښتو قاموسو لمن دونه لويه او ارته کړي، چي له اقتصادي پلوه به د قاموسو چاپول او رانيول د عامو خلکو تر توان او وس ډېر وتلی وي. که څه هم د قاموس ليکني په اوسني پرمختللي پېر کي دې هدف ته رسېدل زياتره د ژبو د لهجه يې قاموسو د تدوين او تأليف له لاري کيږي؛ خو سره له دې هم بايد د پښتو ژبي په مفصل او تشریحي قاموس کي د کليمو د بېلابېلو تلفظونو لنده يادونه له پامه ونه غورځول سي؛ او د هر ټکي جلا جلا وريانتونه په قاموسو کي د کراس ريفرينس له لاري تر ټولو کره يا معياري تلفظ ته ارجاع سي؛ د مثال په ډول:

ژبه: و.گ: ژبه

جبه: و.گ: ژبه

او داسي نور.

ژبه د ټولنيز موجود په توگه تل له طبيعي (اقلیمي او جوي بدلونو، مهاجرتو) او غيرطبيعي (سياسي، اجتماعي، فرهنگي، فکري، اقتصادي او داسي نورو) عواملو سره گام په گام څېره اړوي. دا بدلونونه د کليمو د مانوي (معنوي) پولو پر اوښتو-را اوښتو سربېره، د هغو په وينگ، ليکدود او نورو ځانگړتياوو کي هم د کتنې وړ تحولات او تغييرات را منځ ته کوي. له همدې کبله د نړۍ په زياترو ژبو کي د بېلابېلو گړدودو (لهجو) شاهدان يو. په ژبه کي را پيدا سوي لهجې بيا هم د زمانې په تېرېدو سره د ډول ډول طبيعي او غيرطبيعي عواملو پر بنسټ يا د نورو پياوړو ژبو او فرهنگي جريانونو د اغېزو په سبب د نابودۍ او زوال خواته گام ږدي يا د خپل جغرافيايي جلاوالي او کلتوري پياوړتيا په مرسته د يوې نسبتاً بېلي ژبي په بڼه خپل موجوديت ته دوام ورکوي. د لهجه يي کمزورۍ او خورورتيا پر خلاف، د يوې ژبي د بېلابېلو لهجو ترمنځ نيزدې والی او ټينگ اړيکي، په پای کي د يوې معياري ژبي له لاري د بېلابېلو لهجو د ډېرو نېکونو د ادغام او اشتراک امکانات برابر وي. البته له بېلابېلو لهجو څخه د يوې واحد معياري ژبي جوړېدل، ډېر اوږد او تدريجي بهير دی، چي پرله پسې هڅو او نه ستړي کېدونکو کوښښونو ته اړتيا لري.

په قاموسو کې د کليمو او ترکيبو املايي وړيانتونه

د بېلابېلو لهجو او ډول ډول لهجه يي وړيانتو پراخ استعمال نه يوازې په پښتو، پارسي، عربي او نورو ختيځو ژبو، بلکې په اروپايي ژبو له هغې ډلې څخه په انگرېزي ژبه کې هم ډېره جدي او په زړه پورې مسأله ده. تر هغه مهاله چې ژبې يوه کره او په بشپړه مانا منلې معيار ته نه وي رسېدلي، تر هغو به په ژبنيو قاموسو، په تېره بيا مفصلو او مشرحو قاموسو کې د بېلابېلو لغتو د لهجوي تلفظو او لهجوي ليکدودو پېژندنه ډېر ضروري او پرځای کاروي؛ مثلاً په پښتو ژبه کې ژبه، زبه او جبه؛ ژلۍ/ږلۍ، زلۍ او گلۍ؛ ژوند، زوند او جوند؛ ژور، زور او جوړ؛ ژوبل، زوبل او جوبل؛ کښلۍ، ښکلۍ او خکولۍ او داسې نور، چې د عين کليمو بېلابېلو تورو او ډغونو د طبيعي او غيرطبيعي عواملو پر اساس، ډول ډول شکلونه اخيستي دي.

د پښتو او پارسي ډغو ترمنځ هم د تبديلي ډېر مثالونه لرو؛ مثلاً د «خانه» له پاره په خراساني لهجه کې «ځنه»، په رازي او پښتو کې «خونه»، په لري او وزيرې لهجه کې «ځينه». په دې لهجوي امالو کې «و» په «ی» او «الف» په «و» سره اوږي؛ مثلاً موږ وايو: «لار»، دوی وايي: «لور»، موږ وايو: «اور»، دوی وايي: «اېر» (د بشپړ مالومات د پاره وگورئ: حبيبي، «د پښتو لغوي تطور»، کابل، ۱۴۰).

په دې توگه، په قاموسو کې د کليمو تر معياري ليکدود لاندې، د لازمو توضيحاتو او مالوماتو تر څنگ د ژبې د لهجوي امالو او تلفظو يادونه، گټوره خبره ده. لوی انگرېز افغان پېژندونکي - جگړن راورتي (۱۸۲۵-۱۹۰۲م) تقريباً يوه نيمه پېړۍ مخکې په خپل پښتو لارښود، پښتو گرامر او انگرېزي - پښتو قاموس کې د پښتو د لوېديځې او ختيځې لهجې تلفظو ته اشاره کړې ده.

لکه څنگه چې موږ د تلفظ په اړه په مخکنيو خبرو کې لنډه يادونه وکړه، په انگرېزي کې هم دا لهجوي تلفظونه او املايي سيستمونه تر اوسه پورې په خپل ټول قوت او شدت سره ژوندي دي. مک آرتر، په خپل مشهور اثر "The English Languages, 1987" کې د انگرېزي ژبې (۵۹) بېلو لهجو ته اشاره کړې ده، چې د برتانوي انگرېزي، امريکايي انگرېزي، کاناډايي انگرېزي، د کارابین انگرېزي، افريقايي انگرېزي، د جنوبي اسيا د انگرېزي، د ختيځې اسيا د انگرېزي او د استراليايي انگرېزي په لويو ډلو پورې اړه لري. (Jackson and Amvela 141)

د انگرېزانو او امريکايانو ترمنځ د بې شمېره ټکو په تلفظ، ليکدود او ماناوو کې دا اختلافونه د نامتو انگرېز ليکوال او ډرامه ليکونکي - جورج برنارډ شا او آيرلنډي ليکوال - اوسکار وایلد په عالمانه خبرو کې په خورا ښه بڼه بيان سوي دي. برنارډ شا وايي: «انگلستان او امريکا دوه داسې هيوادونه دي، چې د يوې ژبې (انگرېزي) په وسيله سره بېل سوي دي.» وایلد ليکي: «په ريشتيا سره د انگرېزانو او امريکايانو

ترمنځ، بې ژبي نور څه گډ دي.» (د بشپړ مالومات د پاره و.گ. www.afgazad.com
معروفی)

په خوښۍ سره د لروبر پښتنو په لیکدود کې پخواني توپیرونه اوس د افغانانو د نیژدې اړیکو په برکت تر زیاتې گچې لږ سوي دي؛ او د هرې ورځې په تېرېدو سره د لارېدو په حال کې دي. معاصر قاموس لیکوونکي باید هر ورو داسې توپیرونو ته پام وکړي؛ او له د خپلو قاموسو له لستونکو سره د ځینو ضروري ژبنيو او ادبي مسألو په حل کې مرسته وکړي. البته لهجوي قاموسونه ځانته خپل ځای لري، چې د لهجوي توپیرونو د شننې او څېړنې د پاره ډېر گټور مالومات وړاندې کوي؛ خو د کلیمو د معیاري لیکدود تر څنګ د لهجوي وړیانتونو پېژندنه هم د قاموسو لوستونکو ته له دلچسپۍ خالي نه ده (په افغانستان کې د لهجوي قاموس د یوې نمونې له پاره و.گ. د شاه عبداللہ بدخشي «د افغانستان د ځینو ژبو او لهجو قاموس»). د پارسي ژبي په پخوانیو فرهنگو کې، د سید محمد علي داعي الاسلام «فرهنگ نظام» هم د پارسي ژبي ځینې لهجوي تلفظونه را غونډ کړي دي.

د کلیمو پخوانۍ او اوسنۍ املاوي

د پښتو ژبي اوسني قاموس لیکوونکي باید د یوه ټکي د بېلابېلو املايي وړیانتو تر څنګ د یوې کلیمې پخوانۍ او اوسنۍ بڼې هم په گوته کې؛ مثلاً «بخره» او «برخه»، «مزرې» او «زمرې»، «نماز دیګر»، «ماز دیګر»، «مازیګر/ماځیګر»، «نماز پښین»، «ما پښین/ماسپڅین»، «معنی»، «معنا»، «مانا»، «شهر»، «ښهر»، «ښار»، «پاتو»، «پاته/پاتي»، «اروېدل/اورېدل»، «وهېر»، «هېر/وېر» او په لسگونو نور ټکي، چې د تورو د ابدال او تقلیب له امله یې د زمانو په تېرېدو سره، املايي جوړښت او جملې هم الیشي سوي دي. د پښتو ادب د منځنۍ دورې په زیاترو اثارو کې دمخکښو ټکو پخوانۍ بڼې داسې راغلي دي:

چه د عمر و رفتن ته څوک نظر کا

دا به وائی چه آفتاب د **نماز دیګر** دی

(د رحمان بابا د دیوان خطي نسخه)

لېونی به لېونی نه ؤ عالمه!

که ئې **بخره** وای له عقل و فرهنگه

(د خوشال خان خټک د دیوان خطي نسخه)

زه خو شرابي یم شېخه څه را سره جنگ کړې!

بخري ازلي دي کاشکي ما د ځان په رنگ کړې!

(د خوشال خان خټک د دیوان خطي نسخه)

مزرې کله پر هېزگار دي

خوړاغلي په خپل ښکار دي

(د خوشال خان خټک د دیوان خطي نسخه)

موږ باید د طبیعت او ټولني د بدلون او پرمختګ له قوانینو سره سم، په دې خبره سر خلاص کوو، چي د زمانو په تېرېدو سره د کلیمو په مانوي او شکلي پولو کي راز راز بدلونونه راځي. ځيني کلیمې له هر ډول طبیعي او غیرطبیعي بدلونو سره سره تر پېړیو پېړیو پوري خپل اصلي شکلونه خوندي ساتي؛ خو ځيني نورې بیا د ډول ډول تغیراتو پر بنسټ پخوانۍ خبرې څه ناڅه اړوي. په پای کي خلګ هغه څه د معیار په توګه مني، چي د بلاغت او فصاحت غوښتنو ته مثبت جواب ووايي. په بل عبارت، د کلیمو او ترکیبو هغه شکلونه د معیار په توګه منل کېږي چي ساده، اسانه، ښکلي او مانا داره وي؛ اماد یوه دقیق او سترګه وړ قاموس لیکوونکي رسالت او مسوولیت دادی، چي خپلو لوستونکو ته د راغونډو سوو ټکو پر معیاري یا ډېرو مروجو املاوو سربېره، د هغو بېلابېل ډولونه او وړیانته هم وښيي. دا کار په نوو قاموسو کي د کراس ریفرینس په مرسته کېږي، چي مخکي مو د لهجوي تلفظونو په بحث کي هم یادونه وکړه.

په پښتو کي د مشترکو او پردو ټکو لیکدود

په پښتو ژبه او ادب کي کله کله ځيني داسي ټکي هم کارېږي، چي یا له سنسکریت، هندي، پنجابي او نور هندي الاصله ژبو سره ګډه رېښه لري یا د هغو ژبو له لاري زموږ ژبي ته راننوتې دي؛ لکه: میا، جګړه، سیکړه، اتکړه/اتکرې، بېړۍ، منج، ساد، سادو، ډول، ډنډوره، ګوبۍ، دوبي، سړک، ټګ، کنګال، شوده (په اوږده یا مجهول واو)، سوډر او داسي نور. پښتانه قاموس لیکوونکي باید د دغه راز ټکو املا کټ مټ له هغه تلفظ سره سم ولیکي، چي په پښتني محیط کي دود ده نه د داسي ټکو د بهرنيو استعمالوونکو د تلفظ یا تلفظونو له مخي، چي زموږ د ژبي له فینالوژیکي ارزښتونو او ځانګړتیاوو سره سمون نه لري. دلته دا خبره هم د یادوني وړ ده، چي د اوروپايي ټکو په ګډون باید له هغو ټکو او ترکیبو سره هم د همدې قاعدې له مخي چال چلند وسي، چي له نورو پردو ژبو څخه راغلي وي؛ ځکه د کلیمو په ایتیمولوژیکه څېړنه او شننه کي زیاتره له داسي مواردو او حالاتو سره مخامخ کېږو، چي ځينو کلیمو بېلابېلو ژبو ته د ننوتو پر مهال څو واړه څېره اړولې وي؛ د مثال په توګه په انګرېزي کي داسي کلیمې ډېرې دي، چي دې ژبي ته وروستی ځل له زړې فرانسوي، یا جرمني او هالنډي ژبو څخه ننوتې دي؛ خو تر لږ پلټني او تحقیق وروسته مالومېږي، چي دا ټکي په اصل کي له لاتین ژبي څخه زړې فرانسوي، جرمني، هالنډي او ځينو نورو ژبو ته ورغلي دي. که د همدغو ټکو په تېرو نیکه ګانو پسي یو څه نوره پلټنه او ګروېړنه هم وسي، نو په پای کي دا حقیقت هم تر ګوتو کېږي، چي اوسنۍ انګرېزي ته ځيني ورغلي ټکي اساساً له یونانۍ ژبي څخه لاتین، بیا زړې فرانسوي، انګلو ساکسن او نورو ژبو ته ننوتې او تر ډېرو پړاونو وروسته، په نسبتاً بېله بڼه اوسنۍ انګلیسي ته رسېدلي دي. له دې کبله چي پخواني تلفظونه او لیکدودونه د زمانو په تېرېدو سره تر ډېره حده اوښتي دي، نو ځکه دا خبره منطقي برېښي، چي د دغه راز ټکو، ترکیبو او اصطلاحاتو په څو پښته پخوانیو رېښو او زړو تلفظو پسي سرخوږنه کوو. له

بله پلوه، موږ د خپلو ځانگړو فينالوژيکو ارزښتونو او اړتياوو په لرلو سره، له لويه سره د نورو ژبو د ځينو ټکو اصلي تلفظ ته جوړ نه يو. له دې سببه بايد هغه تلفظ معيار وگرځوو، چي زموږ عامو خلگو ته اسانه، لنډ او خوږ وي؛ او په دې جنجالو ځانونه ستړي نه کوو، چي د پلاني ټکي پلار او نيکه په اصل کي له انگرېزي يا فرانسوي څخه نه، بلکي له لاتيني يا يوناني څخه را ټوکېدلي دي؛ او له دې کبله يې بايد هرومرو د لاتيني يا يوناني ژبو د ويوونکو په شان تلفظ کوو؛ مثلاً زموږ ځيني ژبپوهان د «ډاکټر» کليمه، چي په عام ډول د طبيب او په خاص ډول د پي ايچ ډي ډيگري د څښتن له پاره استعمالېږي، د «دوکتور» په بڼه ليکي؛ اما په دې خبره سر نه خلاصوي، چي دا ټکی زموږ ژبي ته له لاتيني يا يوناني څخه نه، بلکي له انگرېزي ژبي څخه راغلی دی؛ او زموږ ټول پښتانه يې هم د «ډاکټر» په بڼه وايي. د دې خبري په ريشتياوالي کي هم شک نسته، چي هر نوی تر زار په او هر نيژدي تر ليري غوره دی. ايرانيانو ته دا ټکی د خپلو ژبنيو ځانگړتياوو له مخي د «دکتر» په بڼه ساده او اسانه دی، نو ځکه يې د تلفظ او املا د پاره همدا لاره غوره کړې ده، چي معقول او پر ځای کار دی؛ خو موږ ته هيڅکله نه ښايي، چي په دې کار کي د هغو پېښې وکوو. پښتانه د ايرانيانو او نورو پارسي ژبو پر خلاف د «ټ»، «خ»، «څ»، «ډ»، «ږ»، «ښ» او داسي نورو ږغونو په وينگ کي هيڅ راز ستونزه او پېچومه نه لري. له دې امله مجبور نه دي د اروپايي او نړۍ والو ټکو په تلفظ او املا کي د هغو پر پله پل کښېږدي.

لکه څنگه چي د پښتو او نورو هندي الاصله ژبو د ځينو مشترکو ټکو په اړه اشاره وسوه، د پارسي ټکو په املا کي هم بايد هغه لاره غوره سي، چي زموږ له ژبنيو ځانگړتياوو سره سمون ولري. په بله وينا لکه څنگه چي پښتانه مجبور نه دي «ميا»، «جگړه»، «کنگال» او داسي نور ټکي د هنديانو په څېر وليکي، په همدې ډول مجبور نه دي، چي د پارسي ژبي ځيني ټکي هم هرومرو د پارسي ويوونکو په شان وکارې. موږ بايد په خپل ليکدود کي تر هر څه مخکي د خپلو خلگو د اسانتيا اړخ په پام کي ونيسو.

د معياري ليکدود په غوره کولو کي د فينالوژيکو ځانگړتياوو او ټولنيز تړون ارزښت

د ښووني او روزني اسانه او ساده لار دا ده، چي د هرې ژبي ليکدود د ږغپوهني د قواعدو له مخي وټاکل سي. دا خبره هر چا ته روښانه ده، چي په هره ژبه کي د شيانو او پېښو د ښوولو او پېژندلو د پاره ځانگړي ږغونه کارېږي، چي د هغو په پيدايښت او بدلون کي بېلابېل عوامل او سببونه لاس لري. د کليمو د وينگ او ليکدود په چارو کي د ږغپوهني يا فينالوژۍ (Phonology) له قواعدو او لارښوونو څخه ليري والی د ژبي په زده کړه کي ډېري لويي ستونزي او کړاونه را منځ ته کوي. د يوه پښتانه کوچني ذهن په هيڅ ډول د انسي منلای، چي د مورني تلفظ له مخي په خوله «غورمه»، «مالوم»، «الوا» او «تاليب» ووايي؛ خو په ليکنه کي يې «قورمه»، «معلوم»، «حلوا» او «طالب» وليکي. البته د دې کار علت او سبب، لکه څنگه چي مخکي هم اشاره وسوه، دا دی چي موږ په خپله ژبه کي د «ق»، «ع»، «ح»، «ط» او داسي نورو په څېر ږغونه نه لرو، نو ځکه مجبور يو، چي د ټولو انسانانو د طبيعي او غريزي عکس العمل په څېر يې، په خپله مورنۍ ژبه کي، په ورته يا نيژدې مخرجو واړوو. د نړۍ په گردو ژبو کي د دې ستونزي ډول ډول مثالونه گورو. په پارسي کي په خوله «روستم»

«سوهراب»، «هونر»، «گونا» او «گومان»... وايي؛ خو په ليکنه کې يې د «رستم»، «سهراب»، «هنر»، «گناه» او «گمان» په بڼه کارېي يا د «پښتون»، «ښځ»، «جگره»، «څارنوال»، «ځلمی» او داسې نورو په شان کليمې د «پښتون»، «څڅ»، «جگله/جگره»، «سارنوال»، «زلمی» او داسې نورو نيژدې مخرجو ته اړوي. په عربي کې هم د تلفظ او ليکدود ترمنځ توپير او بېلوالي له امله د «تلويزيون»، «ويکتوريا»، «کمپيوټر»، «پاور» او داسې نورې کليمې د «تلفيزيون»، «فيکتوريا»، «کمبيوتر» او «باور»... په بڼه وايي. په انگرېزي کې مو هم مخکې د کليمو د تلفظ او املا په اړه ځينې مثالونه او بولگې وښوولې، چې ټولې يې د رغپوهنې له پلوه د يوه ليکدود د کمزورۍ او نيمگړتيا په مانا دي. هره څونه چې د يوې ژبې ليکدود د هغې له رغو او اوږو سره سمون يا نيژدې والی ولري، په هغونه اندازه د ښوونې او روزنې او خپلمنځي پوهاوي په کار کې اساني او پرمختگ پېښېږي. البته سره له دې علمي دلايلو، د رغپوهنې له لارښوونو او قواعدو سره سم هم د ژبې د ليکدود غوره کول له بېلابېلو رېږو او کړاوو خالي نه دي. تر ټولو مخکې، که د ژبې ليکدود د هرې سيمې يا هرې لهجې د خاصو فينالوژيکو ارزښتو او اړتياوو له مخې وټاکل سي، بيا نو د يوې معياري ژبې او يوه معياري ليکدود د را منځ ته کولو په لار کې لويې ستونزې او پېچلومي پيدا کېږي؛ د مثال په توگه د رغپوهنې له قواعدو سره سم هغه څوک چې د خپل لهجوي تلفظ پر اساس په خوله «مونگ»، «گيره»، «جبه»، «اوڅ» او داسې نور وايي، بايد په ليکنه کې يې هم د «موږ»، «ږيره»، «ژبه»، «اونښ» او داسې نورو په شان و نه کارېي، چې اوس د زياترو افغانانو په منځ کې د ژبنيو قواعدو، ټولنيز تړون او اوږده طبيعي پرمختگ پر بنسټ د معيار په توگه منل سوي دي. د فينالوژيکو قواعدو او لارښوونو له مخې ژبې ته د ليکدود ټاکل، له ژبپوهانو دا هم غواړي، چې په ليکلو کې د سور/په معروف يا لنډ واو/(قرمز، سرخ، شنکرف)، سور/په مجهول يا اوږده واو/(بر، پلنوالی، عرض) او داسې نورو مشابه ټکو تر منځ هم د بېلولو له پاره څه لاره ولټوي؛ ځکه داسې کليمې په ليکنه کې يوازې کښل کېږي؛ خو د وينگ او مانا له پلوه ډېر توپير لري. د داسې ټکو شمېر په پښتو کې خورا زيات دي، چې ژبپوهان او قاموس ليکونکي يې بايد د نه گډوډېدو دپاره د رغپوهنې له قواعدو سره سم اساسي چاره وکړي. البته، د هرې لهجې ويونکو ته د کليمو تلفظ او ليکدود د خپل لهجوي يا سيمه ييز تلفظ يا خپلو فينالوژيکي ځانگړتياوو او ارزښتونو له مخې ډېر اسانه او بې تکليفه کار دی؛ خو په خواشينۍ سره چې دا سادگي او اساني د نورو لهجو ويونکو ته ډېره سخته او گرانه پرېوزي. له بله پلوه، دا خبره هم د غور او څېړنې وړ ده، چې په تلفظ کې تغييرات موقتي او تېرېدونکي بڼه لري. له دې امله که د ژبې ليکدود د موقتي او لنډ مهاله بدلونو تابع سي، دا کار به هرومرو په ژبه کې ډېرو گډوډيو او التباسو ته لاره هواره کړي. سربېره پردې کله کله په ورځنيو محارو او مکالمو کې د کليمو، عبارتو او ترکيبو تلفظونه ډېر لنډېږي، چې دا په خپله هم د رغپوهنې د اساساتو له مخې د ليکدود د غوره کولو يوه بل ستونزمن اړه ته پام اړوي.

د همدې استدلال پر اساس بايد، د ژبې د معياري ليکدود په غوره کولو کې د رغپوهنې د لارښوونو او ټولنيز تړون تر منځ توازن او انډول ته پام وسي. د دې خبرې مانا دا ده، چې د يوې ژبې د ليکدود په غوره کولو کې بايد اساساً د رغپوهنې قواعد او لارښوونې په پام کې ونيول سي؛ ځکه د خلکو په ژبه کې بېلابېل رغونه

د ژبي د ليكدود علمي او معقول تاد او دئ؛ خو كه د رغپوهني په مرسته د ستونزي ليري كولو ته څه لاره پيدا نه سوه، بيا نو د ناچاري له مخي بايد د ټولنيز قرارداد له اصولو گټه واخيستله سي. په بېلابېلو لهجه يي تلفظو كي د اساني، سادگي، ښكلا او عموميت پر بنسټ د يوه تلفظ غوره كول، په حقيقت كي د فينالوژيكو ارزښتو او ټولنيز- فرهنگي تړون ژوندی مثال دئ. البته دلته دا خبره هم بايد جوته كړو، چي ټولنيز تړون هم يوازي د څو ادبيانو، ليكوالو او ژبپوهانو د وچو پرېكړو او فرمانو مانا نه لري؛ بلكي د ژبي د ودي او پرمختگ ټول مسوولين بايد په گډه د څلگو سياسي، اجتماعي، فكري، فرهنگي، او اقتصادي اړېكو ته په پام سره، دې ستونزي ته د حل څه معقوله او علمي لاره ومومي. په بله وينا، د ټولنيز تړون را منځ ته كول، د فرهنگيانو تر لوی او مخكښ رول مخكي، د ټولنيزو قوانينو تابع دئ. څلگ به د اساني، سادگي، ښكلا او سليم عقل په رڼا كي، ناوړه پرېردي او ښه به اخلي.

ټولنيز تړون او فرهنگي دودونه كه څه هم د يوه معياري ليكدود په غوره كولو او رواجولو كي د يوه مېخانيكي او سرسري حل په توگه عمل كوي؛ خو سره له دې هم د ژبي د بېلابېلو ويونكو او ليكونكو تر منځ د كليمو د ويلو او ليكلو په چارو كي د يو رنگي، جوړجاړي او پايښت له را منځ ته كولو سره لويه مرسته كوي. د نړۍ په ځينو ژبو كي د دغه راز زړو او پياوړو ټولنيزو تړونو او كلتوري رواجونو له برکته، پراخ ادبي او علمي پرمختگونه منځ ته راغلي دي؛ مثلاً پارسي ويونكو نه د رغپوهني د اساساتو؛ بلكي د يوه فرهنگي- اجتماعي قرارداد يا دود پر بنسټ دا منلې ده، چي په خپله ژبه كي به مثلاً په خوله هونر، گونا، گومان او داسي نور وايي؛ خو په ليكنه كي به يې د هنر، گناه، گمان او داسي نورو په شان كاري. په انگرېزي او نورو بهرنيو ژبو كي هم د دغه راز فرهنگي- اجتماعي تړون پر اساس په سلگونو داسي ټكي منل سوي دي، چي په ليكلو كي د رغپوهني له اساساتو او اصولو سره هيڅ سمون نه لري.

د دې مسألې ټولو اړخو ته په يوه عمومي او گلي نظر اچولو سره داسي برېښي، چي د هري ژبي د يوه معياري ليكدود په غوره كولو كي د دې دواړو عناصرو رول ډېر ارزښتناك او مهم دئ. شك نشته، چي فرهنگي دود يا ټولنيز تړون هم بايد په خپل وار سره كرار كرار د رغپوهني د لارښوونو او اصولو پيروي وكي، كه نه نو د يوه همېشني اساسي حل او لنډ مهالي مېخانيكي حل تر منځ به تل تر تله ټكرونه او مخالفتونه روان وي.

د كليمو، تركيبو او اصطلاحاتو ريښه پېژندنه

د كليمو د مانا/ ماناوو په سپړلو كي د دې مسألې څېړنه هم ډېره په زړه پوري ده، چي په قاموس كي وړاندي سوي سرتكي له كومي ريښې څخه راوتلي دي؛ د مثال په توگه د «شېرپېږ» كليمه د «پېر» له مادي څخه، چي يو ډول حلوا ده، جوړه سوي ده (دارميستتر ۱۲). يا «واده» كليمه، چي د ودي او نشو نما په مانا د «ود» له ريښې څخه راوتلي ده يا د غل او غدوي كليمې، چي ښايي د «گده»، «گدي» او «غدي» له ريښې څخه راټوكېدلي وي؛ ځكه غدي او گدي د غلو او حمله كوونكو ټولي ته وايي (حبيبي، «لمنليكونه»، د دارميستتر پښتو څېړني ۱۸). په

پارسي کي هم داسي ټکي خورا ډېر دي، چي په تاريخي لحاظ له يوې بلي ريښې څخه راوتلي دي؛ د مثال په ډول «اختر کاويان/ اختر کاويانی»، «درفش کاويان/ درفش کاويانی» ټول په حقيقت کي د «کاوه» نومي ټټار له نامه څخه راپيدا سوي دي، چي د آريايي افسانو او اسطورو له مخي يې د ضحاک (سهاک) په زمانه کي پاڅون وکړ؛ او فريدون يې پاچهۍ ته ورساوه؛ اما ځيني څېړونکي د کاوه نومي آهنگر يا ټټار نوم د «کوي» له ټکي څخه راوتلی گڼي، چي د شازاده (شهزاده) په مانا و. په دې توگه «درفش کاويان/ درفش کاويانی» د پاچهي بيرغ په مانا بولي (عميد، ۱: ۱۱۳). په انگرېزي کي هم بې شمېره ټکي د کليماتو له تاريخي بدلون او اوښتون څخه را زېږېدلي دي؛ لکه ماډلين (maudlin) ټکی چي اوس د نشه، بې مانا غمجن، خواشيني، ژړندويه، احساساتي او عاطفي کس په مانا کارېږي، اصلاً په څور لسمه مېلادي پېړۍ کي له فرانسوي ټکي ماډلېن (Madelaine) څخه اخيستل سوی دی، چي هغه هم په خپل وار سره د مگډالينا (Magdalena) له لاتيني کليمې څخه راوتلی دی. د انجيل له متن څخه داسي ښکاري، چي دا ټکی په حقيقت کي د مېري مگډالين (Mary Magdalene) له نامه سره نېغ په نېغه اړېکی ولري، چي په انجيل کي يې څو ځايه يادونه سوې ده. د انجيل له روايت سره سم، دې ښځې (چي وروسته د حضرت عيسا (ع) له سرسپارلو مخلصانو او خواخوږو څخه وه) په ژوندانه کي د خپلو پخوانيو ناوړه عملونو د پښېمانۍ په وجه، د اوږدې مودې دپاره ژړل. په دې توگه اوس گورو، چي په انگرېزي کي د «ماډلين» کليمه د همدې ښځې له نامه او شخصيت سره ايتمولوژيکي اړېکي لري. (Robinson 847) په دې برخه کي د نور مالومات له پاره وگورئ:

Online Etymology Dictionary (www.etymonline.com)

Matthew 27, Mark 15-16, Luke 8 & 24, John 19, Bible, New International Version (www.biblegateway.com)

«دامو کليس توره» چي د يوې ژبنۍ اصطلاح په توگه په قاموسو کي راوړل کيږي هم ځانته خاصه ريښه لري. قاموس ليکونکي بايد د دې اصطلاح تر توضيح او شننې مخکي، د دامو کليس (Damocles) له نامه سره د هغې تړاو ته، گوته ونيسي. دغه راز، دولبي پرولو جيک (Dolby Prologic) هغه تخنيکي اصطلاح ده، چي په اوسنيو هاي فاي (Hi Fi) سيستمونو کي د ناوړه اوازو د له منځه وړلو دپاره، د شلمې پېړۍ په شپېتمو کلو کي، د امريکايي اينجنير رېمډنډ ډولبي (Raymond Dolby) له نامه سره ارتباط لري. (Robinson 392)

پروفيسر جگسن او پروفيسر امويله، په فرهنگو کي د راغونډ سوو ټکو ريښه پېژندنه د لغتپوهني له درو مهمو برخو (مارفولوژي، مانا پېژندنه او ريښه پېژندنه) څخه يوه برخه گڼي، چي قاموس ليکونکي بايد په خپلو اثارو کي هغې ته پام وکړي. (Jackson and Amvela 2)

لکه څنگه چي لوی استاد- ارواښاد علامه حبيبي (۱۲۸۹ ش/ ۱۹۱۰ م- ۱۳۲۳ ش/ ۱۹۸۴ م) د خپلو ژورو او مستندو لغوي څېړنو په لړ کي کاري: «سدری له عربي کلمې صدری څخه مفعنه نه ده، بلکي ريښه يې زرد شتي قديمه کلمه سدره ده. تپوس له عربي څخه نه دی راغلی، بلکي د تپ، تپا، تپېدل له ريښې څخه د پښتو

لغاتو له جوړښت سره سم جوړسوی دی. ښاغلی، شاقلی نه دی، بلکې «ښه»+«آغلی» دی، او پښتو لغت دی (حبیبی، «د پښتو سیند به څنگه لیکل کیږي؟»، ۵). زموږ قاموس لیکوونکي هم باید په خپلو ژورو او هر اړخیزو علمي څېړنو سره، د بېلابېلو ټکو د سمې پېژندنې په اړه د لوستونکو ذهنونه روښانه کړي.

د علامه حبیبی له ژورو تاریخي او ایتیمولوژیکو شننو سره سم «اپت»، «اتبار»، «انبر»، «کښلی/ښکلی»، «چندن» هم د عربي ژبې د «آفت»، «اعتبار»، «عنبر»، «شکیل» او «صندل» مفغن شکلونه نه دي؛ ځکه چې دغه هره کلیمه په سنسکريت او نورو آریایي ژبو کې ژورې رېښې لري (حبیبی، «د پښتو لغاتو د تحقیق لارې»، ۲-۴). سربېره پر دې، قاموس لیکوونکي باید په لوی لاس خپلې پخوانۍ سپېڅلې کلیمې هم په نورو ژبو کې د هغو د استعمال په گونا پردي نه کي؛ د مثال په توگه «کوار»، «کوټ»، «کوټوال»، «شیین»، «کت» او په لسگونو نور ټکي د پښتو هغه اصیل او سپېڅلي ټکي دي، چې باید په تېروتنې او غلطۍ سره په پارسي یا کومي بلي ژبې پورې ونه تړل سي. د پارسي ژبې په پخوانیو اثارو کې د دغو ټکو او ترکیبو استعمال په هیڅ وجه دا مانا نه لري، چې گوندي دا ټکي هرومرو له پارسي څخه پښتو ته راغلي دي؛ ځکه پښتو پر پارسي، شغني، واخي، شنګلیچي، اشکاشمي، منجي، پشه یي او داسې نورو ژبو سربېره له سنسکريت، هندي او نورو هندو آریایي ژبو سره هم په ډېرو ټکو کې شکلي او مانویا اشتراک لري.

همدغه راز، لکه څنگه چې د پښتو مدقق او باریکبین لغتپوه - لوی استاد ارواښاد علامه حبیبی (۱۲۸۹ش/ ۱۹۱۰م - ۱۳۲۳ش/ ۱۹۸۴م) کارې، قاموس لیکوونکي باید لوستونکو ته دا اړخونه روښانه کي، چې د عربي ژبې «جماعت» څنگه په پښتو کې «جومات» سو؛ او د اصلي مانا څخه څنگه د مسجد په مانا تغیر ورپېښ سو، یا «صاحب» چې په عربي کې د صحبت له مادې څخه د صحبت کوونکي په مانا و، مگر پښتو ته د «ساب» په تلفظ له مانوي بدلون سره راغی، چې د احترام او درناوي کلیمه ده (حبیبی، «د پښتو سیند به څنگه لیکل کیږي؟»، ۴).

په قاموس لیکنه کې د کلیمو د رېښې پېژندنې اصل هم د نورو اصولو او قواعدو په څېر، یوه ښه نه لري. په ځینو عصري قاموسو کې د زیاترو ټکو، په تېره بیا د خپلو ټکو منشأ او رېښې پېژندنې ته لازم پام سوی دی. په بله وینا د کلیمو پلار او نیکه د هغو له اصلي تلفظ، د زوکړې له زمانې او بېلابېلو تاریخي بدلونو سره، په روښانه توگه بیان سوي دي. د دې دود پر خلاف، ځینو نورو مؤلفانو په قاموسو کې د راغونډو سوو کلیمو ایتیمولوجۍ/ ایتیمولوژۍ او د کلیمو په شکلي جوړښت کې، ډول ډول تاریخي بدلونو ته چندان توجه نه ده کړې. ځینو نورو قاموس لیکوونکو بیا یوازې دې خبرې ته اشاره کړې ده، چې په قاموسو کې یې راغونډ کړي د خپل ټکي په کومو ژبو پوري اړه لري؛ او د دې مقصد دپاره یې له ځینو مخففو تورو څخه کار اخیستی دی؛ مثلاً «س» د سنسکريت، «ع» د عربي، «پ» د پارسي، «ر» د روسي، «ف» د فرانسوي او «ا» د انګرېزي دپاره. حسن عمید په خپل فارسي فرهنگ کې د د خپلو کلیمو د رېښې پېژندنې له پاره همدا لاره غوره کړې ده. ځینو

نورو پاړسي فرهنگ لیکوونکو هم د راغونډ سوو ټکو د پلار او نیکه په اړه څه ناڅه یادوني کړي دي. په پښتو قاموس لیکنه کې له هماغه پیل (و.گ. «ریاض المحبت» او «عجایب اللغات») څخه د پردو کلیمو د پېژندنې د پاره له اختصاري تورو کاراخیستل سوی دی. په «افغان قاموس» او د پېښور پوهنتون د پښتو اکاډیمۍ په خپاره سوي قاموس (۱۹۷۰م) کې، چې «پښتو ژبه» نومېږي، هم ټولي راغونډي سوی دخپلي کلیمې د مخففو تورو په کارولو سره ښوول سوي دي. ځینو اروپایي افغان پېژندونکو هم په خپلو فرهنگو کې د راغونډو سوو کلیمو ایتیمولوژیکي څېړنې ته څه ناڅه پام کړی دی. په دې برخه کې تر ټولو ستر او ارزښتناک ګام د نومیالي ناروېژي ژبپوه او افغان پېژاند - پوهاند جورج مارګنستیرن (Georg Valentin von Munthe af Morgenstierne) له خوا واخیستل سو. دې سترګه ور ژبپوهاند (۱۸۹۲-۱۹۷۸م) په ۱۹۲۷م کال کې د پښتو ایتیمولوژیکه لغتنامه (An Etymological Vocabulary of Pashto) خپره کړه، چې وروسته د ډ. ن. مکینزي (D.N. Mackenzie) له خوا بشپړه سوه. په دې لاره کې بل مهم ګام د ج. ایلفینین (J. Elfenbein) او س. ن. ویلیمز (N.S. Williams) له خوا پورته سو، چې په ۲۰۰۳م کال کې یې د پښتو نوې ایتیمولوژیکه لغتنامه (A New Etymological Vocabulary of Pashto) خپره کړه.

په مجموعي توګه د پښتو په هغو قاموسو کې، چې د نوي لیکسیکوګرافي له اصولو او قواعدو سره سم نه دي لیکل سوي، د راټولو سوو کلیمو ایتیمولوژۍ ته اساساً هیڅ یا لازمه توجه نه ده سوي. له بده مرغه د پښتو ژبې په تر ټولو عصري، غني او اکاډیمیک قاموس کې، چې د «پښتو - پښتو تشریحي قاموس» په نامه د افغانستان د علومو اکاډیمۍ له خوا د ۱۳۵۸-۱۳۶۵ کلو په ترڅ کې، په څلورو ټوکو کې چاپ سوی دی، هم د کلیمو د ریښو او تاریخي تحولاتو مسألې ته هیڅ پام نه دی سوی. د کلیمو له ریښه پېژندنې مخ اړول، بې شکه د قاموس لیکنې په دې نوي او پرمختللي دور کې، د دغه ارزښتناک او شتمن قاموس ډېره لویه نیمګړتیا ګڼله کیږي. د پښتو او پاړسي ژبو د زیاترو قاموسو پر خلاف، د اروپایي ژبو، په تېره بیا انګریزي ژبې په مفصلو او تشریحي معیاري قاموسو کې داسې قاموسونه ډېر لږ پیدا کیږي، چې د راغونډو سوو کلیمو، ترکیبو، او اصطلاحاتو ریښو؛ او ان تاریخي بدلونو ته یې څه ناڅه اشاره نه وي کړې.

د قاموسي ټکو د ریښه پېژندنې ارزښت ته په پام سره، د پښتو ژبې قاموس لیکوونکي ته د کلیمو د ایتیمولوژۍ په برخه کې د یادوني څو مهمې او اساسي مشورې داسې رالڼدوو:

- پوهېږو چې ځینې ټکي، ترکیبونه، عبارتونه او اصطلاحوي په یو وخت کې په څو نېژدو ژبو کې کارېږي. د پښتو قاموسو لیکوونکي باید بېله څېړنې او پلټنې د هغو په لیدو سره سم دلاسه و نه انګېري، چې دا ټکي هرومرو له نورو ژبو څخه پښتو ته راغلي دي؛ او په دې توګه هغو ته حق او ناحق سنسکريت، هندي، پهلوي، پاړسي، عربي، تورکي او داسې نورې ریښې و تراشي. د دې ناوړه او غیر علمي کار نتیجه به دا وي، چې ځینې تازه کار او ناروغه سوچه پال لیکوال به بېله ګروېږني او سپړنې د هغو له کارونې لاس واخلي؛ او له دې

تنگ نظره چال چلند څخه به په پای کې د پښتو لغوي زېرمې ته لوی او نه جبران کېدونکې زیان ورسېږي. د داسې مشترکو ټکو شمېر دوه ډېر دی، چې له لغوي څېړنې او مقایسه یې ادبي نظایرو څخه یې یو بېل قاموس جوړېدای شي (ما په خپله له سنسکريت، هندي، پنجابي او نورو هندي الاصله ژبو سره د پښتو د ځینو مشترکو ټکو یوه لغوي او ادبي زېرمه راغونډه کړې ده، چې انشاء الله په یوه مناسب وخت کې به یې د پښتو قاموسو او ادب مینه والو ته وړاندې کړم). دلته د بولگې په بڼه یوازې د څو ټکو نوم اخلو، چې مخکې مو هم په بېلابېلو ځایو کې یادونه کړې ده: جگړه (په هندي کې جهگړا)، شیین (په پارسي کې شاهین)، کواره (په پارسي کې کبار)، کټ (په پارسي کې کت)، ډول (په هندي کې ډهول؛ په پارسي کې ډهل)، او جاپ (په هندي کې اوچ، او جاپنا، او چره او داسې نور)، بخره/ برخه (په پهلوي کې بخر، په دري کې برخ)، هډ (په هندي کې هډي)، کرکۍ (په هندي کې کهړکۍ)، کوټ (په هندي کې گوټه/گوټ؛ په پارسي کې کوت)، کوتۍ (په هندي کې کهوتۍ؛ په پارسي کې کوتۍ)، جارو (په هندي کې جهارو؛ په پارسي کې جارو) او په سلگونو نور مشترک ټکي.

پښتو ژبي د آریایي ژبو ډېر پخواني ټکي او ترکیبونه تر اوسه پورې په بشپړ اصالت سره خوندي کړي دي. دلته د لوی استاد - علامه حبیبی (۱۲۸۹ ش/ ۱۹۱۰ م - ۱۳۲۳ ش/ ۱۹۸۴ م) د لغوي او ادبي څېړنو په رڼا کې د دغه راز آریایي ټکو د څو بولگو یادونه کوو، چې یو وخت په پارسي ادب کې هم په پراخه کچه کارېده؛ خو د زمانو په تېرېدو سره اوس په هغه ژبه کې د متروکو او نابابو ټکو په بڼه، له استعماله لوبدلې دي.

- «کبار» هغه ټکی دی، چې د پارسي مشهور شاعر - ناصر خسرو بلخي قبادیاني (۳۹۴-۴۸۱ هـ.ق) یې په یوه بیت کې داسې یادونه کړې ده:

ترا این تن یکی خانه سپنجست

مزور بل مغربل چو کباره

(حبیبی، «د پښتو ژوندي کلمات په پخوانۍ فارسي کېښي»، کابل ۳۱، ۲۴).

په پارسي کې اوس دا ټکی څوک نه وایي او نه یې لیکي؛ ځکه ځای یې د «سبد» په نامه بل ټکي نیولی دی؛ خو د پښتو په لوبډیځه لهجه کې همدا اوس هم د «کواره» په بڼه د عامو او خاصو په خبرو کې، په پراخه توګه کارېږي.

- «څه = ښه» د تحسین داسې کلیمه ده، چې اوس هم په پښتو کې ډېره زیاته استعمالیږي، خو په پارسي کې یې نور ژوندی مثال نه گورو. شهید بلخي د رود کې په ستاینه کېښي وایي:

شاعرانراڅه و احسنت مدیح

رودکی راڅه و احسنت هجیست

(حبیبی، «د پښتو ژوندي کلمات په پخوانۍ فارسي کېښي»، کابل ۳۱، ۲۴).

- «گرم» کلیمه د پارسي شعر د مخکښ شاعر - رود کې په یوه بیت کې داسې راغلې ده:

هرکه سراز پند شهریار بیچید

پای طرب را به دام **گرم** در افگند
 ابوالقاسم فردوسی دا کلیمه داسی راوړې ده:
 زچنگال یوزان همه دشت غرم
 دریده برو دل پُرازاغ و **گرم**
 همدا «گرم» کلیمه همدا اوس هم په پښتو کې د «گروم» په بڼه کارېږي، چې د ویر، غم، دوک او ماتم مانا لري؛
 خو په پارسي د هغه ځای نورو ټکو نیولې دي.

(حبیبی، «د پښتو ژوندي کلمات په پخوانۍ فارسي کښي»، کابل ۳۱، ۲۳).
 - «کت» کلیمه د بوشکور بلخي په یوه بیت کې، چې د ۳۰۰ هره په شاوخوا کې یې ویلې دي، داسې لولو:
 زورا رمز دست شاهان دزی!
 بر **کت** شاهي نشین و باده خور
 فرخی سیستانی د سلطان محمود په ستاینه کې دا ټکی داسې راوړې دي:
 که بر خون برانم **کت** و افسرت
 برم زی سر اندیب بی تن سرت

(حبیبی، «د پښتو ژوندي کلمات په پخوانۍ فارسي کښي»، کابل ۳۱، ۲۲).
 په پارسي ادب کې د زمانو په تېرېدو سره د «کت» پر ځای د «تخت» کلیمه ودرېده؛ مگر د پښتنو په غرو او
 مېرو کې لا تر اوسه ژوندی ده. په پای کې باید دا خبره هم له یاده ونباسو، چې ځینې آریایي کلیمې د بېلابېلو
 طبیعي او غیرطبیعي عواملو له کبله اوس په پارسي او پښتو ادب دواړو کې له استعماله لوبدلې دي؛
 لکه: کوتوال/کوټوال، کوتوالی/کوټوالی او داسې نور.

- په پښتو ادب کې ځینې داسې ټکي سته، چې زموږ ځینې لیکوال یې په تېروتنې سره په عربي او نورو پردو
 ژبو پورې تړي؛ لکه اتیات (چې له عربي احتیاط څخه یې راوتلی بولي)، انبر (چې د عربي ژبې د عنبر پښتو
 سوې بڼه یې گڼي یا کښلئ/نښکلي) چې رېښه یې د عربي ژبې «شکیل» کلیمې ته رسوي؛ په داسې حال کې چې
 دغه راز ټکي په سنسکریت او هندي ژبو کې ژورې رېښې لري؛ او له عربي څخه پښتو ته نه دي راغلي (د نورو
 مالوماتو دپاره وگ: حبیبی، «د پښتو لغاتو د تحقیق لاري»، کابل ۲، ۲-۴). د دې مخکې له ځینو تاریخي
 او جغرافیایي نومو سره هم همداسې ناسم چال چلند سوی دي؛ مثلاً د پرو مؤرخانو د «قندهار» په لیکدود
 سره «کندهار» ته عربي بڼه ورکړې ده. زونداور/زینداور ته زموږ د هیواد د پرو مؤرخانو د ځینو عرب
 مؤرخانو د «ارض داور» د ناسمي ترجمې پر بنسټ د «زمینداور» شکل ورکړې دي؛ حال دا چې «زین»
 یا «زون» کلیمه اصلاً د لمر په مانا ده، چې د انگرېزي ژبې sun (لمر) هم له همدې رېښې څخه راوتلی دي؛
 او د کابل شاهانو په نومو کې هم د مخوندي په بڼه لیدل کیږي. د دې استدلال پر بنسټ له داوړ سره د
 «ارض» یا «زمین» ټکي هیڅ مانا نه ورکوي. «غریستان» چې عرب مؤرخانو په «غرجستان» اړولی دي؛ سیستان
 یا سکستان، چې د عرب مؤرخانو او جغرافیا لیکوونکو په پیروي، زموږ د ځینو لیکوالو او مؤرخانو په اثارو

کي د «سجستان» په بڼه راغلې دئ يا ځيني پښتني قبيلې لکه ساپي، چي تر اوسه د صافي په بڼه کښل کيږي؛ او په تېروتنې سره عربي رنگ ورکول سوی دئ يا ساکزي (چي ځينو پاړسي ژبو مؤرخانو اسحاقزي ځيني جوړ کړي دئ يا پوپلزي، چي حتا د پوپلزو قبيلې يو مشهور خطاط او مؤرخ - ارواښاد عزيزالدين وکيلي پوپلزي (۱۹۱۹-۲۰۰۸م) لا هم په خپل تاريخ کي د «فولزائي» عربي شکل ورکړي دئ. په دې ډله کي په سلگونو نور نومونه هم راځي، چي په وړاندي بحثو کي يې هم له ځينو جزبياتو سره يادونه وسوه.

په دې ډول بايد قاموس ليکونکي د لغتو په ريښه موندلو کي د باوري سرچينو په استناد د کليمو مارفولوژيک، فينالوژيک او سيمانتيک بدلونونه په ځير سره وگوري؛ او تر هر اړخيزي څېړني وروسته په خپلو اثارو کي، د راغونډو سوو ټکو پلار او نيکه ته گوته ونيسي. دا کار بې شکه سختی او کړاونه لري؛ خو ناممکن نه دئ.

- زياتره قاموسونه د مندرجو ټکو د ريښې پېژندنې په اړه يوازي د هغو د نيژدو ريښو په اړه مالومات وړاندي کوي؛ او يوازي د هغې ژبې يادونه کوي، چي د پام وړ ټکي يې په يوه ټاکلې او مشخصه دوره کي ملي ژبې ته ننوتی وي. ځيني نور قاموسونه بيا تر وروستۍ ريښې او منشأ پوري، د بېلابېلو ټکو د پخوانو پښتنو پلټنه او شننه کوي. د دې اصل له مخي تر هغه ځايه، چي د کليمو د ريښې پېژندنې پوهه اجازه ورکوي، په مختلفو ژبو کي د راغونډو سوو ټکو د ريښو او تاريخي بدلونو په اړه مالومات وړاندي کيږي؛ مثلاً د اکسفورډ د کوچني قاموس په نهم چاپ (Concise Oxford Dictionary 9) کي، چي د سي ډي رام

په بڼه چمتو سوی دئ، د «Camomile» کليمې د ريښې پېژندنې په اړه، داسي کښل سوي دي:

[Middle English via Old French Camomille and late Latin Camomilla or Camomilla from Greek Khamaimelon 'earth-apple' (from the apple-smell of its flowers)] (Jackson and Amvela 201).

يا د ډيموکراسۍ کليمې څو پښته ريښې د ريښه پېژندنې په آن لاین قاموس کي داسي بيان سوي دي:

democracy

1570s, from M.Fr. *democratie*, from M.L. *democratia* (13c.), from Gk. *demokratia*, from *demos* "common people," originally "district" (see *demotic*), + *kratos* "rule, strength" (see *-cracy*).

لکه څنگه چي گورو، د ډيموکراسۍ کليمه وروستۍ پلا په ۱۵۷۰مو کلو کي له منځنۍ فرانسوي څخه اخيستل سوې ده. په ديرلسمه مېلادي پېړۍ کي له منځنۍ لاتين ژبې څخه منځنۍ فرانسوي ته ورغلې ده؛ او په پای کي منځنۍ لاتين ژبې هم دا ټکي د يوناني ژبې له «ډيموکراتيا» کليمې څخه اخيستی دئ، چي د «ډيموس» او «کراتوس» له دوو بېلو برخو څخه جوړ سوی دئ. د ريښه پېژندنې په دې مثال کي، نه يوازي د ډيموکراسۍ پخوانيو تاريخي تگلورو، بلکي د کليمې شکلي او مانوي بدلونو ته هم گوته نيول سوې ده.

له دې مثال څخه په څرگنده ښکاري، چې په انگرېزي کي اوس د کلیمو رېښه پېژندنه د يوې خپلواکي علمي او اختصاصي څانگي پر او ته رسېدلې ده. لوستونکي کولای سي د دې ژبي د هري مروجي کلیمې په اړه د دقيقو او مفصلو فيالوژيکو مالوماتو له پاره، د رېښه پېژندنې آن لاین ډيکشنري ته مراجعه وکړي؛ او په يوه کليک سره د هر مروج ټکي پلار ونيکه وپېژني.

د افغان معاصري قاموس ليکنې په تاريخ کي تر ټولو وتلي او منلي ليکوال - لوی استاد ارواښاد علامه حبيبي (۱۲۸۹ ش/ ۱۹۱۰ م - ۱۳۲۳ ش/ ۱۹۸۴ م) څو لسيزي مخکي په خپله ارزښتناکه مقاله کي د مقايسه يي فيالوژۍ له پلوه د قاموسي ټکو د رېښو مالومولو او د مانا او لفظ له اړخه د هغو د تاريخي تحول اصل ته اشاره کړې ده (و.گ: حبيبي، «د پښتو سيند به څنگه ليکل کيږي؟»، ۵).

په قاموسو کي د کلیمو د پېژندنې يا تعريف ځانگړتياوي

د نوي قاموس ليکنې بل مهم اصل دا دی، چې قاموس ليکونکی بايد د کلیمو، ترکيبو، محارو، اصطلاحاتو او نورو راغونډو سوو ټکو داسي ماناوي او تعريفونه غوره کړي، چې له هره اړخه مانع او جامع وي. په بله وينا، وړاندي سوي ماناوي بايد له خپل ټول لنډوالي سره سره داسي ښه ولري، چې هر لوستونکی يې په اسانۍ سره وپېژني؛ د مثال په توگه که قاموس ليکونکی د «زردالو» د پېژندنې دپاره وليکي: زردالو هغه مېوه ده، چې ژر رنګ، بيضوي شکل، خوږ خوند لري؛ او د افغانستان پر ځينو سيمو سربېره د نړۍ په ځينو نورو هيوادو کي هم پيدا کيږي. داسي تعريف يا پېژندنه چندان په درد نه خوري؛ ځکه ډېري داسي مېوي سته چې ژر رنګ، بيضوي شکل او خوږ خوند لري؛ خو زردالو نه دي. له بله پلوه د افغانستان په ځينو سيمو او د نړۍ په ځينو هيوادو کي ډېري داسي مېوي پيدا کيږي، چې له زردالو سره په ځينو خصوصياتو کي گډوالی لري؛ اما سره له هغه هم هريو زردالو نه دی. قاموس ليکونکی بايد د زردالو د خوند، فزيکي جوړښت، کيمياوي او طبي ځانگړتياوو، د مېوي پخېدو د موسم او ځينو مهمو ډولونو لکه چارمغز، سرده يي، نري، شکرپاره او داسي نورو په اړه هم څه نا څه توضيحات او مالومات وړاندي کړي. که فرهنگ ليکونکی د «کوني کبر» په پېژندنه کي وکارې: «کوني کبر» هغه حيوان دی، چې اوږدې منگولي لري؛ او په اوبو او لنډو مخکو کي ژوند کوي. دا پېژندنه بشپړه او گټوره نه ده؛ ځکه ډېر حيوانات سته، چې ښايي د «کوني کبر» په شان اوږدې منگولي ولري؛ او په همداسي اقليمي او جوي چاپېر کي ژوند وکړي. داسي تعريف په ليدو سره د قاموس لوستونکي په ذهن کي د بېلابېلو ورتو حيواناتو تصويرونه تداعي کيږي. د دې گډوډۍ او التباس په نتيجه کي لوستونکی د «کوني کبر» شکل او جوړښت په دقيقه توگه نسي پېژندلای. په داسي حالاتو او مواردو کي که د دغه حيوان له مخکني تعريف سره د چونگانس/چنگانېس ټکی هم وکښل سي، بيا نو هر لوستونکي ته په اسانۍ سره دپوهېدو وړ دی؛ او په دې ډول لوستونکي ته د پام وړ حيوان د پېژندنې ژوندی او عملي انځور په لاس ورکول کيږي. په دې ډول گورو، چې مترادف ټکي د پېچلو او نا اشنا تعريفو د اسانه پېژندنې په کار کي مرسته کوي. البته مترادف ټکي په ټولو حالاتو کي نسي کولای د يوه اسانه، ساده او

هر اړخیز تعریف ځای ونیسي. پروفیسر آټکینز او پروفیسر رنډیل د تعریف پر عمومي ځانګړتیاوو سربېره، د بڼه او ناوړه تعریف ځیني اړخونه داسي بیانوي:

«تعریفونه هغه مهال د منلو وړ وي، چي دغه دوې لویې ځانګړتیاوې ولري:

- د محتوا سموالی.

- د شکل سموالی.

که یو تعریف هغه مالومات وړاندي نه کړي، چي لوستونکي یې اړتیا لري؛ او وړاندي سوي مالومات هم په داسي بڼه نه وي وړاندي سوي، چي هغوی یې په اسانۍ سره هضم کړای سي، نو داسي تعریف په حقیقت کي نه یوازې کمزوری، بلکې بې ګټي او ناکامه تعریف دی؛ مثلاً هغه تعریف چي یوازې د مترادفو ټکو په مرسته سوی وي، ښایي د لوستلو دپاره اسانه وي؛ خو په زیاتره حالاتو کي د تعریف د محتویاتو او خصوصیاتو په اړه پوره توضیحات وړاندي نه کړي. له بله پلوه هغه تعریف، چي په دقیقه تخنیکي ژبه د دیوه ټکي د محتویاتو په باره کي مالومات ورکوي، تر هغه مهاله چندان ارزښت نه لري، چي د قاموس د استفاده کوونکو خاصي ډلې ته د پوهېدو وړ نه وي. (Atkins and Rundell 450) پروفیسر آټکینز او پروفیسر رنډیل په همدې اړه د ځینو قاموس لیکوونکو د نظریو په وړاندي کولو سره، زیاتوي: «مه یې تعریفوئ، توضیح او تشریح ورکئ» قاموس لیکوونکي باید لوستونکو ته په روښانه ټکو وایي: کله چي خلګ یوه کلیمه استعمالوي، د هغوی مقصد او مفهوم څه دی؟ په دې برخه کي د قاموس لیکوونکو عامه تېروتنه دا ده، چي د مانا د شنني او سپړني پر ځای د لغت رېښه پېژندنې ته پام اړوي. ډېرو کسانو ته ښایي تعریف سوی مفهوم مخکي لا اشنا وي، نو ځکه یې په ډېري اسانۍ سره، په کره او دقیقه پېژندنه سر خلاصیږي. په بل عبارت لوستونکي باید په اسانۍ سره وکړای سي، چي تعریف سوی ټکی له خپلي تصوري یا ادري حافظې څخه ترلاسه کي. دا اصل د هغو عامو مفاهیمو دپاره کارېږي، چي د بالغو زده کوونکو په قاموسو کي ثبت سوي وي؛ مثلاً: بایسکل یا پاراشوت چي غټان یې په مانا بڼه پوهېږي؛ خو یوازې یې د هغو انګرېزي لغتونه پر ژبه نه ورځي. پروفیسر آټکینز او پروفیسر رنډیل وروسته د یوه بڼه او معقول تعریف د ځینو خصوصیتو او اړتیاوو په اړه داسي کارې:

«- یو تعریف باید تر اړتیا زیاتي کلیمې ونه لري. په بله ژبه باید د سادګۍ یا افهام او تفهیم له غوښتنو سره سم، لیکل سوی وي.

- باید په یاد ولرو، چي د یوه ټکي د تعریف لیکلو د وخت او د لوستونکو له خوا د هغه د عملي استفادې تر منځ نسبتاً اوږد واټن پروت دی. له دې امله، هر څوڼه چي قاموس لیکوونکي د دغه راز واټن د لنډولو کوښښ وکي، په هغونه اندازه د قاموسو د استعمالونکو رېږونه او کړاونه لږېږي. د دې استدلال له مخي باید تعریفونه د محتوا او شکل دواړو له پلوه تل د نوو اړتیاوو او غوښتنو پر بنسټ جوړ سوي وي.

- که کوچنۍ یا لنډه کلیمه د پام وړ مفهوم ادا کولای سي، هیڅکله اوږد لغت یا کلیمه مه کاروئ. تل هڅه وکئ، چي له امکاناتو سره سم، اوږده لغتونه یا ترکیبونه په خپل منځ کي سره بېل کړئ.

- هېڅکله د مالومي جوملې پر ځای نامالومه (مجهوله) جومله مه کاروئ. ښه تعریفونه هغه دي، چې د لنډوالي، بشپړتیا او سادګۍ ځانګړتیاوي ولري. واضح او روښانه فکر کول د ژبي ماهرانه او محتاط استعمال ته اړتیا لري. په پای کې د دې خبرې یادونه پوره ضروري ده، چې د تعریفونو لیکل په قاموس لیکنه کې، لوی هونراو کمال دی.»

- کونښن مه کوئ، چې په تعریف کې د یوه ټکي، ترکیب یا اصطلاح په اړه د هر فکر کېدونکي شي یا موضوع یادونه وکړئ. د دې خبرې مانا دا ده، چې اوږده تعریفونه د لوستونکو پر اوږو دروند پټې رډي. له دې سببه قاموس لیکوونکي مسوولیت لري، چې د یوه ټکي د پېژندنې په اړه اساسي او محوري خبرې، له حاشیو او فروعاتو څخه بېلې کړي.

- که د راغونډ سوو ټکو تعریفونه پېچلي او مبهم وي، لوستونکو ته هېڅ ګټه نه رسوي.
- باید د یوه ټکي د پېژندنې په باره کې تر ټولو ضروري او اساسي مالومات وړاندي سي؛ خو تعریف باید په راغونډو سوو مالوماتو کې رامنځ ته سوې تنوع او رنگارنګي په ښه ډول بیان کړای سي.
- باید تعریف پر ژبنيو مسائلو سربېره ځینې نور پیغامونه؛ لکه پراګماتیکس (Pragmatics)، حساسیتونه (Sensitivities) او کانوټېشن (Connotation) هم په څرګنده منعکس کړي.
- په پای کې باید د بېلابېلو ټکو په تعریف او پېژندنه کې، د لوستونکو اړتیا وي دقیقاً په پام کې ونیولې سي، چې هغوی څه غواړي او څه ته اړتیا لري؟ (Atkins and Rundell 452)

د کلیمو په تعریف او مانا کې د جامعیت او مانعیت اړخونه

لکه مخکې چې هم وویل وسوه، په قاموسو کې د راغونډو سوو کلیمو، ترکیبو او اصطلاحاتو تعریفونه باید په داسې ښه وړاندي سي، چې له یوې خوا ټول همېډوله او همجنسه شیان په ځان کې شامل کړي؛ او له بلې خوا ګرده هغه شیان له ځانه لیرې کړي، چې د مانا او مفهوم له پلوه توپیر ورسره ولري (جامعیت او مانعیت). په خواشینۍ سره ځینې نوي کلیمې او ترکیبونه د جامعیت او مانعیت له ځانګړتیاوو څخه بې برخې دي؛ د مثال په توګه ایرانیانو د هوايي ډګر یا هوايي میدان دئ (airport) دپاره د «فروډګاه» ترکیب جوړ کړی؛ خو لکه څنګه چې ګورو دا نوی ترکیب هغه مفهوم په بشپړه توګه نسي افاده کولای، چې په «هوايي ډګر یا هوايي میدان» کې نغښتی دی؛ ځکه «فروډګاه» د حقیقي مانا له مخې د کښته کېدو ځای ته ویل کیږي. د «فروډ» کلیمه د پارسي په پخوانیو متنو کې د هغه ځای په مفهوم استعمال سوې ده، چې کاروانیان به د هوساینې یا نورو اړتیاوو د لیرې کولو دپاره هورې کښته کېده. د «فروډګاه» مفهوم د لغوي مانا پر اساس ډېر عام او اړت دی؛ ځکه د دې ترکیب په لوستلو سره، څوک واردواره نه پوهېږي، چې د کښېنستو له ځای څخه، ایا د انسانانو کښته کېده مړاد دي که د څارویو، مرغانو او یا نورو موجوداتو؟ سربېره پر دې که «فروډګاه» د الوتکو د کښته کېدو په مانا و هم منل سي، سره له هغه هم د ایراني لغت جوړوونکو په دې ترکیب کې د الوتکو یا طیارو د الوتو د ځای (چې په پارسي کې یې پروازګاه، فرازګاه یا برخاستګاه بللای سو) هېڅ درک نه مالومېږي؛ په داسې حال کې چې په هوايي ډګر یا هوايي میدان کې د

الوتکو د کښېنستو تر څنګ، د هغو د الوتخي (پروازګاه) مفهوم هم نغښتی دی. په دې توګه ګورو، چي د هوايي ډګر يا هوايي ميدان دپاره د «فروډګاه» مانا نيمګړې او ناموزونه ده. دغه راز، ايرانيان عکس اخيستونکي آلې يا د انګرېزي ژبي کېمري (camera) ته «دوربين وايي»؛ حال دا چي دوربين (binoculars) يا ليرليد (ليري+ليدونکي) کاملاً بېله وسيله ده. کيمره/کامره د عکس يا تصوير اخيستو آله ده، چي د «دوربين» يا «ليري ليد» په مانا يې استعمال سم او پر ځای نه برېښي. هر څوک پوهېږي، چي کېمره/کامره اصلاً د ليري شي يا ليري ځای د ليدو په خاطر نه کارېږي. دوربين/ليري ليد عموماً د نسبتاً ليري شيانو او منظرو د ليدو دپاره او د ډېرو ليري شيانو لکه ستورو، سپوږمۍ او نورو سماوي جسمونو د ليدو په موخه له ټيليسکوپ (telescope) څخه استفاده کېږي. بالعکس، ايرانيان هغه څه ته چي موږ يې دوربين يا ليري ليد بولو، د «دو چشمه، دوچشمی، دوربين دوچشمه» ټکي کاروي. (Aryanpur, Abbas & M. Aryanpur 199)

ګرانو لوستونکو ته به څرګنده وي، چي ايرانيانو د ايميل (e-mail) د نړۍ والي ترکيبي کليمې پر ځای د «پست/پوست اليکترونيک» ترکيب غوره کړی دی. سړی هيڅ نه پوهېږي، چي ايرانيانو د کوم منطق او تعقل له مخي د يوې لنډې، ساده، اسانه او عامي کليمې پر ځای داسي ترکيب وضعه کړ، چي د عموميت پر ځای نامأنوس، د سادګۍ او اسانۍ پر ځای ګران او په پای کې د لنډوالي پر ځای اوږد دی. عجب خولا دا چي ايرانيانو د ايميل انګرېزي ترکيب ته دا ځل ولي د خپلي متعصبي کړنلاري پر خلاف، د کوم جعل کړي پارسي ترکيب پر ځای، بيرته انګرېزي ترکيب غوره کړ؟ ايا څوک له داسي لغت جوړوني سره موافقه کولای سي، چي انګرېزي ټکو ته پارسي، پښتو يا داسي نورو ژبو کي بيرته انګرېزي ټکي وضعه کوي؟

د همدې استدلال پر بنسټ د «هوايي ډګر يا هوايي ميدان» دپاره د ايرانيانو «فروډګاه»، د کامري دپاره «دوربين» او د ايميل دپاره د «پست/پوست اليکترونيک» نه د مانا د جامعيت او مانعيت له پلوه د منلو وړ دي؛ او نه هم د پام وړ ماناوو د افاده کولو له پلوه، وړ او موزون. «دوست دختر»، «دختر خانم»، «صدا و سيما» او داسي نور هم له هغو ترکيبو څخه دي، چي د جامعيت او مانعيت اصل تر پښو لاندې کوي. د «نيولو جيزم او قاموس ليکنه» تر سرليک لاندې په دې اړه څو نور ټکي هم وړاندې کوو.

په پښتو قاموسو کي هم د نيمګړو او ناسمو تعريفو مثالونه خورا ډېر دي؛ مثلاً د افغانستان د علومو اکاډيمۍ په پښتو-پښتو تشريحي قاموس کي د «هندو» ټکي ته دغه ماناوې کښل سوي دي: 'د غير مسلم قوم نوم، د هندوستان او سېدونکي. ٢. تور خال (امر خېل او نور، ۴:۳۰۵۲). د «هندو» دپاره په مخکني تعريف کي دواړي ماناوې په ډېري کمزورۍ سره بيان سوي دي. لومړۍ مانا د غير مسلم قوم غړی او د هندوستان او سېدونکي «هندو» بولي؛ په داسي حال کي چي په غير مسلمانو قومو کي يهود، نصارا، زردشتي (چي د هند په ټوله نيمه وچه کي يې 'فارسي' بولي)، سيکه او ډېر نور هم شامل دي.

له بله پلوه د هندوستان هر اوسېدونکی هم هندو نه دی. بې شکه چې په هندوستان کې د وگړو لویه برخه هندوان دي؛ خو د هندوانو تر څنګ، په لسگونو نور قومونه او نژادي ډلې هم ژوند کوي. سربېره پر دې، ښايي په پښتو ادب کې چیرې «هندو» کلیمه د تور خال په مجازي مفهوم راغلې وي؛ خو دا مانا عامه او مشهوره نه ده. له دې امله باید د معتبرو شواهدو او مدارکو په ښوولو سره مستنده سوې وای، ترڅو په دې ډول د قاموس لوستونکو ته مالومه سوې وای، چې «هندو» کلیمه واقعاً هم په اړونده ادبي، علمي یا تاریخي متن کې د تور خال په مفهوم استعمال سوې ده. دغه راز، د پښتو-پښتو تشریحي قاموس د (ب) د برخې لیکوال د «ببر» د په پېژندنه کې داسې کارې: «هغه زمرې، چې په غاړه او اورمېزې لوی لوی وېښته وی» (امر خېل او نور، ۱: ۱۹۲). دا تعریف هم د هاپانمي له نظره دقیق او معقول نه دی؛ ځکه لیکوال په څرګنده «ببر» او «زمرې» دواړه یو حیوان ګڼي؛ ځکه د ده د تعریف له مخې «ببر» د «زمرې» هغه ډول دی، چې پر غاړه لوی وېښتان ولري. حال دا چې «ببر» او «زمرې» د پېښې د کورنۍ دوه بېل حیوانات دي. زمرې (lion) نه یوازې پر غاړه، څټ او اوږو ژپ-نسواري رنګه وېښتان لري، بلکې لکۍ یې هم تر بېر (tiger) بېره وي. حتا زمرې چې د وېښتو له پلوه تر نر زمرې لږه ښکاري، هم په ټول وجود کې تر «ببر» زیات وېښتان لري. «ببر» د «زمرې» پر خلاف په غاړه، څټ او لکۍ کې وېښتان نه لري؛ خو د وجود پر عمدتاً نارنجي رنګه پوست کې یې په ټولو برخو کې په بره اوږدې توري او سپینې لیکې (د ځینو سیمو بېر پر سپین پوست په بره توري اوږدې لیکې لري) لیدل کېږي. «زمرې» زیاتره په افریقا او جنوب-لوېدیځه آسیا؛ په داسې حال کې چې «ببر» زیاتره په سوهیلی او ختیځو اسیايي هیوادو کې پیدا کېږي. «ببر» د اوږدوالي او غټوالي له پلوه تر «زمرې» یو څه اوږد او غټ دی. د پېښې د کورنۍ د دې دوو بېلو حیواناتو تر منځ په ډېرو نورو ځانګړتیاوو او مشخصاتو کې هم توپیرونه سته، چې باید په روښانه او واضح ټکو کې بیان سي. زموږ په ژبه او ادب کې د مجازي ماناوو له اړخه، «زمرې» زیاتره د زړور، مېړني، غښتلي، پیاوړي، نه ماتېدونکي، پر شانه تلوونکي، بې باک او داسې نورو په مفهوم کارېږي؛ حال دا چې «ببر» په ځینو اروپایي او ختیځو ژبو کې د وحشي، ظالم، بې رحمې، بې عاطفې، سخت زړې او داسې نور په مفهوم، پراخ استعمال لري. په دې توګه، په پښتو-پښتو تشریحي قاموس کې د «ببر» تعریف لوستونکو ته سم او کره مالومات نه وړاندې کوي. د داسې ټکو شمېر په پارسي، پښتو او نورو ژبو کې ترانده پاس دی، چې راټولول او خپرل یې د دې لیکنې تر حوصلې وټلی کار دی.

په قاموس لیکنه کې د تعریفو د جامعیت او مانعیت په اړه د دې ټکي یادونه هم ضروري ده، چې کله کله د پردو لغتو او اصطلاحاتو بېلابېلي ماناوې او استنباطات، د پښتو یا پارسي په یوه ځانګړې کلیمه کې نه ځایېږي. په بل عبارت په پښتو، پارسي یا بله دوهمه ژبه کې یوې پردۍ کلیمې یا ترکیب ته داسې ټکی نه موندل کېږي، چې د هغې ټولې ماناوې په دقیقه توګه روښانه کړي. په داسې حالاتو او مواردو کې باید د دغه راز پردو ټکو د مانا بېلابېل اړخونه د نورو ټکو او ترکیبو په مرسته روښانه سي؛ لکه د انګریزي ژبې "abandon" کلیمه، چې د پرېښوولو، تشولو، لاس اخیستلو، درولو او بې پروایۍ په څېر کاملاً بېلې او

جلا ماناوي لري؛ او د پښتو يوه يا دوې ماناوي نسي کولای د دې انگرېزي ټکي ټولي ماناوي په ژوره او هراړخيزه توگه بيان کړي. (Gilmour 1) بالعکس، په پارسي او پښتو کې هم داسې ټکي په پېخړدي، چي گرده ماناوي يې د دوهمي ژبي د يوه ټکي په مرسته نسي افاده کېدای؛ مثلاً د پښتو «تور» کلیمه، چي ماناوي يې په پارسي کې يوازي په «سياه» ټکي کې نه خلاصه کېږي. پښتانه دا ټکي پر تور (سياه) رنگ سربېره د تومت/تهمت، تومتي، تورن، جال او بېري په ماناوو هم کاروي. په پارسي کې د «درد» کلیمه د عذاب، تکليف، سوزش، الم او داسې نورو په مفهوم کارېږي؛ خو په پښتو کې همدا «درد» پر يادو سوو ماناوو سربېره د قهر، خروښ، خېنم، غوسې، غضب او داسې نورو په مفهوم هم کارېږي؛ مثلاً ويل کېږي: «پلاني ته درد ورغلئ دئ». په داسې مواردو او حالاتو کې د پښتو د «درد» کلیمې مانا په پارسي کې يوازي د تکليف، رنج، عذاب، سوزش، الم او داسې نورو په يادولو سره نه د بشپړېږي.

د همدې دلایلو پر اساس که د يوې کلیمې يا اصطلاح گرده ماناوي د لومړۍ يا دوهمي ژبي په يوه ټکي يا يوه ترکيب کې د بيان وړ نه وي، نو قاموس ليکونکي ته ښايي، چي د هغه ټکي بېلابېل اړخونه او ماناوي په جلا جلا ټکو او عبارتو کې وښيي.

د کلیمو د پېژندنې (تعريف) گرامري جوړښت

تعريف زياتره له يوه عبارت څخه جوړ وي، چي په ټاکلو شرايطو او حالاتو کې له همغه تعريف سوي ټکي سره د ايشلولو وړ وي. د دې مانا دا ده، چي که تعريف سوی لغت اسم وي، نو د داسې ټکي د تعريف مرکزي برخه به هم د اسم (noun) په بڼه يو عبارت وي؛ مثلاً د اکسفورډ په کوچني قاموس (COD9) کې، جرم داسې تعريف سوی دئ:

«جرم هغه جدي پړه يا ناوړه چلند دئ، چي د قانون له خوا د سزا وړ وي.» [دلته ليدل کېږي، چي جرم د بل اسم ياني پرې يا ناوړه چلند په وسيله بيان سوی دئ.] په همدې ډول که په قاموس کې راغونډ سوی ټکي فعل وي، نو د هغه د تعريف د غوره سوي عبارت مرکزي ټکي به هم فعل وي. په کوچنيو قاموسو کې تعريفونه زياتره د مترادفو ټکو په بڼه بيانېږي؛ په داسې حال کې، چي په لويو قاموسو کې ترزياتي گچي تحليلي او تفصيلي بڼه لري. (Jackson and Amvela 210-11)

په قاموسو کې د بېلابېلو ماناوو اوډنه

د کلیمو د راز راز ماناوو او استنباطاتو تر راغونډولو وروسته، بله اساسي پوښتنه دا ده چي د کلیمو بېلابېلي ماناوي بايد څنگه و اوډلي سي؟ قاموس ليکونکي د کلیمو د بېلابېلو ماناوو د لومړيتوب او وروستي توب (تقدم او تأخر) په اوډنه کې يا د هغو د عمومي (ډېر او پراخ استعمال) معيار په پام کې نيسي؛ او يا هم د هغو د تاريخي تگلوري او مختلفو مانوي بدلونو پر بنسټ عمل کوي. څرگنده ده، چي عبارتونه او اصطلاحات د زمانې په تېرېدو سره

نوي ماناوي او مفاهيم مومي. کله کله يې د ژبو او لهجو په رنگارنگ بدلونو کې، ځينې پخوانۍ ماناوي له منځه ځي؛ او پر ځای يې نوي مانوي تر لاسه کوي؛ او کله کله د پخوانيو ماناوو پر خوندي کولو سربېره، ځينې نوي ماناوي هم اخلي. له دې کبله، په فرهنگو کې د راغونډو سوو ټکو، عبارتو او اصطلاحاتو د راز راز ماناوو د معقولې او منطقي اوډني مسأله خورا ارزښتناکه ده.

د کليمو د بېلابېلو ماناوو د جلا کولو لارې

مؤلفانو په قاموسو کې د کليمو د بېلابېلو ماناوو د جلا کولو د پاره ډول ډول لارې غوره کړي دي. ځينو د کليمو بېلابېلې ماناوي د سېمي کولن (؛)، دش (-) يا نورو بېلوونکو نښو په مرسته جلا کړي دي؛ خو د مترادفو ټکو د بېلولو په مقصد يې زياتره له کامې څخه کار اخيستی دی. د فرهنگو ځينو نورو مؤلفانو د لغتو، ترکيبو او اصطلاحاتو د جلا ماناوو د بېلولو په مقصد د ۱، ۲، ۳ په شان پرله پسې نومرې استعمال کړي دي؛ او مترادفي کليمې يې د کامې په کارولو سره، يو له بله بېلي کړي دي. البته په قاموس ليکنه کې دا خبره مهمه نه ده، چې د راغونډو سوو ټکو بېلابېلې ماناوي بايد په څه بڼه او د کومو نښو په مرسته سره بېلي سي. هغه څه چې هيڅوک يې په قاموس ليکنه کې له ارزښته انکار نسي کولای، د دې حقيقت پېژندنه ده، چې قاموس ليکونکي بايد د کليمو بېلابېلې ماناوي په يوه ممکنه وسيله يوله بله جلا کړي، تر څو په دې توگه د بېلو ماناوو له گډوډېدو څخه ډډه وسي. بې شکه، چې حسابي عددونه په بڼه توگه کولای سي د فرهنگو د اقتصادي توب اړخ ته په پام سره، د راټولو سوو ټکو د بېلابېلو ماناوو په جلا کولو کې بڼه او اغېزمن کار ورکړي.

د کليمو د بېلابېلو ماناوو اوډنه د هغو د عموميت يا ډېر استعمال له مخې

د عموميت يا زيات استعمال له اصل سره سم، په قاموسو کې د راټولو سوو ټکو هغو ماناوو ته د لومړيتوب ځای ورکول کېږي، چې خلک يې په ويلو او ليکلو کې ډېر کاروي. تر هغو وروسته بيا په وار سره هغه ماناوي اوډل کېږي، چې عام خلک يې له ماناوو سره ډېره اشنايي ونه لري. په دې برخه کې د کليمو اختصاصي، اصطلاحي، مجازي او کنايي ماناوي راځي؛ د مثال په توگه د افغانستان د علومو اکاډيمۍ په «پښتو - پښتو تشريحي» قاموس کې د «بسيا» ټکي ته دغه ماناوي کښل سوي دي: استوگن، ډېره، مېشت، کافي، ډېر، پوره، بس. ۳ صبرناک، بې لايحه [؟]. ۴ مشغول، اخته، لگيا (امر خېل او نور ۳۲۳).

په دې څلورو ماناوو کې لکه څنگه چې ښکاري، لومړۍ او دوهمه مانا ډېره مروج او مشهوره ده، نو ځکه د ټولو په سر کې راغلې ده. دغه رنگه د «هيواد» کليمه، چې په پښتو ادب کې په دوو نسبتاً بېلو ماناوو کارسوي ده: مېنه، ټاټوبي، استوگنځی، وطن، ملک، مملکت، ماموا او داسې نور. ۵ ليري، بعيد، پر ډېره فاصله پروت، د نيژدې خلاف او داسې نور. مالومېږي، چې د «هيواد» لومړۍ مانا په خلکو کې عامه او مشهوره ده؛

خو دوهمه مانايې په خواشینی سره د خلگو په اوسنیو محاورو کې مړه؛ او یوازې د پښتو ادب په ځینو زړو متنو کې خوندي پاته ده. دې ټکي پر مانوي بدلون سربېره له شکلي پلوه هم څه ناڅه څېره اړولې ده؛ ځکه د اوسني لیکدود پر خلاف د پښتو په پخواني ادب کې، د «ایواد» په بڼه راغلې ده. د غوري دربار لوی شاعر- ښکارندوی په خپله نامتو پسرلنۍ بولـله (قصیده) کې دا کلیمه داسې استعمال کړې ده:

د ښندو اور یې درست **ایواد** زرغون کړ

له قصداړه تر دیبله یې یونونه

(هوتک ۵۴)

یا به وړان کابو دتونونه د بمبڼو

یا به سره کاندې په وینو **ایوادونه**

(هوتک ۵۸)

د احمد شاه بابا د دربار لوی شاعر، ادیب او گرامر پوه- پیر محمد کاکړ د «هیواد» ټکی د لیري یا بعید په مانا داسې راوړی دی:

موږ له **هیواد**ه تنها راغلي یو

د بڼ توتیان یو په دام وتلي یو

(حبیبی، «د پښتو سیند به څنگه لیکل کیږي؟»، ۵.)

«کالي» کلیمه په اوسنۍ پښتو، په تېره بیا لوېدیځه لهجه کې د جامو، پوښاک یا لباس په مانا ډېر پراخ استعمال لري؛ خو دا ټکی د پښتو ادب د منځنۍ دورې په اثارو کې، د سامانو، اسبابو، اجناسو (توکو)، شیانو، تجارتي متاع، لوښو، گانې، زېور یا پسرول په مانا و راغلی دی؛ د مثال په ډول:

- د سامانو، اجناسو یا اسبابو په مانا: «... اوښان، یا آس یا اسپي **کالي** دي» (خیرالبیان ۱۰۲ الف) یا «... زه هغه بې پروا یم، چي هر چار تل بې شریکه، بې مله، بې **کالي** کړم. نشته زما محتاجي و شریک، و مل و **کالي** و ته لکه آدمیان.» (روښان ۱۲۰ ب؛ رشاد، «د خیرالبیان لیکدود او لغتنامه»، ۷۴).

د خوشال خان خټک په یوه بیت کې همدا مانا داسې راغلې ده:

ما خوشحال یې سودا کړې نادیده ده

که **کالي** په بهانه ځي بې نموده

په اوسنۍ پارسي کې هم دا ټکی د «کالا» په بڼه د تجارتي متاع، اسبابو، اجناسو او جامو په مانا کارېږي.

- د زېور، گانې یا پسرول په مانا:

په کالو سره مخ ښایسته کیږي

ستا په مخ ښایسته د مخ **کالي** دي

(رشاد، «د خیرالبیان لیکدود او لغتنامه»، ۷۵.)

«مرسته» د پښتو يوه بله پخوانۍ کليمه ده، چي پخوا د هيلي، آرزو، طلب، غوښتنې، لټون، تلاښ، هڅې، کونښ، اشتياق، شوق، خواهش او داسي نورو په مانا کارېده. د خوشال خان خټک (۱۰۲۲-۱۱۰۰ هـ ق) په دوو بيتو کي يې بولگې دا دي:

اوس مي بيا مونده په کور کي
چه دايم يې وم په مرسته

(د خوشال خان خټک د ديوان خطي نسخه)

د مقصود گوهر په لوی درياب کي پرېوت
غواصان په کي غوټې وهي په مرسته

(د خوشال خان خټک د ديوان خطي نسخه)

په خواشيني سره، د مرستي پخوانۍ مانا اوس د خلکو په ورځنيو خبرو او مرکو کي کاملاً مړه ده؛ او ځای يې په بشپړه توگه نورو مترادفو يا متقارقو ټکو؛ لکه کومک، بسپنه، لاس نيوی، اعانه، چنده، امداد، تعاون، معاونت او داسي نورو) ونيوه. ښايي د افغانستان د علومو اکاډيمۍ د پښتو-پښتو تشریحي قاموس د «ميم» د برخي ليکوال هم د مرستي د اوسني مانا د پراخ رواج له کبله، د هغې پخوانۍ مانا له ياده ايستلې وي؟! ښه خبره به دا وای، چي ښاغلي قاموس ليکونکي په دغه راز لغوي او ادبي مسألو کي د تقليد او سرسري اقتباس پر ځای د ژوري څېړني او پلټني لاره غوره کړې وای؛ او په دې توگه يې د خپلي ژبي د لغوي شتمنۍ او فرهنگي ميراثونو ساتنه کړې وای. عجبه خولا دا چي زموږ تنگ نظرو او متعصبو سوچه پالو بيا اوس په ناپوهۍ سره د پرديتوب په گونا د مرستي گرده مترادفي يا متقاربي ماناوي هم له پامه غورځولي دي؛ او د دې کار له لاري يې د پښتو ژبي لغوي زېرمي ته، چي د پېړيو پېړيو په ترڅ کي جوړه سوې ده او د دې ژبي لويه مانوي پانگه ده، لوی زيان رسولی دی. په دغه راز حالاتو کي بايد د کليمو د ماناوو د عموميت او ډېر استعمال له اصل سره سم، ترټولو مخکي لومړۍ مروج او مانوسه مانا او بيا په روڼ سره لږ پېژندل سوي او نابابي ماناوي او ډل سې.

د تاريخي بدلونو له مخي د ماناوو اوډنه

د تاريخي معيار له مخي د ماناوو اوډنه لکه څنگه چي له نامه يې ښکاري د کليمو د بېلابېلو ماناوو د تاريخي تسلسل پر اساس کيږي. ياني لومړی هغي مانا ته ځای ورکول کيږي، چي له تاريخي پلوه زوړوالی يا قدامت ولري؛ او بيا په وار سره د نورو ماناوو يادونه کيږي؛ مثلاً «برېڅ» تر هر څه مخکي د پښتنو يوه مشهوره قبيله ده. وروسته په دې قبيله کي د «فتح خان/پټې خان برېڅ» په نامه يو څوک پيدا سو. دا سړی له خپلو شپېتو سرتېرو ملگرو سره هندوستان ته ولاړ. د پټې خان برېڅ ملگرو په هندوستان کي ډېري مړاني او سربښدني وکړې. له دې تاريخي پېښو سره د «برېڅ» ټکي، چي پخوا يوازي د پښتنو د يوې ځانگړي قبيلې دپاره استعمالېده، وروسته يوه بله مانا هم ومونده، چي په مجازي ډول د تېروني يار، ملگري او همکار په مانا ده.

(حبيبي، «د پښتو لغوي تطور»، کابل ۱۲۸). «شاهد» په عربي ژبه کې د «شهود» له ريښې څخه د ليدونکي په مانا دی. په پاړسي کې يې وروسته دمعشوق او محبوب مفهوم وموند. لکه څنگه چې خواجه شمس الدين محمد حافظ شيرازي (په ۷۹۱ هـ ق کې مړ) د «شاهد» کليمې همدا مانا داسې بيانوي:

در کار گل و گلاب حُکم ازلی این بود
 کان **شاهد** بازاری و این پرده نشین باشد

(حبيبي، «د پښتو لغوي تطور»، کابل ۱۲۸).
 البته د «شاهد» شرعي او فقهي هم مانا بېله ده.

د لوی استاد - ارواښاد علامه حبيبي (۱۲۸۹ ش/ ۱۹۱۰ م - ۱۳۲۳ ش/ ۱۹۸۴ م) له لغوي څېړنو سره سم، په پاړسي کې د «دهقان» ټکی د مغولو تر عصره پر آريايي نجيب زادگانو او د مخکو او کلو پرمشرانو اطلاقېده؛ او د هر ځای مشرته به يې «دهگان» وايه. لکه څنگه چې ابوالقاسم فردوسی په شاهنامه کې د «دهقان» کليمه په همدې مانا راوړې ده:

زگفتار **دهقان** بياراستم

بدین خویشتن را نشان خواستم

عربو ايران ته په ورتگ سره، ځايي ملوک الطوايف د «دهاقين» په نامه ياد کړه؛ ځکه چې همدا ملوک الطوايف د مخکو خاوندان وه. وروسته گورو چې دا کليمه پر مطلق کښتگرو يا کروندگرو هم اطلاق سوه. په پاړسي کې اوس د «دهقان» دوهمه مانا (بزگر، زارع، کښتگر، کروندگر) ډېره مشهوره ده. لوی استاد وروسته په پښتو کې د «دهقان» د کليمې مانوي تطور ته داسې اشاره کوي: «ځکه چې پاړسي ويوونکي خلک اکثر زارع وه، او هم دهقانان د دوی مشران وه، او دوی به پاړسي ويله، نو په پښتو کې دا کلمه مغلغه سوه هم صورتاً هم معنا. پښتنو د پاړسي 'دهگان' او د عربي 'دهقان'، 'دېگان' کړ. جمع 'دېگانان'. دوی اوس دېگان مطلق پاړسي زبان بولي، او هر څوک چې پاړسو وايي، دوی وايي دېگان دی. د پښتنو دغه مخصوصه معنا گویا ددې کلمې دريم تطور دی.» (حبيبي، «د پښتو لغوي تطور»، کابل ۱۲۹).

«نماز» او «لمونځ» هم په پيل کې د تعظيم او درناوي په مفهوم وه، چې وروسته د صلاة په مانا استعمال سوي دي؛ د مثال په توگه د فردوسی په دې بيت کې د احترام او تکریم په مانا:

زمین را بپوسید و بردش **نماز**

همی بود پیشش زمان دراز

عبد الحی گردېزي (د پښځمي هجري پيړۍ د لومړۍ نيمايي نوميالي مؤرخ) په «زين الاخبار» کې راوړي دي:

«چون امير را بدیدند همه **نماز** بردند...»

لمونځ يا نمونځ د خوشال خان خټک (۱۰۲۲-۱۱۰۰هـ.ق) د دې بيت په لومړۍ ميسره کې د فعل په بڼه د احترام او تعظيم په مانا او په دوهمه ميسره کې د اسم په بڼه د لمانځه يا صلاة په مانا داسې راغلې دى:

خدای هغه په دواړو کونو دي **نمنځلي**
چې په ورځ يې عدل و داد، په شپه **نمنځونه**

د دوست محمد کاکړ په دې بيت کې د لمانځه يا صلاة په مانا:

شپې يې تېرې په **لمانځووي**
په ژړا او په نارووي

يوه ورځ جهاد افضل
تر کلو کلو **لمانځل**

(حبیبی، «د پښتو لغوي تطور»، کابل ۱۳۰).

د «موڅی/مُڅی» ټکي د پښتو ادب د منځنۍ دورې په زیاترو اثارو کې د برابر، سیال، ساری، نظیر، جوړه، مانند، مثال او داسې نورو په ماناوو راغلې دي؛ لکه د خوشال خان خټک په دې بيت کې:
که هرڅو ښایسته یې نه یوسف یې د کنعان
که هرڅو ډېر هوښیار یې نه **مُڅی** یې د لقمان
(د خوشال خان خټک د دیوان خطي نسخه)

په دې بيت کې له ورايه ښکاري، چې د «موڅی» کلیمه د نارینه دپاره کارسوي ده؛ اما همدا کلیمه اوس د پښتو په لوېديځه لهجه کې د «موڅی» په بڼه یوازې د هغو ښځو دپاره استعمالیږي، چې په خپله کورنۍ کې د یوې واده سوي ښځې په عوض کې د هغې خپلوانو ته وديږي؛ مثلاً کندهارۍ ښځې وايي: «پلانی-یې د وربنداري په موڅۍ کې ورکړې ده» یا «پلانی-د بیستاني موڅۍ ده». له دغو جوړولو څخه څرگندیږي، چې د «موڅی» ټکي هیڅکله د سیال، ساري، جوړه او داسې نورو په مانا د نارینه وو دپاره نه کارېږي. د کلیمې په مانا کې دا بدلون یو تاریخي بدلون دی، چې یو عام او ګلي مانا یې په یوې ټاکلې او مشخصې ډلې پورې محدوده کړې ده. قاموس لیکوونکي باید په خپلو اثارو کې د تاریخي قدامت پر بنسټ د ځینو ټکو په مانوې پولو کې د بدلون او اوښتون دغه راز مثالونه، په غور سره رعایت کړي.

په اوسنیو فرهنګو کې زیاتره کوښښ کېږي چې د کلیمو، ترکیبو او اصطلاحاتو د ماناوو له اوډني سره د هغو د منطقي ارتباط او پرمختګ د اصولو په رڼا کې، چال چلند وکړي. د پرمختګ اصل په دې مانا، چې له مرکزي او محوري ماناوو څخه د نا اشنا او نامأنوسو ماناوو یا له ډېرو مشخصو او پېژندل سوو ماناوو څخه د

ډېرو انتزاعي او مجازي ماناوو پر لور پرمختګ وسي. دغه راز پرمختګ عمدتاً د کليمو د تاريخي بدلونو او د مانا د تکرارېدونکي استعمال دوه ګوني اړخونه منعکسوي. (Jackson and Amvela 207)

په ژبه او ادب کې بايد، د کليمو د ډېر يا لږ استعمال مسأله، څنگه روښانه سي؟

له ډېرو وختو راهيسې په ځينو ژبو کې د احصاييوي قاموسو تأليف دود سوی دی، چې د ژبو د عامو قاموسو مؤلفان د کليمو د لږ يا زيات استعمال د مالومولو په مقصد له هغو څخه ګټه اخلي. په پښتو کې هم د نړۍ د نورو پرمختللو ژبو په څېر څو لسيزي مخکې د احصاييوي قاموس تادا او اېښوول سوی دی؛ خو داسې قاموسونه تر هغه مهاله د بشپړ ډاډ او باور وړ نه دي، چې په هغو کې راغونډې سوي احصاييې او مالومات پر د قيقو کمپيوټري پروګرامو متکي نه وي.

په قاموسو کې بايد د راغونډو سوو کليمو او اصطلاحاتو د استعمال ډګر څرګند سي

لکه څنگه چې په تېرو بحثو کې هم يادونه وسوه، په ژبه کې ډېر ځله داسې ټکي پيدا کېږي، چې د مانا پېژندنې يا سيمانټيکس (semantics) له پلوه ډول ډول بدلونونه مومي. د دې دپاره، چې د قاموسو لوستونکي د يوه ټکي په بېلابېلو ماناوو کې ځانونه ورک نه کي، نو لغت ليکونکي ته ښايي، چې د هرې ځانګړې مانا د استعمال ساحه په اختصاري نښو روښانه کړي؛ مثلاً موږ ټول د کار له دوديز مفهوم (وظيفه، دنده، کسب، کاروبار، شغل) سره بشپړه اشنايي لرو؛ خو د هغه له علمي او مسلکي ماناوو سره چندان سروکار نه لرو. د کار مفهوم په فزيک او اقتصاد کې کاملاً اختصاصي بڼه لري، چې په ځينو اړخونو کې له عام مفهوم څخه بېل او په ځينو اړخو کې تر هغه دقيقه او مسلکي مانا لري. فزيکپوه کار دې ته وايي، چې يوه قوه له يوه ځايه بل ځای ته يووړل سي؛ او فارمول يې داسې کارې:

کار = قوه × فاصله

په داسې حال کې چې اقتصاد پوهان، په تېره بيا د مارکسيستي نظريو پيروان، کار د مادي نعمتو د توليد يا يوه ټاکلي اقتصادي هدف له پاره د انسان د زيار او کوښښ په مانا کاروي. عموماً هر ګيردي يا مډور شي ته په انگليسي ژبه کې ډيسک (disc/disk) ويل کېږي؛ خو په کمپيوټر پوهنه کې هغه وسيله ده، چې ډول ډول اطلاعات او فاي لونه پکښې خوندي کېږي. هارډ ډيسک (hard disk)، فلاپي ډيسک (floppy disk) او داسې نور يې ډولونه دي. ټانجينټ (tangent) داسې کليمه ده، چې پر انګرېزي ژبې سربېره يې موږ هم په رياضي، هندسه او مثلثاتو کې په پراخه توګه استعمالوو. ټانجينټ په هندسه او مثلثاتو کې، په يوه نقطه کې د يوه مستقيم او منحنی خط هغه ترښت يا تماس ته ويل کېږي، چې تريو وېل واوږي؛ خو د انګرېزي ژبې په عامو محاورو کې د ځينو نورو ماناوو تر څنګ، په عام ډول د هغې مسألې يا خبرو په مانا کارېږي، چې له اصلي موضوع سره چندان اړېکۍ ونه لري (off a topic). په انګرېزي کې "port", "reboot", "screen", "search" او داسې نور هغه ټکي او اصطلاحات دي، چې پر نورو ماناوو سربېره د کمپيوټر په ساحه کې ځانګړی استعمال لري. له دې امله يې بايد تل په قاموسو کې د استعمال ساحه

جوته سي، چي د پام وړ مانا د دوستوله پاره، بې سرگرداني او وخت ضايع کولو، نېغ په نېغه دهغي ته مراجعه وکړي (Jackson and Amvela 119-200).

په پارسي او عربي کي هم لکه څنگه چي مخکي اشاره وسوه د شاهد، صنم، اجتهاد، جرح او ډېرو نورو ټکو لغوي او اصطلاحي ماناوې يوله بله ډېر توپير لري. محاوره يي او اصطلاحي مانا د حقيقي مانا پر خلاف، يوازي په يوه مشخصه ډله، مشخصه سيمه يا ځانگړو حالاتو کي کارېږي؛ او ماناوې يې د وخت، ځای او حالاتو پر بنسټ بدلون مومي. په ژبو کي داسي مثالونه ډېر دي، چي ځيني ټکي د يوې يا څو عامو ماناوو تر څنگ، د علومو په يوه ځانگړې څانگه کي کارېدونکي اختصاصي ماناوې لري.

پروفيسر آتکينز او پروفيسر رنډيل د ژبي په لغوي زېرمه کي، د کليمو د عمومي او اختصاصي استعمال په اړه يوې په زړه پورې مسألې ته گوته نيولې ده، چي يادونه يې په څو لنډو ټکو کي بې گټي نه ده. هغوي ليکي: «کله چي د يوې ژبي د لغوي زېرمي په اړه سوچ کوو، دا خبره گټوره او ارزښتناکه ده، چي د يوه ټکي د عمومي او فرعي يا اصلي او اختصاصي استعمال تر منځ دقيق توپير وکوو؛ د مثال په توگه گول (goal)، کورنر/کارنر (corner) او داسي نور د فوټبال اختصاصي اصطلاحات دي (که څه هم د ژبي په ورځنيو خبرو او مرکو کي هم پراخ استعمال لري) مگرښه، بد، لږ، ډېر، ارزښتمن، بې ارزښته او داسي نور د ژبي د اصلي يا مرکزي لغوي زېرمي يوه برخه ده.» هغوی وروسته د ژبي په عمومي قاموسو کي د اختصاصي يا اصطلاحي ټکو په باره کي، دا درې نظريې وړاندي کوي:

- وړې يا فرعي ژبي يا په بله وينا اختصاصي / اصطلاحي کليمې بايد د ژبي په عمومي قاموس کي شاملې نسي (دا نظريې شکه د ژبي لغوي او ادبي فقرته لاره هواروي).

- د ټولو اختصاصي يا فرعي ژبو اصطلاحات بايد د ژبو په عمومي قاموسو کي هم شامل سي (خو دلته دا پوښتنه طرحه کېږي، چي دا اختصاصي يا فرعي ژبي کومې دي؛ او د کومو نورو په موندنه پسي هم بايد پلټنه وسي؟)

- د اختصاصي يا فرعي ژبو يوازي ځيني ټکي بايد د ژبي په عمومي قاموس کي مدغم سي (لکه څنگه چي ښکاري دا لار د لومړۍ او دوهمې نظريې تر منځ د اعتدال يا پخلاينې لاره ده).

(Atkins and Rundell 73)

قاموس ليکونکي بايد د کليمو او عبارتو دغه راز ماناوې دلنډو تورو يا نخښو په کارولو سره روښانه کي. سربېره پر دې د نوي قاموس ليکني په زړه پوري ځانگړتيا دا ده، چي راغونډه سوي ټکي د لرغوني (archaic)، ادبي (literary)، شاعرانه (poetical)، عاميانه (slang) او داسي نورو ډولونو په څرگندولو

سره، لوستونکو ته ور په گوته کړي. په اروپایي قاموسو کې د مخففاتو په استعمالولو سره د کلیمو دغه راز بېلوني او چاڼ کولو ته ځانګړی پام کېږي. متأسفانه په پښتو قاموسو کې تر اوسه دې ځانګړتیا ته چندان توجه نه ده شوې. که پښتو قاموس لیکوونکی ورشو، او بجه، او جاپ او داسې نورو ټکو ته د «لر=لرغوني» مخففه نڅېبه وکارې یا په پارسي فرهنگ کې گوشه/گشنه (چې ادبي رسمي او ادبي بڼه یې ګرسنه ده) او شیشه (چې ادبي بڼه یې نشسته ده) کلیمو ته د «ع=عامیانه» مخففي نڅېبه استعمال کړي، نو لوستونکو ته د لغتو د شکلي څرنگوالي په اړه ارزښتناک مالومات وړاندې کېږي. «منګر»، «منګس»، «اومیند» او داسې نور هم هغه عامیانه تلفظونه دي، چې قاموس لیکوونکي یې باید په خپلو اثارو کې د معیاري او کره بڼو تر څنګ په روښانه ټکو سره وښيي.

په هره ژبه له هغو څخه په انګرېزي ژبه کې عامیانه ټکي خورا ډېر دي؛ او ورځ په ورځ یې شمېر مخ پر زیاتېدو دی. د عامیانه ټکو په برخه کې له پښتو او پارسي سره د انګرېزي ژبې توپیر په دې کې دی، چې په انګرېزي کې د عامیانه کلیمو او اصطلاحو په رواج موندنې سره سم داسې ټکي او ترکیبونه د ژبې نوو قاموسو ته لاره پیدا کوي؛ او په دې توګه یې خلګ کرار کرار له مانا سره اشنا کېږي. په دې ژبه کې، د عامیانه او غیر رسمي ټکو لمن دونه پراخه ده، چې سړی گومان کوي د ښوونځیو، پوهنتونو او رسمي ادارو د معیاري ژبې تر څنګ، د کوڅو او بانډو یوه بله ژبه هم جاري ده. د کتابو په بازار کې حتا د عامیانه او غیر رسمي ټکو له پاره ځانته بېل قاموسونه پلورل کېږي. د ځینو آن لاین بڼو له پاره یې دغه لینکونه وګورئ:

<http://onlineslangdictionary.com/>

<http://www.peevish.co.uk/slang/>

<http://www.cockneyrhymingslang.co.uk/>

<http://www.probertencyclopaedia.com/slang.htm>

د وخت په تېرېدو سره همدا عامیانه ټکي او ترکیبونه، چې د اشنا خلګو تر منځ په غیر رسمي خبرو او مرکو کې استعمالېږي، ورو ورو د معیاري ټکو په ډله کې ځای نیسي؛ د مثال په توګه په برتانوي انګرېزي کې "bog" او "loo" د "lavatory" یا "toilet"، "boob" د "breast" او "bums" د "buttocks" پر ځای په عامیانه او غیر رسمي بڼه کارېږي. (Jackson and Amvela 162)

په خواشینۍ سره په پښتو کې د عامیانه او غیر رسمي ټکو راټولو او رواجولو ته ډېر لږ پام اړول سوی دی. د پښتو عامیانه ټکي د عام ولس ژبه ده، چې تل د بدلون او پرمختګ په حال کې ده. په دې برخه کې ډېرو پلټنو او څېړنو ته اړتیا سته. په پارسي کې د پښتو او پارسي ژبو لیکوال او قاموس لیکوونکي - ارواښاد عبدالله افغاني نویس (په ۱۳۲۷ش کې زېږېدلې) د خپل دوه ژبیز «افغان قاموس» تر څنګ د «لغات عامیانه فارسي افغانستان» په نامه بېل قاموس کښلی هم دی، چې په خپل ذات کې ډېر ارزښتناک اثر دی (و.ګ. افغاني نویس، *افغان قاموس او افغانی نویس، لغات عامیانه فارسي افغانستان*). په ایران کې هم د «فرهنگ فارسی عامیانه» تر سرلیک لاندې، په دوو ټوکو کې یو ځانګړی قاموس تألیف سوی دی؛ خود پارسي ژبې د ټولو لهجو پر ځای یې یوازي د اوسنۍ ایرانی پارسي عامیانه ټکي را وړي دي.

په بېلابېلو ژبو او لهجو کي، د کليمو د مانوي پولو د بدلېدو ځيني بولگي

په دوه ژبيزو يا څو ژبيزو قاموسو کي د کليمو د ماناوو په اړه د دې خبري سپيناوی هم ډېر ضروري دی، چي د ژبو او لهجو په بدلېدو سره د ځينو ټکو په ماناوو کي هم خورا ژور بدلونونه پېښېږي. کله کله يوه کليمه په يوه ځانگړې ژبه يا لهجه کي ډېري ماناوي افاده کوي؛ خو بلي ژبي يا لهجې ته په ننوتو سره خپلي ډېري پخوانۍ ماناوي له لاسه ورکوي. بيا بالعکس په نوې ژبه يا نوې لهجه کي نوي ماناوي او مفاهيم مومي؛ د مثال په توگه حيوان د پښتو په لوېديځه لهجه کي د سپي، پيشي، پسه، خره، آس، غويي او داسي نورو څارويو په مانا کارېږي؛ په داسي حال کي چي همدا ټکی د پښتو په ختيځه لهجه، په تېره بيا لغمانيانو کي د کوچني، کمکي، وړکي، وړيا ماشوم په مانا استعمالېږي. گادۍ په اوردو ژبه او زموږ د کښته پښتنو په پښتو لهجه کي د موټر په مانا کارېږي؛ خو د دې خوا په پښتنو کي د «گادۍ» په بڼه هغي دوه ارايه ييزي نقليه وسيلې ته وايي، چي د آس، خره، اوبن يا بل حيوان په زور کشېږي. د «ماشين» ټکی په ايراني پارسي کي د موټر (car) په مانا استعمالېږي؛ حال دا چي همدا ټکی په افغاني پښتو او افغاني پارسي (دري) کي د هغه صنعتي دستگاه په مانا کارېږي، چي په مېخانیکي يا برقي ډول کار کوي؛ لکه د چاپ ماشين، د کالو گنډلو يا پرېمېنځلو ماشين او داسي نور؛ اما ايرانيان زموږ پر خلاف د انگرېزي ژبي د موټر همدا کليمه د «موتور» په بڼه د ماشين آلاتو د پاره کاروي. همدغه راز، په افغاني پښتو او دري کي د مور ورور ته «ماما» وايي؛ خو په ايراني پارسي کي «دایي» ورته ويل کېږي. د ايرانيانو پر خلاف، موږ د «دایي» ټکی د قابلې (midwife) په مفهوم کاروو؛ په داسي حال کي چي ايرانيان د «قابلې» د پاره د «ماما» کليمه استعمالوي. ايرانيان زموږ پر خلاف «انگليس» د انگلستان، «فرانسه» د فرانسوي ژبي او «گره» د کوريا په مانا کاروي؛ په داسي حال کي چي افغانان «انگليس» د انگرېز تبعه په مفهوم، «فرانسه» د فرانسې او «گره» د مځکي د گرې په مانا استعمالوي. ايرانيان «صندلي» د چوکۍ/څوکۍ په مانا کاروي؛ خو افغانان په پښتو او دري کي «صندلي» ته د هغه مستطيل ډوله مېز په مفهوم گوري، چي لوی تلټک يا برستن پراچوي؛ او په سرو سيمو کي يې د ژمي په موسم کي د ځان تودولو د پاره کاروي. «سال» په پارسي کي د «کال» په مانا دی، حال دا چي همدا کليمه د پښتو په لرغوني ادب کي د ميده رېگ په مفهوم راغلې ده. «د سالو وږمه» د ابو محمد هاشم سرواني (په ۲۲۳ هـ ق کي زېږېدلې) ادبي اثر دی، چي محمد هوتک په خپل مشهور اثر «پټه خزانه» کي ياد کړی دی (هوتک ۵۸). «فارسي» کليمه په افغانستان او ايران دواړو کي د ژبي په مفهوم استعمالېږي؛ په داسي حال کي چي په هند او پاکستان کي د اورپالوونکي، زردشتي يا مجوسي په مانا ويل کېږي. البته په دې ځای کي د زردشت پالني او پارسي ژبي تر منځ هم يو تاريخي اړېکی تر سترگو کېږي. په پارسي کي د «آيين» کليمه زياتره په دوو مفهومو کارېږي: دستور، روش، رسم، عادت، نظم، قاعده، سنت، دين، ټېکلا، بنايست، زېب او زينت (عميد ۸۱). همدا کليمه د اوردو ژبي په په ورځنيو مکالمو کي عمدتاً د اساسي قانون يا قانون، لايحې، مقرري او قاعدې په ماناوو کارېږي. (Platt 115) په دې ډول گورو، چي په اوردو او پارسي کي د «آيين» د کليمې د ماناوو د پراخوالي او نورو ځانگړتياوو تر منځ ډېر توپير ليدل کېږي؛ مثلاً په افغانستان کي هيڅکله نه وايي، چي د آيين په پلاني ماده کي داسي

راغلي دي. د دې دود پر خلاف، په پاکستان کي څوک د «آيين» کليمه د دين او مذهب په مانا نه کاروي. حال داچي په پارسي او پښتو کي، دا ټکی د دين او مذهب په مانا پراخ استعمال لري.

په عربي ژبه کي مکان د ځای په مانا دی؛ په اوردو ژبه کي د کور يا استوگنځي په مانا استعمالیږي؛ خو همدغه ټکی په افغاني پښتو، په تېره بيا لوېديځه لهجه کي د بيت الخلا، حاجتځي، کناراب يا تشاب په مانا ډېر عام دی. د «طوايف» کليمه په عربي، پارسي او حتا پښتو کي د «طایفه» د جمعې په مفهوم کارېږي، چي د تېرونو، توکمونو، قومو، قبيلو، عشیرو، خېلو او داسي نورو مانا لري؛ خو په هندي او اوردو ژبو کي د جمعې دا صيغه د يوه شخص له پاره د مفردې صيغې په بڼه، د رقاصې (نڅېدونکي ښځي)، مسلې يا بدلني ښځي په مانا استعمالیږي چي له عربي، پارسي او پښتو سره نه يوازي په مانا، بلکي په گرامري نوعيت کي هم توپير او جلاوالی ښيي. د «کمين/کمينه» کليمه د دې خوا په پښتو او دري کي تل په بڼه مانا کارېږي؛ په داسي حال کي چي همدا ټکی په هندي او اوردو کي د ښکندلو او سپکو سپورو په توگه د بې همته، بې غيرته، رذيل، ټيټ، فرومايه او داسي نورو په مفهوم استعمالیږي. «نبات» کليمه په عربي کي د بوټي (plant) خو په دري کي د میسريو (يو ډول شرینی) په مانا استعمالیږي. په کښته پښتنو کي سوا (د سين په زېر) عربي ټکی د ډېر، زيات، کوټه په مفهوم کارېږي؛ خو همدا ټکی په پارسي کي د وسط، میانه، يو ډول، برابر او همدغه راز د استثنا د کليمې په بڼه د غير، جزء، مگر، لیکن او داسي نورو په مانا کارېږي (عمید ۲: ۱۴۷۴). په برو پښتنو کي هم دا ټکی د «ماسوا» (د سين په زېر) په بڼه د استثنا د کليمې په توگه کارېږي. د کوزي پښتونخوا پښتانه «نری» د کوچني يا واړه په مانا کاروي؛ لکه نری فريج، نری گاډی، نری کمپيوټر او داسي نور؛ حال دا چي بر پښتانه يې يوازي د هغه شي د پاره کاروي، چي بر يا سوريې کوچنی وي (کم بره). ځيني کښته پښتانه «ډنگر» کليمه د «خړه» په مفهوم استعمالوي؛ حال دا چي دا خوا پښتانه يې د خوار ځواکه، کمزوري، کم جانه، ضعيف الينه او داسي نورو په مانا کاروي. په عربي او پارسي کي د «عمده» کليمه د گلي، مجموعي، ټوليز په مانا استعمالیږي؛ مگر په اوردو کي د ښه، اعلى، باکيفيته او داسي نورو په شان ماناوي لري.

په انگرېزي کي هم د ژبو او لهجو په بدلون سره، د کليمو په مانوي پولو کي د اوبنتون خورا ډېر مثالونه سته، چي يو يې د چانسلر (Chancellor) کليمه ده. په انگلستان کي دا ټکی د ماليې وزير يا د يوه پوهنتون د ناستوگن او افتخاري رييس په مانا کارېږي؛ حال دا چي دا ټکی په نورو اروپايي هيوادو، په تېره بيا جرمني کي د صدراعظم (Prime Minister) په مانا استعمالیږي. (Thomson 218) همدغه راز، د ټېپ (tape) انگرېزي کليمه په دې ژبه کي د اوازي يا تصويري فيتې/کسيټ (cassette)، نری اوډل سوي پټۍ يا سرينناکه پلاستيکي پټۍ په مانا استعمالیږي؛ خو په پښتو او دري کي د هغه برقي آلې په مفهوم کارېږي، چي موسيقي يا نور ثبت سوي رغونه وايي. په دې توگه د ټېپ دا مفهوم په پښتو او دري کي له هغه مفهوم سره ډېر توپير لري، چي خلگ يې په انگرېزي ژبه کي کاروي. په بېلابېلو ژبو او لهجو کي د کليمو د

ماناوو او انگېرنو د اختلاف مثالونه تر حساب تېر دي، چي هر پوه او هوښيار کس يې بايد تر وسه وسه له گډوډولو څخه ډډه وکړي؛ خو دا لوړ هدف يوازې هغه مهال تر لاسه کېدای سي، چي د کليمو په مانوي پولو کي دا ډول بدلونونه تر هر چا مخکي، د قاموس ليکونکو له پامه پټ نه وي.

د طبيعي او غير طبيعي عواملو پر بنسټ د بېلابېلو ټکو په ماناوو کي راز راز بدلونونه: د کليمو حقيقي، مجازي، کنايي، اصطلاحي او نورو ماناوو ته يوه لنډه کتنه

مخکي مو د يوه منلي اصل په توگه يادونه وکړه، چي کليمې د بېلابېلو طبيعي (د وخت تېرېدو، جوي او اقليمي حالاتو) او غير طبيعي (سياسي، اجتماعي، فرهنگي، فکري او اقتصادي) تحولاتو په ترڅ کي کله کله پخوانۍ ماناوې له لاسه ورکوي؛ او پرځای يې نوي ماناوې پيدا کوي؛ مثلاً «يزته» په اوستا کي هغه پريښته/پريشته وه، چي د خير او ښېگڼي عامله گڼل کېده. دا مانا اوس مړه ده؛ خو اوس يې د همدې ټکي په اخير کي د «ته» پرځای د «دان» ورستارې ورموښلولئ دئ؛ او د «يزدان» يا خداي تعالیٰ په مانا يې کاروي. «دروغ» هم په پخوا کي د يوه دېب/دېبو نوم ؤ، چي اوس د ريشتيا پر ضد استعمالېږي (حبیبی، «د پښتو لغوي تطور»، کابل، ۱۴۳). ځيني وختونه لغتونه پخوانۍ ماناوې هم ساتي؛ او نوي ماناوې هم خپلوي. دغه راز نوي ماناوې زياتره مجازي، کنايي او اصطلاحي بڼه لري. د کليمو نوي ماناوې په حقيقت کي د هغو طبيعي او ټولنيزو بدلونو زېږنده دي، چي هره ورځ په طبيعت او ټولنه کي پېښېږي؛ او د ژبي بېلابېل ټکي، ترکيبونه او اصطلاحات هم له هغو سره گام پر گام تغيير او تحول مومي. په داسي شرايطو او حالاتو کي بايد قاموس ليکونکي د بېلابېلو ټکو او ترکيبو په راز راز ماناوو او مفهومو کي د هغو حقيقي، اصطلاحي، مجازي، کنايي او نوري ماناوې، په روښانه ډول تفکيک او تشخيص کړي؛ د مثال په توگه «شاهد» کليمه، لکه څنگه چي مخکي هم اشاره وسوه، د حقيقي مانا له پلوه کتونکي يا لېدونکي ته وايي؛ خو په پارسي شاعري کي زياتره په مجازي بڼه د معشوق، محبوب، جانان، يار، نگار او داسي نورو په مانا راغلې ده. همدغه رنگه «صنم» ټکی چي په لغت کي اصلاً بت، مجسمې، تمثال او داسي نورو ته وايي؛ خو په مجازي بڼه د معشوق، محبوب، نگار، جانان، معبود او داسي نورو په مانا استعمال سوی دئ. په اسلامي فقه کي «شاهد» د يوې بېلي اصطلاح په توگه هغه چا ته ويل کېږي، چي د يوې دعوي د اثبات يا رد د پاره په محکمه کي شاهدي ورکوي. «ملت» هغه عربي ټکی دئ، چي پخوانۍ مانا يې هم ژوندۍ ده؛ خو د زمانو په تېرېدو سره يې نوې مانا هم پيدا کړې ده. دغي نوې مانا په پيل کي مجازي بڼه لرله، چي وروسته سوکه سوکه د حقيقي مفهوم پرځای ودرېده. پوهېږو، چي «ملت» پخوا د شريعت په مانا استعمالېده؛ مثلاً په قران مجيد کي د «ملت ابراهيم» ستاينه سوې ده. خواجه شمس الدين محمد حافظ شيرازي (په ۷۹۱ هـ ق کي مړ) په خپل ديوان کي وايي:

جنگ هفتاد و دو **ملت** را همه عذر بنه

چو نديدند حقيقت همه ره افسانه زدند

مگر نن موږ همدا «ملت» ټکی د خلگو يا وگړو په مانا کاروو (د نورو توضيحاتو له پاره وگ. حبیبی، «د پښتو لغوي تطور»، کابل، ۱۴۳).

په پارسي کي «رويين تن»، «گلرخ»، «بدلگام» او داسي نور ترکيبي ټکي د حقيقي او مجازي ماناوو له پلوه ډېر توپير لري. «رويين تن» په حقيقي مانا هغه چا ته ويل کيږي، چي بدن يې له روښي (شين بخونه سپين فلز) څخه جوړ سو وي؛ خو په مجازي مانا قوي، غښتلي، پياوړي، زورور او داسي نورو ته وايي. «بدلگام» د حقيقي مانا له پلوه د هغه آس په مانا دئ، چي قيضي ته خوله نږدي؛ خو په مجازي بڼه د هغه انسان د صفت په توگه کارېږي چي سرکښ، عصيانگر، باغي، متمرّد او نافرمانه طبيعت ولري (عميد: ۳۸۵). البته دا ترکيبي ټکي ټول په مجازي په بڼه کارېږي.

په عربي کي «وقف» کليمه له لغوي اړخه د درېدو يا توقف په مانا ده؛ خو په فقهي او حقوقي اصطلاح هغه حالت ته وايي، چي کوم فزيکي يا حکمي شخصيت د پام وړ مال (عين) په خپل واک کي وساتي؛ او له هغه څخه تر لاسه کېدونکې گټه په هغو چارو کي ولگوي، چي واقف (وقف کونکي) ټاکلي وي. اوقاف يې د جمعي حالت دئ. «جرح» د حقيقي مانا له اړخه وجود خپرلو، ټپ يا پرهر ته وايي؛ خو په حقوقي اصطلاح د شهادت بطلان يا ردولو، سمولو او اصلاح کولو ته وايي (حييم: ۵۴۰ او عميد: ۸۰۹). «اجتهاد» په لغوي لحاظ کوښښ او جد و جهد ته وايي؛ خو په فقهي اصطلاح له اسلامي منابعو او مصادر (قراني ايتونو، نبوي حديثونو، اجماع او قياس) څخه د شرعي حکمونو استخراج ته وايي. د «کتاب» کليمه په عامه مانا (دفتر، بياض، صحيفه) ټولو خلکو ته څرگنده ده؛ خو په اسلامي علومو کي د هغه اختصاصي مانا، قرآن شريف ته اشاره ده. لکه څنگه چي په ځينو مبارکو آياتو کي قرآن مجيد د «کتاب مبین» په نامه ياد سوې دئ. «ذکر» کليمه هم په عامه او خاصه مانا بېل استعمال لري. د «ذکر» عام مفهوم (د خداي ياد، د الله تعالی د اسماء الحسنی يادونه...) هر چا ته ښکاره ده؛ خو په خاص مفهوم يې ښايي بېله مسلکي او اختصاصي کسانو څوک پوه نسي. د «ذکر» ټکي په خاصه او ضمني مانا هم د «کتاب» په څېر، قرآن کریم يا قرآني لارښوونو ته اشاره ده؛ ځکه د مسلمانانو دې سپېڅلي کتاب ته په ځينو آياتو کي د «ذکر» په نامه هم گوته نيول سوې ده.

په انگرېزي کي هم د داسي کليمو شمېر خورا ډېر دئ، چي حقيقي، مجازي، کنايي او اصطلاحي ماناوې يې يوله بله بېلي دي؛ مثلاً «fabulous» کليمه د چي د اتيمولوژيکي اړخه له «fable» ټکي څخه د تصوري، افسانه يي، خيالي، افسانې، اسطوري، نکل، کيسې او داسي نورو په مانا اخيستل سوې ده؛ خو د خلکو په ورځنيو محاورو کي په اصطلاحي بڼه د عالي، لوی، باورته کېدونکي، اريانونکي، پرتمين او داسي نورو په مانا کارېږي يا «gut» کليمه چي د حقيقي مانا له پلوه نس، کولمو، د غرايزو د احساس مرکز، د وجود دننه برخي، ضروري برخي، اقتباس کولو، د ودانۍ سوځولو او وړانولو ته وايي؛ خو په ورځنيو محاورو او مرکو کي اصطلاحاً د جمعي په بڼه (guts) د روحيې، زپورتيا، مړاني، غيرت او داسي نورو په مانا کارېږي. د «tiger» ټکي له لغوي پلوه د ببر (حيوان) په مانا دئ؛ مگر په مجازي بڼه د وحشي، بې رحمۍ او ظالم انسان په مانا استعمالېږي. «gay» کليمه په انگرېزي کي اصلاً د خوښ، خوشاله او داسي نورو په مانا ده؛

خو نن سبا همدې ټکي په خلگو کې یوه بله مانا هم موندلې ده، چې تر خپلي پخوانۍ مانا ډېره عامه او مشهوره ده. په نوې مانا دا ټکی د هغه نارینه دپاره کاریږي، چې له بل نارینه سره جنسي اړیکې ولري. "giant" کلیمه د حقیقي مانا له اړخه د رومیانو د افسانوي اتل یا دیو / دېب په مانا ده؛ خو په مجازي بڼه د لوی، ستر، غټ، پیاوړي، عظیم، غول پیکر او داسې نورو په مانا استعمالیږي. د "sick" کلیمې عامه مانا (ناروغ) او اصطلاحي مانا (عالي، ډېر ښه) ډېر توپیر لري. "cool" کلیمه هم له همدې ډلې څخه ده، چې رسمي (سور، ښخ) او اصطلاحي (عالي، ډېر ښه) ماناوې یې یو له بله ډېر فرق لري.

د نورو ژبو په څېر په پښتو کې هم د داسې ټکو شمېر ترانده پاس دی، چې د زمانو په بېلابېلو پړاونو او د خلگو په مختلفو طبقو او ډلو کې، په جلا جلا ماناوو (حقيقي، مجازي، کنایي، اصطلاحي او نورو) استعمال سوي دي؛ مثلاً په کندهار کې د «چغال» ټکی د بې زړه، بې غیرته، بېگېل او نامرده سړي دپاره او «روستم» د زړور، مېړه، غښلي، پیاوړي، غیرتمن او داسې نورو په کنایي ماناوو کاریږي. په کندهار کې د «وینه» [خچ پر دوهمه خپه] ټکی، چې په حقيقي مانا د حشراتو له کورنۍ څخه یو کوچنی حیوان دی؛ په مجازي او کنایي مانا د مضر، موذي، اپتي، وړاندوونکي، سرابن، طامع، اروا وړي او داسې نورو په مفهوم استعمالوي. یا لکه څنگه چې په پاړسي کې وايي: «فلانی برق لېچ است» دلته د «برق لېچ» ترکیب د کنایي په ډول د تېز، چالاک، تېر ایستوونکي، چمباز، ټگ، ټگمار، فریبکار، مژور او داسې نورو په مانا استعمال سوی دی. سربېره پردې مواردو او حالاتو، کله کله ځیني ټکي د ټوکو یا سپکاوي له پاره، په معکوسه یا متضاده (ironic) مانا استعمالیږي؛ لکه په کندهار کې، چې پکې یا بې وېښتو سړي ته په سر چپه بڼه «خونه ور» وایي. له کلیمو او ترکیبو څخه بېلابېلي ماناوې او مفهومونه اخیستل، په واقعیت کې د یوې ټولنې یا یوې ځانګړې ډلې د فکري او ذهني پرمختیا ښکارندوی دی. په هره ژبه کې، چې د داسې لغتو زېرمه پراخه او لویه وي، په هغه اندازه بډایه او مهذبه ګڼله کیږي. پرولسي خبرو او مرکو سربېره په پښتو ادب کې هم ددغه راز ماناوو بولګې خورا ډېرې دي؛ مثلاً په دې بیت کې، چې د ادبي فنونو له مخې یې «مدح مایشبۀ الذم» بولي، د «عادل او عدل» ټکي هم په معکوسه مانا کار سوي دي:

یو عادل بادشاه پیدا شو اورنگ شاه د دین غمخور

خپل پلار ترې په عدل په فتوا وژني خپل ورور

په پښتو ادب کې ډېر ځله «نمرو د» او «فرعون» د جابر، جلاد، ظالم، بې رحمه، متکبر، ځان غوښتونکي او داسې نورو په مجازي ماناوو؛ «ابو جهل» د مشرک، کاپیر (کافر)، بې ایمانه، خرافاتي، سرتمبه او داسې نورو په مجازي ماناوو؛ «زاهد» د ځانښودي، ریاکار، فضل فروش او «رند» د عارف، صوفي، بې ریا، مخلص او داسې نورو په مجازي ماناوو سوي دي. د بلي هري ژبې په څېر په پښتو ادب کې هم ددغه راز سیمبولونو، مجازي او کنایي ماناوو استعمال خورا ډېر دی.

زیاترو پارسي فرهنگونو هم د کليمو، ترکیبو او عبارتو کنایي ماناوو ته ژور پام کړې دئ. په «فرهنگ لغات و تعبیرات مثنوی» کې د «آب حیات» د عامو او دودیزو مفاهیمو تر بیان وروسته داسې لولو: «در اصطلاح شعر کنایه شده است از کلام فصیح و دهان معشوق و سخن گوئی او. - عرفا آنرا کنایه کرده اند از محبت باریتعالی که هر کس را جرعه ای از چشمه فیاض آن بنوشانند معدوم و فانی نگردند. و نیز کنایه است از سخنان اولیاء الله و مردان کامل که حیات بخش است.» (گوهرین ج ۱: ۷). د «فرهنگ آندراج» مؤلف د «آب مریم» د مانا په بیان کې داسې کښلي دي: «کنایه از عصمت و طهارت و راستگاری- و نیز شیرۀ انگور» (شاد ج ۱: ۳۱).

په دې ډول گورو، چې په آیرونیک بیانونو کې ظاهراً یو څه ویل کېږي؛ خو د بلي مانا یا بل مفهوم د پوهېدو هڅه کېږي. که څوک ووايي: «ژر سئ ډوډی راوړئ، چې مرم» دلته د مرگ د کليمې استعمال د لوږې د سختوالي او زیاتوالي په مقصد ویل سوی دئ، نه د واقعي مرگ په مانا. له دې امله د بېلابېلو ټکو د اغېزمنتیا او تاثیر لوړول، ټول په حقیقت کې د کلام د مانوي اړېکو زېږنده دئ. د کليمو مجازي (metaphorical / figurative) ماناوې د هري ژبي په شعر او هونري نثر کې ډېر پراخ استعمال لري.

په پښتو قاموس لیکنه کې تر اوسه د کليمو مجازي او کنایي ماناوې په بشپړه او منظمه بڼه نه دي راغونډې سوي. په زرونو داسې ټکي او ترکیبونه سته، چې د پښتو د بېلابېلو لهجوو یونکي یې په خپلو ورځنیو خبرو او مرکو کې کاروي؛ خو له بده مرغه چې تر اوسه یې هم په پښتو قاموسو کې راغونډولو او تشریح کولو ته چندان پام نه دئ سوی. پښتنو لغتپوهانو، ادیبانو او څېړونکو ته ښايي، چې د پښتو پرگړدو علمي او ادبي اثارو سربېره، د خلگو له ورځنیو محاورو او مکالمو څخه هم دغه راز ټکي راټول کړي؛ او د روښانه مثالو په وړاندې کولو سره یې لوستونکو ته ماناوې او د استعمال ځایونه وښيي.

د کليمو منصوبي او مستنبطي ماناوې

د اوسنۍ قاموس لیکنې د اصولو له مخې باید د کليمو، عبارتو، ترکیبو او اصطلاحاتو په تشریح او بیان کې د منصوبو او مستنبطو ماناوو توپیر ته ټینگ پام وسي؛ ځکه ډېر ځله په ژبنيو قاموسو کې داسې اختصاصي ټکي، ترکیبونه او اصطلاحات راغونډېږي، چې قاموس لیکوونکي یې باید یوازي د منصوبو او اختصاصي ماناوو په یادونه بسنه وکړي؛ د مثال په توګه جرم/جریمه، جنایت، جنحه، قباح، تعزیر، قتل، قصاص، جرح، دیت، نکاح، مهر، طلاق، عدت، مییعه، ثمن، میراث، اختلاس، رشوت او داسې نور د حقوقو او اسلامي فقهي داسې اصطلاحات دي، چې قاموس لیکوونکي باید د یوه مهم اصل په توګه د هغو په اړه له شخصي نظریو او قیاسونو څخه ډډه وکړي؛ خو له دې کبله چې ژبه د یوه ټولنیز موجود په توګه تل د بدلون او اوښتون په بهیر کې ده، د قاموسو مؤلفان کولای سي د دغه راز کليمو، ترکیبو او اصطلاحاتو په تعریف او څرګندونه کې ادبي او علمي نیمګړتیاوې له منځه یوسي؛ او د نوو علمي پرمختګو په رڼا کې د هغو پخواني مفاهیم بشپړ او غني کړي.

د منصو او مستنبطو ټکو په اړه د بحث پر مهال باید دا مسأله هم هېره نه کوو، چي که د ځينو ټکو او اصطلاحاتو په حقوقي تعریفو کي د بېلابېلو مفکرانو او حقوقپوهانو ترمنځ اختلاف او جنه جنه ولیدل سي، بیا نو قاموس لیکوونکو ته ښايي، چي تر هر څه مخکي د خپل هیواد په نافذو قوانینو کي تسجیل سوو تعریفو ته د لومړي توب حق ورکړي. په دې توگه، قاموس لیکوونکی نه یوازي، د یوې حقوقي یا فقهي مسألې په اړه د هغې تیوریک اړخونه تشریح کوي؛ بلکي د خپل هیواد د نافذو قوانینو رسمي دریځ هم بیانوي. که چیري د مقنن په تعریفو کي تېروتنه، کمزوري او نیمگړتیا ولیدله سي، بیا نو لازمه ده چي د علمي نظریو په رڼا کي د هغو پر بېلابېلو اړخو هم تبصره وکړي.

په قاموس لیکنه کي د مشابه، ذومعاین، مترادفو، متضادو، متقاربو او اړونده ټکو پېژندنه او ارزښت
لکه څنگه چي په قاموس لیکنه کي د هومینمو، هوموفونو، هموگرافو او پالیسمیس ټکو پېژندنه او راغونډونه ډېر ارزښت لري، د مترادفو (synonyms)، متضادو (antonyms)، اړونده ټکو (related words)، نیژدې یا متقاربو ټکو (nearby words) حتا اړونده پلټنو (related searches) پېژندل او راټولول هم، ډېره په زړه پوري موضوع ده.

په هره ژبه کي داسي لغتونه خورا ډېر دي، چي د یوه نیمگړي، پېچلي او غامض تعریف پر ځای د مترادفو او متضادو ټکو په مرسته خورا په اسانۍ او چټکۍ سره پېژندل کيږي؛ د مثال په توگه ماینه/ماندینه، مېرمن، کډه، کوروالا، کورودانه، ښځه، عورته/اورته/اروته، ارتینه، خانمه، بېگمه او داسي نور یا کوچنۍ، کمکۍ، ووپ، وړکۍ، ماشوم، حیوان، طفل او داسي نور ټولي هغه مترادفي کلیمې دي، چي د پښتنو په بېلابېلو لهجو او سیمو کي د یوه واحد مفهوم د بیان دپاره کارېږي. په پارسي او عربي کي راه، روش، شگرد، راستا، وتیره، نهج، اسلوب، طریقه او داسي نور ټول د مانا په لحاظ یو رنگي یا نیژدې والی لري.

په دې توگه، سینینیمونه یا مترادف ټکي، هغه کلیمې دي چي یو راز ماناوي افاده کوي؛ او د بېلابېلو ټکو ترمنځ د ماناوو دغه راز یو شانتي والی او یو رنگي په لغتپوهنه کي د سینانیمي (synonymy) په نامه یادېږي؛ لکه په امریکايي انگرېزي کي "sidewalk" او په برتانوي انگرېزي کي "pavement" ټکي یا "shut" او "close"، "beseech" او "implore"، "glitter" او "sparkle"، "native" او "indigenous" کلیمې، چي په ډېرو ځایو کي مترادفي ماناوي لري.

د هري بلي ژبي په شان، په انگرېزي ژبه کي د مترادفو ټکو په ماناوو او انګېرنو کي د یو رنگۍ او بېلوالی خورا ظریف او حساس اړخونه نغښتي وي، چي قاموس لیکوونکي باید ښه په خبروي؛ مثلاً

“importune, supplicate, implore, beseech, entreat, beg” ټکي گرده د هغي غوښتني په مانا دي، چي له مخالفت يا اعتراض سره مخامخ وي. څوک د هغه څه د ترلاسه کولو دپاره د “beg” کلیمه استعمالوي، چي د يوه منلي حق په توگه يې غوښتنه نسي کولای. په بله ژبه، د “beg” ټکي د اخلاص، ټينگار او کله کله عاجزی او کمیني مراتب څرگندوي. د “entreat” کلیمه هغه مهال کارېږي، چي څوک د صمیمانه غوښتني او خواخوږۍ له لاري بل څوک د يوه کار کولو يا نه کولو ته اړباسي. دواړه “beseech” او “implore” داسي اندېښنه يا تلوسه افاده کوي، چي خواخوږي او زړسوی را پاروي. ښايي “implore” د ژړا، اوبښکو او ښکاره درد په بيانولو سره په مانا کي تر “beseech” يو څه پياوړی او ځواکمن وي. “supplicate” له “entreat” سره د عاجزی، بېوزلۍ او دوعا کولو فکر ملگری کوي؛ او په پای کي “importune” د ازار او ځورولو تر پولې پر خپله غوښتنه د يوه چا د ټينگار او درېدو په مانا دی. (Jackson and Amvela 108)

د هغو مشخصو شيانو له نومو پرته، چي په دوو بېلو کولتورو يا کولتوري حوزو کي گډ وي، په ژبو کي د سوچه يا نکه مترادفو ټکو موندنه ډېره گرانه ده، نو ځکه يې ژوندی او غوره بولگي په ډېري سختۍ سره پيدا کېږي. حتا که د مترادفاتو په نامه ځيني و هم موندل سي، بيا هم په هغو کي د مانا له پلوه څه نا څه توپير ليدل کېږي. مترادفو ټکو ته نيژدې ټکي د مترادف وزمه يا شبه مترادف (pseudo-synonym) په نامه يادېږي. (Jackson and Amvela 108)

ځيني ژبپوهان د بشپړو يا مطلقو مترادفاتو او نرمو يا اسانه مترادفاتو ترمنځ د توپير او بېلوالي خبره کوي. په بشپړه يا مطلقه مانا بايد دوه مترادف ټکي د استعمال په ټولو ممکنو شرايطو او حالاتو کي، يو په بل د اوبستورا اوبستور وړتيا ولري. ويونکي او ليکونکي بايد په ټاکلو شرايطو او حالاتو کي د يوه يا بل ټکي په کارونه کي، د انتخاب پوره ازادي ولري؛ او دا خپلواک غوراوی بايد د هغه څه پر مانا، سبک او مانوي استنباط څه اغېزه ونکړي، چي ويل کېږي يا ليکل کېږي.

لکه څنگه چي مخکي يادونه وسوه، ځيني ژبپوهان باور لري چي د مطلقو مترادفاتو موندنه اصلاً ډېره گرانه ده. که چيري يو ونيم و هم موندل سي، نو هغه يوازي د مانوي بدلون د پېښېدو له امله دی. په دې توگه، کټ مټ يا مطلق مترادفات، په يوه ژبه کي د ډېرو ټکو د غورځولو يا بې استفادې پرېښوولو خوا ته لاره هواروي؛ حال دا چي د يوه ځانگړي حالت يا موضوع دپاره د دوو ټکو ترمنځ د غوره کولو په کار کي د پراخ او ازاد لاس لرل داسي ښېگڼه ده، چي بېله هغي په وينا او ليکنه کي، له ډول ډول ستونزو او پېچمو سره مخامخ کېږو.

له تاريخي پلوه ښايي داسي و برېښي، چي د پام وړ دوه ټکي د مطلقو مترادفاتو له خطر سره مخامخ سوي دي.

ياني دا چي له دوو مترادفو ټکو څخه يوه په يوه بڼه خپله مانا اړولې يا له استعماله لوبدلې ده؛ د مثال په توګه کله چي د "sky" کلیمه له زړې ناروېزي ژبي (Norse) څخه انګرېزي ته ننوته، نو د بومي انګرېزي ژبي د "heaven" کلیمې سره د سيالۍ په ډګر کي ودرېده. دواړو ټکو پر فزيکي اسمان سربېره، د خدای او ملايکو د روحاني عالم پر ماناوو دلالت کاوه. د زمانې په تېرېدو سره "sky" د فزيکي اسمان او "heaven" د روحاني يا عرفاني اسمان په مفهوم استعمال سو. که څه هم تر اوسه پوري دواړه کله کله د يو بل پر ځای کارېږي.

دغه راز، کله چي د روح (spirit) لاتيني کلیمه د فرانسوي ژبي له لاري واخيستل سوه، نو د بومي ژبي (انګرېزي) له "ghost" کلیمې سره په مقابلې کي ودرېده؛ لکه د "Holy Ghost" او "Holy Spirit" په عبارتونو کي. وروسته "spirit" کلیمې د يوه داسي ټکي په توګه ځای ونيو، چي عام او پراخ مفهوم يې لره؛ او "ghost" لږو ډېرو روحاني او غيرمادي مانا په دايره کي محدود پاته سو. (Jackson and Amvela 109)

کله چي د مترادفاتو خبره کېږي، مقصد د اسانه او نرمو مترادفو ټکو بېلابېلي درجې دي، چي په هغو کي نه يوازي د دوو کلیمو تر منځ د مانا له پلوه څه تېرو بېر؛ بلکي د شرايطو او حالاتو څه نا څه توپير هم ليدل کېږي؛ خو سره له دي خصوصيتو هم کېدای سي يو د بل پر ځای استعمال سي. د دغه راز مترادفو ټکو اړوونکی يا عوضي استعمال يوازي هغه مهال سم او معقول نه برېښي، چي د دوو يا څو مترادفو ټکو په منځ کي مشترکه مانا د هغو تر ګډي يا مشترکي ساحې د باندې پرېوزي؛ د مثال په توګه discover (تر هر چا مخکي د يوه شي موندنه يا حقيقت پېژندنه) او find (په يوه ډول يا يوه بڼه د يوه شي موندل). (Jackson and Amvela 109)

ځيني مترادف ټکي د يوې ژبي له بېلابېلو لهجو سره د اړېکي پر بنسټ يو له بله بېلېږي؛ مثلاً په برتانوي انګرېزي او امريکايي انګرېزي کي، د څو مترادفو ټکو بولګې په دې ډول دي:

windscreen, pavement, lift, lawyer, farm, caravan, bonnet(car)
windshield, sidewalk, elevator, attorney, ranch, trailer, hood

لومړۍ ليکه د برتانوي انګرېزي او دوهمه ليکه يې د امريکايي انګرېزي ځيني ټکي ښيي. کله کله په يوه هيواد کي هم د يوې ژبي د بېلابېلو لهجو، معياري، شفاهي او عاميانه ژبو او مختلفو مانوي استنباطاتو پر بنسټ، د مترادفو ټکو استعمال او بالاخره رواج کېدو ته شرايط او امکانات برابرېږي. (Jackson and Amvela 110-111)

انګرېزي ژبه د مترادفو ټکو له پلوه ډېره غني او ارته ده، چي لومړنۍ دليل يې د دې ژبي په تاريخ او له نورو ژبو لکه فرانسوي او لاتيني څخه د پراخو ټکو په اخيستنې او استعمال پوري اړه لري.

د نړۍ د زیاترو ژبو په شان په پښتو کې هم د مترادفو ټکو د مانوي پولو ترمنځ ډېر حساس او باریک توپیرونه لیدل کېږي، چې قاموس لیکوونکي یې باید په پېژندنه او روښانولو کې ژور پام وکړي. دلته د پښتو د نوميالي شاعر او لیکوال - استاد سید گل پاچا الفت (۱۲۸۷-۱۳۵۲ ش) له «لغوي څېړنې» څخه څو مثالونه او بولگې را اخلو:

ځوان او ځلمی تقریباً یوه مانا لري؛ خو د ځلمی / زلمی کلیمه د آس یا نورو حیواناتو د پاره نه استعمالیږي. په داسې حال کې، چې دواړې کلیمې د سړي د پاره بې توپیر کارېدای شي. زموږ خلک وايي: پلانی ځوان سوی دی یا بیستانی ځلمی سوی دی؛ اما هیڅکله داسې نه وايي، چې د پلانی آس ځلمی سوی دی.

وړ او لوی د کشر او مشر له ټکو سره مانوي اړیکې لري؛ مگر سره له دې هم هیڅ یو د حیوان د پاره نسي استعمالېدای؛ د مثال په توګه خلک نه وايي، چې آس یا غویی مې کشر یا مشر دی؛ بلکې د دې پر ځای د ځوان، زوړ او داسې نورو ټکي کاروي (الفت ۳۲).

په پاړسي ژبه کې د «دختر» ټکي د لور او نجلۍ دواړو په مانا استعمالیږي؛ په داسې حال کې چې په پښتو او انګرېزي کې دا دوی کلیمې مانوي توپیرونه لري. په پاړسي کې که و وایو: «او دختر، دختر احمد است» یانې «هغه نجلۍ د احمد لور ده» هر ورو باید په جومله کې د «دختر» ټکي دوه ځله تکرار شي، چې د لفظي او مانوي تکرار د بې خوندي او التباس سبب کېږي؛ حال دا چې په پښتو، انګرېزي او ځینو نورو ژبو کې دا لفظي او مانوي تکرار نسته.

ځیر او لواړ سل په سل کې مترادف نه دي. که و وایو ډېره ځیره ده. دا خبره سمه ده. که و وایو وریجي لواړي دي. دا جومله هم سمه ده. په ځینو ځایو کې یو د بل پر ځای استعمالیږي؛ لکه: «دا اوږه لواړي دي»، «دا اوږه ځیره دي». پوست او خوړین هم مترادف نه دي (الفت ۳۸).

خوړینه غوښه، پسته نهالۍ، پوست ټوکر، خوړین شفتالو / شوتالو او داسې نور زیاتره نورو ژبو ته د یوې کلیمې په بڼه ترجمه کېږي؛ ځکه په هغو ژبو کې کېدای شي په همدغو دوو بېلو ماناوو دوه بېل لغتونه نه وي؛ لکه پوست او نرم چې په پاړسي کې په نرم ترجمه کېږي. کله کله هم د قاموس لیکوونکو د بې پروايۍ او بې توجهۍ له امله په یوه لغت ترجمه کېږي (الفت ۴۱).

داړل او چیچل زیاتره په گزیدن ترجمه کېږي؛ په داسې حال کې چې دا دوه ټکي د مانا په لحاظ کاملاً یو نه دي؛ مثلاً موږ وایو: «احمد لږم چیچلی دی». داسې نه وایو، چې احمد لږم داړلی دی. مګر د سپي د پاره بیا د «داړلو» فعل کاروو. دلته گورو، چې ځیني ټکي د حیواناتو په یوه ځانګړې ډله پورې اړه لري. اچول او غورځول هم په

مانا کي فرق لري؛ مثلاً وايو: «اوبه په لوبښي کي واچوه!» داسي نه وايو، چي «اوبه په لوبښي کي و غورځوه!» (الفت ۴۱).

له مخکښيو مثالو څخه څرگندېږي، چي په پښتو کي هم د نورو ژبو په څېر د خالصو مترادفاتو موندل ډېر گران دي. په دې مانا چي په پښتو کي هم د انگرېزي ژبي په څېر کله کله د دوو يا څو ټکو ترمنځ په ځينو اړخو کي يوشانوالی او په ځينو نورو کي بېلوالی او توپيرونه ترسترگو کيږي؛ لکه: «شکول» او «شلول». «شکول» زياتره د پرې کولو، غوځولو، چور کولو، لوټولو او داسي نورو په مانا کارېږي؛ خو «شلول» زياتره د پرې کولو، غوځولو، قطع کولو، جلا کولو، بېلولو او داسي نورو په مفهوم استعمالېږي.

د مترادفو ټکو ترمنځ د افتراق او بېلوالي اړخونه، د حقيقي مانا په پرتله په مجازي ماناوو کي ډېر ليدل کيږي؛ مثلاً د چورولو يا لوټولو په مانا د «شکول» استعمال، په واقعيت کي د دې ټکي مجازي مانا ده. هر مترادف ټکی په بېل حالت، ځانگړې جومله او جلا ځای کي استعمالېږي، چي قاموس ليکونکی يې بايد د لازمو توضيحاتو او مثالو په وړاندي کولو سره، د گډوډۍ او التباس مخه ونيسي.

هغه ټکي، چي د ټولو اړخونو له نظره د مترادفو ټکو ځانگړتياوي پوره نه کړي، د متقاربو او اړونده ټکو په توگه ظهور کوي. په دې ډول ټکو کي، لکه څنگه چي يادونه وسوه، د مانا په ځينو برخو کي يوشانوالی او په ځينو نورو کي، جلاوالی او توپيرونه ليدل کيږي.

د پښتو ژبي په بېلابېلو لهجو (گړدودو) کي داسي لغتونه، ترکيبونه او اصطلاحات خورا ډېر دي، چي که د قاموس ليکونکي له خوا په پوره زيار او زړه سوي خوندي نسي، بېله شکه تردوو - درو پښتون وروسته د هېرېدو او بالاخره نابودۍ له خطر سره مخامخ کيږي. له دې امله بايد قاموس ليکونکی نه يوازي د ژبي علمي او ادبي لمن پراخه کړي؛ بلکي د خپلو ادبي، علمي او فرهنگي ميراثو په ساتنه کي هم د ستايني وړ برخه اخلي. مترادفات د هري ژبي د مانوي ښکلا او بډايني لويه او ارزښتناکه زېرمه ده. په واقعيت کي همدا مترادف ټکي دي چي په خبرو، ليکنه او خاصه شاعري کي د کليمو د تکرار، بې خوندي او گډوډۍ مخه نيسي.

د مترادفو ټکو په شان متضاد ټکي (سپين د تور ضد، خپلواکي د مرييتوب ضد، سخاوت د کنجوسۍ ضد او داسي نور) هم په قاموس ليکنه کي ډېره لويه ونډه لري. د نړۍ د زياترو ژبو په څېر، په پښتو کي هم د مترادفو او متضادو ټکو خورا ستره زېرمه سته؛ خو په خواشيني سره، چي د مترادفو او متضادو ټکو دا پراخه او بډاينه زېرمه تر اوسه په بشپړه توگه نه ده راغونډه سوي. دا کار د پښتنو په غرو او رغو کي اوږدو او پرله پسې پلټنو ته اړتيا لري. د ځينو پښتو فرهنگونو مؤلفانو تر خپله وسه په قاموسو کي مترادفو او متضادو ټکو ته ځای ورکړی دی، چي په دې ډله کي د افغانستان د علومو اکاډيمۍ «پښتو - پښتو

تشریحي قاموس «ترتولو لوړ ځای لري؛ مگر سره له دې هم په هیڅ وجه بشپړ نه دی. په پښتو کې داسې مترادفي یا متقاربي کلیمې خورا ډېرې دي، چې زموږ له تاریخ، تاریخي جغرافیایي او ادب سره نښدې اړیکې لري؛ خو تر اوسه یې د ژبي مفصلو او مشرحو قاموسو ته لاره نه ده پیدا کړې؛ مثلاً ایکي، تنگه/تنگه، غجری، اشړی، کابلۍ، ولسکیزه، دوه کیزه، درې کیزه، پیسه، روپی، تومن، او داسې نورې هغه نښدې یا اړونده کلیمې دي، چې زموږ د هیواد د تاریخ په بېلابېلو پړاوو کې د مروجو پیسو د مختلفو واحدونو په توګه استعمالېدې. د پښتو ژبي قاموس لیکوونکي باید د دغه راز کلیمو په راغونډولو سره د هغو د بېلابېلو ژبنيو، تاریخي، جغرافیایي او اقتصادي اړخو په روښانولو کې مرسته وکړي.

په فرهنگو کې د راغونډو سوو ټکو د تشریح او بیان دپاره د مترادفو او متضادو ټکو کارونه نه یوازې له لوستونکو سره د پام وړ ټکو په اسانه پېژندنه کې کومک کوي؛ بلکې په هره ژبه کې د بېلابېلو لهجو د بڼې پېژندنې او له دې لارې د یوه اسانه، کره او معیاري ژبي د را منځ کېدو له طبیعي بهیر سره هم ګټوره مرسته کوي؛ ځکه په هر هیواد کې د یوې کره او معیاري ژبي د دودولو تر ټولو مهم او اساسي شرط، د هماغه ژبي د بېلابېلو ویوونکو او لیکوونکو تر منځ په ټولنیز ژوندانه کې، ژور او هراړخیز اړیکې دي. هرڅو نه چي دا اړیکې آرت او غښتلې وي، په هغونه اندازه ژبه د سمون، کره والي او معیار پر لور ګام ږدي. که د بېلابېلو پېچومو له کبله د یوې ژبي د ویوونکو تر منځ فزیکي تماسونه او تعلقات ګران وي، نو په قاموسو کې د یو بل په مروجو ټکو او ترکیبو پوهېدنه، د دې نیمګړتیا د بشپړولو دپاره، ډېر ضروري او په زړه پوري کارګڼل کېږي. د همدې استدلال له مخې باید زموږ پښتو قاموسونه د ټولو لروبر پښتنو مروجي کلیمې او ترکیبونه، په علمي بڼه را غونډ او تشریح کړي.

د انګرېزي ژبي په ځینو عصري قاموسو کې مترادفو او متضادو ټکو ته د قاموس د یوې بېلې برخې په توګه ځای ورکړل سوی دی. قاموس لیکوونکي د یوې کلیمې د بېلابېلو ځانګړتیاوو تر پېژندنې او شننې وروسته، لوستونکي د هغې مترادفو او متضادو ټکو ته رهنمایي کوي؛ لکه په دغو او داسې نورو انګرېزي قاموسو کې :

Collins English Dictionary & Thesaurus

<http://www.merriam-webster.com>

<http://dictionary.reference.com>

<http://www.thefreedictionary.com>

د انګرېزي ژبي په ځینو آن لاین قاموسو کې پر مترادفو او متضادو ټکو سربېره حتا د نښدې یا متقاربو ټکو او اړونده یا مربوطو پلټنو تر سرلیک لاندې هم، د هغو کلیمو لیست کښل سوی دی، چې د پام وړ ټکي له بېلابېلو اړخو سره د مانا له پلوه نښدې والی یا ارتباط لري. دغه راز ټکي د کراس - ریفرینس یا څو ځایه یادوني په بڼه په خپلو منځو کې اړیکې لري؛ او لوستونکو ته د یوې کلیمې په بشپړه او هراړخیزه پېژندنه کې،

پراخ او ګټور مواد وړاندي کوي. «ډیکشنري ډاټ ریفرنس ډاټ کام» له دغه راز آن لاین قاموسو له ډلې څخه یو ګټور او په زړه پوري اینټرنیټي قاموس دی.

په نوې قاموس لیکنه کې د قاموس لیکوونکي مسوولیت او رسالت یوازې د پام وړ ټکي په معرفي کولو او مانا لیکلو سره نه بشپړېږي؛ بلکې نوې او عصري قاموس لیکنه له مؤلفانو څخه غواړي، چې د بېلابېلو قاموسي سرټکو تر څنګ د مترادفو، متضادو، متقاربو او اړوند ټکو په وړاندي کولو سره، د لوستونکو ادبي او علمي اړتیاوې پوره کړي.

په قاموسو کې د بېلابېلو ټکو په ریښو، شکلي او مانوي جوړښت کې د بدلونو روښانه کول

لکه څنګه چې په تېرو بحثو کې هم یادونه وسوه، د ژبي د ودې او پرمختګ په بېلابېلو پړاوو کې د لغتو، ترکیبو او اصطلاحاتو په جوړښت کې راز راز شکلي او مانوي بدلونونه پېښېږي. ځینې کلیمې د ابدال، تقلیب او اختصار له کبله خپله ظاهري جوله اړوي؛ لکه پښه، ښپه او خپه؛ ژبه، زبه او جبه؛ عورته، اورته، اروته او ارتینه؛ ژلۍ/ډلۍ، زلۍ او گلۍ؛ ژوند، ژوند او جوند؛ چه او چي، معنی، معنا او مانا؛ خوشحال او خوشال؛ معلوم او مالوم او داسې نور، چې په ځینو کلیمو او عبارتو کې درانه توري د ګرانی په سبب یا په بشپړه توګه له تلفظ څخه لوېدلې دي یا په نیژدې مخرجونو او ښتني دي؛ لکه اوسری (اوسری=جمادی الآخر) چې په حقیقت کې د «ت» توري په لوېدو سره د «اوسری» لنډه بڼه ده. ګرسره (چې د «ګردسره» لنډه بڼه ده؛ او «د» توري یې په وینګ کې د سختۍ او دروندوالي له امله غورځول سوی دی) یا «درنه/درانه» چې د وروستي «د» په حذفولو سره د «درنده/درانده» لنډ شکلونه دي. ځینې ټکي د دوو بېلو ټکو له یو ځای کېدو څخه جوړ سوي دي؛ لکه «ښاغلی»، چې د «ښه» او «آغلی» له یو ځای کېدو څخه ترلاسه سوی دی. د «ښه» وروستی زورکی، چې په پښتو کې عموماً د «ه» په بڼه کښل کېږي، په وینګ کې د دروندوالي او ګرانی په وجه له تلفظ څخه لوېدلې دی یا «مازیګر» چې په اصل کې د «نماز» او «دیګر» له دوو بېلو کلیمو څخه ترکیب سوی دی، په پښتو کې لومړی د «مازیګر» او بیا د «د» توري په غورځېدو سره د «مازیګر/ماڅیګر» په ډول اختصار سوی دی. د «ماپښین» ترکیبي ټکي هم همدا سې پړاونه وهلي دي. دا ترکیب لومړی د پارسي د دوو بېلو ټکو «نماز» او «پښین» له امتزاج څخه جوړ سوی دی. په پیل کې په «ماپښین/مازیخین/ماسپخین» اوښتې دي؛ او دا دی اوس ګورو، چې په تلفظ کې یې د «ز» د توري تر لوېدو وروسته، د «ماپښین/مازیخین/ماسپخین» بڼه اخیستې ده. «هدیره» یو بل مثال دی، چې په حقیقت کې د «هډ» او «دېره» له دوو جلا ټکو څخه جوړه سوې ده. د زمانې په تېرېدو سره یې د «ه» توري په تلفظ کې د دروندوالي او سختۍ له امله حذف سوی دی؛ او اوس ګورو چې د «هدیره» او «ادیره» په شکل پاته ده. خداخه (خدای خبر دی)، خداښکه (خدای ښه پوهېږي که)، ښځه (ښه خبر) او داسې نور ټول په دې ډله کې دي. د کندهار «ماله جات» هم په اصل کې له «محل» او «نجات» څخه جوړ سوی دی، چې ځینې ثقیل توري یې په وینګ کې لوېدلې او د ځینو نورو ډغونه یې خپلو نیژدې مخرجو ته اوښتي دي.

په نورو ژبو کې هم د امتزاج (blending) او ترخیم (shortening) خورا ډېر مثالونه او بولگې تر سترگو کیږي؛ مثلاً په پارسي کې د «شهپر» ترکیبي ټکی په واقعیت کې د «شاه» او «پر» له یوځای والي څخه جوړ سوی دی، چي اوس د «الف» په لوبډو سره په اوسنۍ بڼه (شهپر) اوښتی دی. شهبال (شاه + بال)، سرفراز (سر + افراز)، مچم (من، چه، میدانم)، خدام (خدا، میداند) او داسي نور یا په انگرېزي کې د ډیموکراسۍ (democracy) ټکی، چي په حقیقت کې د “demos” (د یونان د ښاري دولتو عام وگړي) او “kratos” (حکومت، واکمني) له دوو یوناني ټکو څخه جوړ سوی؛ او د “demokratia” له الیشي سوي بڼي څخه نن په انگرېزي ژبه کې د ډیموکراسۍ په بڼه اوښتی دی. سایکالوجي / سایکالوژي، تېلفون، ټیلیگرام، ټیلیگراف، ټیلیسکوپ، مایکروسکوپ او په سلگونو نورې کلیمې، چي په واقعیت کې له دوو بېلو کلیمو څخه ترکیب سوي دي؛ او اوس د شکلي بدلونو له امله د یوې کلیمې په بڼه ښکاري، هم گرده په دې ډله کې راځي.

مرسته، کالي، دهگان، دهقان، دېگان، برېڅ، شاهد، صنم او په سلگونو نور، لکه څنګه چي مخکي هم لنډه یادونه وسوه، د هغو ټکو له ډلې څخه دي، چي د بېلابېلو عواملو پر بنسټ، له مانوي اړخه اوښتي دي. د قاموسو مؤلفان باید د دغه راز ټکو د راغونډولو او لیکلو پر مهال د هغو د امتزاج، ترخیم او نحت څرنگوالی په روښانه ټکو وښيي. د بېلابېلو ټکو، ترکیبو او اصطلاحاتو په جوړښت کې داسي بدلون د هغو د ریښو، مورفالوژۍ او مانا په پېژندنه کې ارزښتناکه مرسته کوي، چي قاموس لیکوونکی باید ټینګه ورته ځیروي.

په قاموسو کې د راغونډو سوو کلیمو گرامري وېش او ځانګړتیاوي

په قاموس لیکنه، په تېره بیا د ژبي په عامو او هر اړخیزو قاموسو کې بل ډېر مهم او د غور وړ ټکی د کلام د بېلابېلو برخو د وېش له پلوه د راغونډو سوو کلیمو د بېلولو مسأله ده، چي په انگرېزي کې یې (word classes / parts of speech) بولي. د قاموسو لیکوونکي باید پوه سي، چي د پام وړ ټکي د کلام د اجزاوو د گرامري وېش له اړخه په کومه ډله کې راځي. په بېلابېلو ژبو کې د کلام د اجزاوو پر نوعیت، څرنگوالي او شمېر اوږدې خبرې سوي دي؛ مګر سره له دې هم، څه ثابت او منلئ معیار نه تر سترگو کیږي. په دې مانا، چي اوروپايي ژبپوهانو او گرامر پوهانو د کلام برخي په یوه ډول وېشلي دي؛ د عربي ژبو گرامر پوهانو په دې وېشنه کې بله لار غوره کړې ده؛ او په ځینو هندي الاصله ژبو کې د کلام د برخو وېش جلا رنګ او بڼه لري. په پښتو کې هم ژبپوهانو او گرامر پوهانو د بېلابېلو لارو پیروي کړې ده. د دې پراخ بحث ځانګړو او ښاخو ته لاس اچول، ښايي دې لنډي لیکنې ته د گرامر ښوونې رنګ ورکړي، چي طرحه کول یې دلته پر ځای نه برېښي. دلته یوازې دونه یادونه کافي ګڼو، چي په نننيو پښتو قاموسو کې د کلام د خپلواکو یا ناخپلواکو اجزاوو په توګه د اسم، صفت، فعل، قید، ضمیر، اداتو (اضافي تورو یا ناخپلواک ټکو)، ارتباطي تورو، د

ندا تورو، مختارو او وروستارو يا مخونديو او شاوندیو، عددونو، دغونو(اصوات) او داسي نورو پېژندنه ډېره مهمه او ضروري ده.

په قاموس ليکنه کي د کلام هره برخه يا هره گټگوري ځانته خاص ارزښت لري، چي بايد له ټولو باريکيو او جزياتو سره راغونډ او تشرېح سي؛ د مثال په توگه د پښتنو په مختلفو لهجو او سيمو کي د اصواتو خورا ډېر او بېل ډولونه کارېږي؛ لکه کرپ، کرپ، خرپ، خروپ، دَرَب، دروب، کخ/کيخ، غږ، کنښ، شر، بڼ، سږ، سڅ او په لسگونو نور يا په دري کي بُر، سور، يق، کخ/کيخ، گرم، گروم او داسي نور. په انگرېزي کي زياتره دغونه پردرو ډلو وېشي:

(الف) تقليدي دغونه: هغه دغونه، چي په حقيقت کي د يو ځانگړي دغ تقليد يا پېښې کوي؛ لکه:

meow, moo, bow-wow, vroom, etc.

(ب) سيمبوليک دغونه: دا دغونه زياتره د يو سيمت يا مجموعې په بڼه استعمالېږي، چي ځيني يې قافيه هم لري؛ لکه:

lump, bump, hump, clump

يا د داسي ټکو په بڼه څرگندېږي، چي د تورو په پيل کي يې يوراز توري وي (alliteration) لکه:

flick, flash, flip, flop, etc.

(ج) نابېره او په زوره چغه (Ejaculation):

ho-ho, ha-ha, pish, pshaw, etc. (Jackson and Amvela 51.)

دا ډول ټکي بايد د ژبي له بېلابېلو لهجو څخه په پوره دقت راټول او په قاموسو کي په منظم ډول ثبت سي.

د کلام پر پردي اجزاوو سربېره، په قاموس ليکنه کي د نورو گرامري خصوصيتو لکه فاعلي، مفعولي، مالکي، اخباري، استفهامي، آلي او داسي نورو حالتو؛ مجعول او مجرد ثلاثي مصدر، د فعل د لازمي او متعدي ډول د څرنگوالي، د فعل د بېلابېلو زمانو(حال، ماضي او جاري)؛ د بې قاعدې نارينه(مذکر) او بنځينه(مؤنث) حالتو، د بې قاعده مفردو او جمعي ډولونو، د زمان او مکان د اسمونو، ساده او مرکبو حالتو او نورو گرامري مشخصاتو په اړه لنډه يادونه کيږي.

په قاموسو کي د کلام د اجزاوو سمه او دقيقه پېژندنه له دې کبله هم ډېره د پام وړ ده، چي ځيني کليمې په يوه وخت کي د کلام په څو ډلو پوري اړه لري. لوستونکي بايد هرومرو په دغه راز توپيرونو او باريکيو بڼه و پوهېږي؛ مثلاً د «جهان» کليمه په پاړسي، پښتو او ډېرو نورو ژبو کي استعمالېږي، چي د ايتمولوژۍ له اړخه د پهلوي ژبي د «کيهان/گيهان» له ټکي څخه اخيستل سوې ده (عميد: ۱۸۴۴ او ۳: ۲۰۲۳). دا ټکی د اسم په توگه د نړۍ، عالم، بشریت، خلکو او داسي نورو په مانا کارېږي؛ خو د فاعلي صفت په بڼه د «جهيدن» له مصدر څخه د ښورنده، خوځنده، جهنده او متحرک ماناوې افاده کوي. سربېره پردغو حقيقي ماناوو دا کليمه د

اسلامي عرفان په خورا ډېرو اثارو کې د لړزېدونکي، متزلزل، ناپاڼه دار، فاني، بې بقا، بې ثباته او داسې نورو په مجازي او استعاري ماناوو هم استعمال سوې ده. اسلامي عارفانو په خپلو اثارو کې استدلال کړې دئ، چې په عرفاني ادبياتو کې ناسوت عالم (مادي نړۍ) ته ځکه د «جهان» صفت ورکړل سوې دئ، چې يو رنگي، ثبات، ټيکا او بقا نه لري. په خواشينۍ سره د «جهان» دا مانا نه يوازې د عامو خلکو؛ بلکې د ځينو ليکوالو، ژبپوهانو او حتا قاموس ليکونکو له پامه هم لوبدلې ده.

په انگرېزي کې هم داسې ټکي په پېڅردي، چې په عين حال کې د اسم، صفت، فعل او قيد په ښو کارېږي؛ مثلاً (hit) د فعل په ښه د وېلو، وېشتلو او داسې نورو په مانا کارېږي؛ خو د اسم په ښه بريد، يرغل، وار، حملې، نښتي او داسې نورو ته وايي. (proceeds) کلیمه د اسم د جمعې په حالت کې عايد، حاصل، دخل، گټې او داسې نورو ته وايي؛ خو د فعل په ښه پر مخ تلو، دوام ورکولو، رامنځ ته کېدو، راټوکېدو او داسې نورو ته وايي. "broke" کلیمه د فعل په ښه، د فعل دوهم يا ماضي حالت دئ؛ خو د صفت په ښه د بې پيسو، کنګال، مفلس او داسې نورو ماناوې لري. د "dirty" عامه کلیمه د صفت په توګه د چټل، بې نظمه، تاريخ تورېخونه، درواغجن، ټګمار، فاسد، خاين، غوولونکي او داسې نورو په مانا کارېږي؛ حال دا چې د فعل په توګه د تورولو، وړانولو، چټلولو، بې نظمه کولو او داسې نورو په مانا ده. "book" د اسم په ښه کتاب، کتابچې، البوم او داسې نورو ته وايي؛ په داسې حال کې، چې د فعل په حالت کې د نوم ليکلو، نوم ثبتولو، سازمان ورکولو، برابرولو، ځان يا چاته بېلولو او داسې نورو په مانا دئ. په لاندي مثال کې "round" ټکی په پام کې نيسو، چې د صفت، اضافه توري، قيد، اسم او فعل په بېلابېلو ښو کارېږي؛ او جلا جلا ماناوې لري:

round (adjective) e.g. "a **round** stone."

گيردی/گردی ډېره.

round (preposition) e.g. "**round** the corner."

نيژدې

round (adverb) e.g. "They all gather **round**."

دوی ګرده سره را ټوليزي.

round (noun) e.g. "You can buy the next **round**."

ته کولای سې نوی **روڼ** رانیسې!

round (verb) e.g. "when we **round** the next bend." **وګرځوو.** کله چې پر راتلونکي کجګر را وګرځوو.
(Jackson and Amvela 22.)

په انگرېزي کې يو بل ګرامري جوړښت هم سته، چې د "participial phrases" په نامه ياديږي؛ لکه: "Encourage, we ...", "The speeding jet", "The running boy" او داسې نور، چې يوه کلیمه اصلاً له فعل څخه جوړېږي؛ خو د فعل او صفت په ښه کارېږي. (Warriner 65) يا يو بل ډول ګرامري ترکيب، چې په انگرېزي کې يې "gerund" بولي؛ او په حقيقت کې د فعل او "ing" له يو ځای کولو څخه جوړېږي؛ مګر د اسم په ښه استعمالېږي؛ لکه "seeing", "swimming", "drilling" "learning" او داسې نور، چې موږ

بې په پښتو او پارسي کي د اسم مصدر په نامه استعمالوو؛ لکه: کتنګ، وینګ، لیدنګ، بېلونګ، وټنګ، ژړونګ یا تشنګ، سوختګ، گرسنګ، شرمندګ، کردار، گفتار، رم، هراس او داسي نور په پښتو او پارسي کي. د دې او داسي نورو حالتو په اړه لوستونکو ته مالومات وړاندي کول؛ او د هغو توضیح او تشریح، د قاموس لیکوونکي د کار ډېره مهمه او ضروري برخه ګڼله کیږي.

په پښتو ژبه کي د افغانستان د علومو اکاډیمي «پښتو-پښتو تشریحي قاموس» یوازنی مشرح او مفصل قاموس دی، چي ګرده راغونډي سوی کليمې يې د کلام د اجزاو د نوعیت او بېلابېلو ګرامري جوړښتو له پلوه په ښه توګه معرفي کړي دي. د ارواښاد علامه رشاد (۱۳۰۰-۱۳۸۳ ش) د پتي خزاني په تحقيقي فرهنگ او د خیرالبیان په تحقيقي لغتنامه کي حتا د علومو اکاډیمي تر «پښتو - پښتو تشریحي قاموس» هم د کليمو ګرامري پېژندګلوی ته ژور او هراړخیز پام سوی دی.

د بې قاعدې فعلو، بې قاعدې جمعو، نادوده ښځينه حالتونو او بې قاعدې صفتو راتولونه او شننه

د بې قاعدې فعلو، بې قاعدې جمعو او نادوده تائیت حالتو راغونډول او توضیح کول هم د علمي قاموس لیکني له مهمو کارو څخه ګڼل کیږي. لکه څنګه چي پوهېږو په زیاترو ژبو کي د فعلو د بېلابېلو صیغو او د نومو د جمعي د جوړولو دپاره خاص قواعد ټاکل سوي دي، چي زده کړه يې هر چا ته اسانه ده؛ خو په ځینو ژبو کي د ځینو نومونو جمعي او د ځینو شيانو ښځينه نومونه تر عامي قاعدې وتلي وي. داسي بې قاعده حالتونه نه یوازې کم لوستي خلګ؛ بلکي کله کله د لوړي زده کړي خاوندان هم له سترو پېچمو او کړاوونو سره مخامخ کوي. قاموس لیکوونکي باید په ژبه کي دغه راز بې قاعده حالتونه په ډېر غور سره وپلټي؛ او له لازمو توضیحاتو سره يې د یوه دقیق معیار په توګه وړاندي کړي؛ مثلاً په انګرېزي کي ماضي حالت معمولاً د فعلو په پای کي د (d, یا t) وروستاږو په زیاتولو سره جوړیږي؛ خو د دې عمومي قاعدې پر خلاف، داسي ډېر فعلونه هم ډېر دي چي له دې قاعدې څخه مستثناً ګڼل کیږي؛ لکه wrote, write او written چي درې سره حالتونه يې بېل دي. یا leave, left او left چي دوهم (ماضي) او دریم حالت یا وصفی وجه (past participle) يې له لومړي حالت څخه توپیر لري. یا read, cut, put, rid او داسي نور چي حال، ماضي او دریم حالت يې ټوله د املا له پلوه یو راز دي. همدارنګه په انګرېزي کي عموماً له نومو سره د "s" یا "es" په زیاتولو سره د جمعي حالت منع ته راځي؛ لکه: benches, axes, books او داسي نور؛ خو ځیني داسي نومونه هم سته، چي د جمعي حالت يې د دې قاعدې له مخي نه جوړیږي لکه women, men او داسي نور، چي د جمعي په حالت کي يې "a" توری په "e" اوښتی دی. سربېره پردې په انګرېزي ژبه کي د ځینو نومونو مفرد او جمع خورا عجب و غریب ډولونه لري؛ مثلاً "datum" چي جمع يې "data" (اطلاعات، حقایق) ده. البته ځینو فرهنگ لیکوونکو "data" داسي جمع ګڼلې ده، چي تل په انفرادي ښه کار یږي. "criterion" هم له دغه ډول بې قاعده اسمونو څخه دی، چي جمع يې د "criteria" (معیارونه، مشخصات) ټکی دی. "phenomena" د جمعي صیغه ده، چي

”phenomenon” يې مفرد بڼه ده. د داسې ټکو شمېر ډېر دی، چې د ټولو يادونه يې بېله پلټنه او څېړنه غواړي. په انگرېزي کې ځينې داسې بې قاعدې ټکي هم سته، چې جمع يې د مفرد په توګه استعمالېږي؛ لکه ”means” او داسې نور. ځينې نور ټکي تل د جوړه والي په لحاظ د جمعي په بڼه کارېږي؛ لکه: scissors, shoes, trousers او داسې نور.

په عربي ژبه کې هم د نوموړي جمعي حالتونه بېلابېلي بڼې لري. زياتره نومونه د «ين» او «ات» وروستارو په زياتولو سره جمع کېږي؛ لکه مؤرخ- مؤرخين، معلم- معلمين، کمال- کمالات، عادت- عادات او داسې نور. ځينې نور د دې قاعدې پر خلاف ځانته ځانګړي جمعي لري؛ لکه: سر- اسرار، شرير- اشرار، شر- شرور، فضيلت- فضائل، علم- علوم. ځينې نور نومونه هم سته، چې له دغو قاعدو سره چندان اړخ نه لګوي؛ لکه: «جنج» چې د «جنحة/جنحه» جمع او «مأخذ» چې د «مأخذ» جمع ده. (Wher 8 & 140)

سربېره پر دې همدا اوس په ايراني- پارسي کې د «راه حلها»، «قتل عامها»، «نکته نظرها» او داسې نورو په څېر ناسمي جمعي دود دي، چې سمې بڼې يې «راههای حل»، «قتلهای عام»، «نکته های نظر/ نکات نظر» دي. د دې تر څنګ په پښتو، پارسي او اوردو کې هم د جمعي ځينې صيغې ديګر يا مفرد شخص دپاره کارېږي؛ لکه: اولاد، مسلمان، طلبه، مجاهدين، طوايف، شروعات، حواس او داسې نور؛ په داسې حال کې چې اولاد د «ولد» جمع، مسلمان د «مسلم» جمع، طلبه د «طالب» جمع، مجاهدين د «مجاهد» جمع، طوايف د «طایفه» جمع، شروعات د «شروع» جمع، حواس د «حس» جمع ده. موږ تل په خبرو او مرکو کې له مخاطب څخه پوښتنه کوو: «اولادونه دي ښه دي؟» هيڅکله نه وايو، چې «اولاد دي ښه دي؟» دغه راز جمعو په پښتو، پارسي او نورو ژبو کې ځينو جمع الجمعو ته هم لاره برابره کړې ده؛ لکه: مالياتها، مجازاتها، امورات، مشکلات، مسلمانان، غريبانان او داسې نور.

تر دې چې تېر سو، په قاموس ليکنه کې بله ورته مسأله د ځينو نادوده نارينه (مذکر) او ښځينه (مؤنث) نومو يادونه ده؛ مثلاً: executive - executrix, gander - goose, fox- vixen، mediator- mediatress/mediatrix او داسې نور (انصاری ۵۳-۵۴).

لکه څنګه چې وينو په بې قاعده جمعو کې د جمعي حالت د خپل مفرد حالت يو ساده وړيانۍ يا د ژبپوهانو په اصطلاح اينفليکشنل مارفيم (inflectional morpheme) نه دی. د باقاعده جمعو پر خلاف د جمعي دغه راز ډولونه، هريو د کاملاً بېل او ځانګړي حالت استازيتوب کوي. که څه هم نن سبا په ويلو او ليکلو دواړو کې د دغه راز نومو ښځينه بڼه ډېره لږ استعمالېږي؛ خو سره له هغه هم قاموس ليکونکي بايد لوستونکو ته د داسې نومو ټول تاريخي بدلونونه او څرنگوالي، په روښانه ټکو کې وښيي. (Jackson and Amvela 82)

په انگرېزي کي داسي صفتونه خورا ډېر دي، چي د تفضيلي او عالي صفتو د جوړولو عام قواعد نه پر تطبيقيري؛ ځکه په دې ژبه کي تفضيلي صفت له ساده صفت سره د "er" او عالي صفت د "est" په زياتولو سره جوړيږي؛ مثلاً tall (جگ، لوړ) ټکی، چي تفضيلي صفت يې "taller" او عالي صفت يې "tallest" دي؛ اما د ځينو صفتو تفضيلي او عالي شکل له دې قاعدې څخه په بشپړه توگه توپير لري؛ مثلاً "bad" چي مقايسه يې صفت يې "worse" او تر ټولو خراب حالت يې "worst" دي. good (ښه) ټکی هم دا ښه لري، چي تفضيلي صفت يې "better" او عالي صفت يې "best" دي. (Warriner 14-16 and Thomson 36-37)

هغه قاموس ليکونکي چي د بلي ژبي او انگرېزي يا انگرېزي او بلي ژبي د دوه ژبيز فرهنگ په ليکلو لاس پوري کوي، بايد هرومرو داسي ټکو ته پام وکړي؛ ځکه قاموسونه هغه کتابونه دي، چي د لغاتو پر ډول ډول ماناوو سربېره بايد لوستونکي له دغه راز بې قاعدې حالتو او گرامري باريکيو هم سره اشنا کړي.

په پښتو کي هم د ځينو نومو لکه چوکۍ، خولۍ، گاډۍ، هگۍ / اگۍ، گېډۍ او داسي نورو مفرد او جمع يو راز دي. داسي نومونه چي د گرامر له پلوه يې «د جنس نوم يا اسم جنس» بولي، تل په مفرد يا يکړ ډول کاريږي. اوبه، بوره، غنم، اوږه، مستې، شيدې او داسي نور شيان گرده په دې ډله کي راځي. په پاړسي، انگرېزي او نورو ژبو کي هم دغه ډول ټکي د جمعي په بڼه نه استعماليري. سربېره پر دې، فرهنگ ليکونکي بايد د «مظلوميت»، «محکوميت»، «معصوميت»، «مغلوبيت» او داسي نورو ترکيبي ټکو په جوړښت کي د پاړسي ژبي د مجعولي يا جعلي مصدر څرنگوالي ته هم په واضح ټکو اشاره وکړي. د پاړسي ژبي قاموس ليکونکي بايد د توضيحاتو په وړاندي کولو سره همدغه راز روښانه کي چي مقوله، موقوفه، معضله، خالصانه، شاعرانه، حکيمانه، جانانه، عاشقانه او داسي نور جعل سوي مشتقات اصلاً په پاړسي ژبه کي د عربي ټکو له مخي جوړي سوي دي؛ او په دغه بڼه په خپله اصلي ژبه (عربي) کي دود نه دي (نفيسي، «دستور لغت نویسی»، فرهنگ فارسی عمید ۲۴-۲۵).

ځينو فرهنگونو د لومړي ټوک په پيل او ځينو نورو د الفبايي ترتيب له مخي په متن کي د گرامر ډېرو مهمو ټکو، د ليکنې د بېلابېلو نښو او ځينو نورو ژبنيو مسألو په اړه لنډ، خوارزښتناک مالومات وړاندي کړي دي. شک نشته، چي قاموسونه د ژبپوهني يا گرامر کتابونه نه دي؛ خو سره له دې هم د گرامر او تنقيط د عامو قواعدو په اړه د لوستونکو ځينو عامو او مهمو پوښتنو ته لنډ جوابونه وړاندي کول، په زړه پوري او گټور کار دي. د پاړسي په زړو فرهنگو کي «فرهنگ جهانگیری»، «فرهنگ جعفری» او په معاصرو پاړسي او عربي قاموسو کي «فرهنگ عمید»، «المنجد فی اللغة و الاعلام» او ځينو نورو د گرامر برخي ته هم توجه کړې ده. د پښتو په زړو فرهنگو کي «رياض المحبت» او په نوو فرهنگو کي د افغانستان د علومو اکاډيمۍ «پښتو - پښتو تشریحي قاموس» گرامري اړخو ته ښه پام کړی دی.

ځيني وختونه د يوې کليمې يوه ټاکلې بڼه د خلکو پر يوې خاصې ډلې دلالت کوي؛ لکه «علماء» چې د «عالم» د کليمې د جمعې حالت دی؛ خو زياتره د ديني عالمانو په مفهوم کارېږي؛ ځکه موږ په پښتو او پارسي کې نه وايو: ديني پوهان/ دانشمندان ديني؛ بلکې د هغو پر ځای وايو: ديني عالمان يا ديني علماء/ علمای ديني يا علمای کرام. دا کليمه حتا په انگرېزي کې هم د “Ulama/Ulema” په بڼه کارېږي. دې ټولو باريکو لغوي اړخو او اختصاصي ځانگړتياوو ته د لوستونکو پام اړول، تر هر چا مخکې د قاموس ليکونکي کار دی.

په قاموسو کې د راغونډو سوو کليمو د بېلابېلو مشتقاتو يادونه

په معاصره قاموس ليکنه کې بله مهمه موضوع، د راغونډو سوو کليمو د بېلابېلو مشتقاتو لنډه يادونه او سپړنه ده؛ ځکه په هره ژبه له هغې ډلې څخه په پښتو کې داسې ټکي، ترکيبونه او اصطلاحات خورا ډېر دي، چې په اصل او ريښه کې له يوې مادې څخه راوتلي دي؛ خو د وخت په تېرېدو سره د بېلو کليمو او ترکيبو په بڼه را منځ ته سوي دي؛ مثلاً ورورولي، ورورگلي، وروري، ورورپالنه، ورور وژنه او داسې نور ټول د «ورور» له ټکي څخه راوتلي دي. د «ود» له کليمې څخه، چې اوس زموږ د خلکو په ورځنيو محاورو کې له منځه تللي ده د ويدا، وده، ويده، ودنه، واده، ودول، ودېدل، ودون، ودوونکی، ودېدونکی، ودېدونې، ودېدون، ودېدنه، ودونه او نورو ټکي راوتلي دي (حبيبي، «د کلماتو مرگ او ژوند»، کابل ۱۰۲). جگه غاړه، لکه غاړه، غاړه غړول، غاړه اېښوول، غاړه اغوستل، غاړه بندول، غاړه خلاصول، غاړه غړی، غاړه په غاړه، لاس تر غاړه او داسې نور ټول هغه اصطلاحات او محاورې، چې د «غاړې» له مادې څخه مشتق سوي دي؛ او هر يو يې جلا مانا لري.

له نېکه مرغه، په پښتو کې د کليمو د اشتقاق لمن ډېره پراخه او غني ده. په زياتره ټکو کې يې له آره د اشتقاق زور ورته تومنه گډه ده؛ د مثال په توگه پوهيالی، پوهنيار، پوهنمل، پوهندوی، پوهنوال او پوهاند ټول د پوهي يا پوهني له ريښې څخه راټوکېدلي دي، چې د پوهنور (د شمله ور، متور، غمور او داسې پروزن)، پوهنغر (د پوهي غر)، پوهنلمر (د پوهي لمر) او داسې نورو په شان ترکيبې ټکي هم په دې ډله ور گډېدلای سي. يا په پارسي کې ميخانه، ميکده، می پرست، می فروش، می خوار، ميگون، ميگسار، ميگساری او داسې نور چې گرده د «می» له کليمې څخه راټوکېدلي دي. په اروپايي ژبو، خاصاً انگرېزي کې هم د داسې مشتقاتو لمن خورا ډېره ده؛ د مثال په توگه:

“liberticide”, “liberalizing”, “liberalizor”, “liberalize”, “liberalism”, “liberal” , “liberalization”, “liberalist”, “liberty” , “liberality”, “liberate”, “liberator”, او داسې نور، چې ټول د ازاد په مانا د (liber) له لاتيني ټکي څخه راوتلي دي؛ او د پېريو پېريو په اوږدو کې يې د خلکو له اړتياوو سره سم بېلابېل بچي او لمسي زېږولي دي. البته په انگرېزي کې د کليمو بچي او کورنۍ زياتره په دوو لارو جوړېږي:

- له یوه خپلواک مارفیم (free morpheme) سره د ډول ډول تړلو یا ناخپلواکو مارفیمو (bound morpheme) د یو ځای کېدو له لارې؛ لکه:

state (verb)

stated, stating

په پورتنۍ مثال کې "state" خپلواک مارفیم (تر ټولو کوچنی مانا داره واحد) دی؛ په داسې حال کې چې په

"stated" کې "ed" او په "stating" کې "ing" تړلي یا ناخپلواک مارفیمونه دي؛ او په انگرېزي کې یې "inflections" یا د کلیمو او بڼې صرفي شکلونه هم بولي.

- له اصلي کلیمې یا خپلواک مارفیم (state) څخه د اشتقاق پر بنسټ؛ لکه په دغو مثالو کې:

stateable, statement, misstate, restate, understate.

په دې توګه اشتقاق هغه لغوي بهیر یا عملیه ده، چې په هغې کې د بېلابېلو ضمیمو (مختارو او وروستارو) په زیاتولو سره له یو موجود ټکي څخه نوي ټکي، عبارتونه او ترکیبونه جوړېږي؛ مثلاً د "resign" له کلیمې سره د "ation" وروستارې یا د "depart" له کلیمې سره د "ure" شاوندي یو ځای سوی؛ او په وار سره یې د "resignation" او "departure" بېل ټکي منع ته راوړي دي. (Jackson and Amvela 82)

په عربي قاموسو کې عموماً له یوې ریښې څخه را وتلي مشتقات د هغو تر اړونده مصدر و لاندې کارې؛ لکه: شراب، شارب، شربت، مشاربه، مشروب او داسې نور، چې ټول بې الفبايي ترتیبه د «شرب» تر مصدر لاندې کښل سوي دي (الهنائي الأزوي ۳۸۰؛ Wehr 462)؛ حال دا چې په پښتو او پارسي فرهنگو کې زیاتره مشتق سوي کلیمې هر یوه د الفې د تورو په ترتیب، د بېلو قاموسې ټکو په بڼه راوړل کېږي. دلته په انگرېزي کې د بېلابېلو کلیمو په جوړښت کې د صرفي ضمایمو د بدلون راوستو ځینې نورې بولګې ښیو، چې اشنایي یې د قاموسو لوستونکو ته بې ګټې نه ده:

Noun:

<u>Base form</u>	<u>Stem+plural</u>	<u>Stem+possessive</u>	<u>Stem+plural+possessive</u>
boy	boys	boy's	boys'

Adjective:

<u>Base form</u>	<u>Stem+comperative</u>	<u>Stem+superlative</u>
cold	colder	cold ^{est}

Verb:

<u>Base form</u>	<u>Stem+3rd person singular</u>	<u>Stem+ past</u>
eat	eats	ate
<u>Stem+participle</u>	<u>Stem+present participle</u>	
eat ^{en}	eat ^{ing}	

په دې ټولو حالاتو کې، د ګرامر له پلوه د اړونده ټکو اصلي ډول یا اصلي کتګوري نه اوږي. په بله وینا اسم، صفت او فعل ګرده د پخوا په څېر د اسم، صفت او فعل په بڼه پاتېږي.

په انگرېزي کي اشتقاقې ضميمې عمدتاً پر دوه ډوله دي:

الف) هغه اشتقاقې ضميمې، چي په موندلو سره يې د کليمو نوعيت يا ډول ايشيږي. له دې کبله د اوبستونکو ټکو (word class changing) په نامه يادېږي؛ لکه په دغو مثالو کي:

resign (verb) + *ation* (derivational affix) = resignation (noun)

leak (verb) + *age* (derivational affix) = leakage (noun)

accurate (adjective) + *y* (derivational affix) = accuracy (noun)

free (adjective) + *dom* (derivational affix) = freedom (noun)

fright (noun) + *en* (derivational affix) = frighten (verb)

glory (noun) + *fy* (derivational affix) = glorify (verb)

(Jackson and Amvela 88-89).

ب) هغه کليمې چي له اصلي جوړښت سره يې د ضميمو په زياتولو سره، په گرامري نوعيت يا ډول کي بدلون نه راځي؛ لکه:

Nouns:

noun + affix = noun

malaria + *anti* = anti-malaria

scholar + *ship* = scholarship

Verbs:

verb + affix = verb

join + *ad* = adjoin

agree + *dis* = disagree

judge + *pre* = prejudge

Adjectives:

adjective + affix = adjective

social + *anti* = anti-social

kind + *ly* = kindly

possible + *im* = impossible

په انگرېزي کي قيدونه د اسم، فعل او صفت په بڼه په نورو اشتقاقې کليمو نه اوږي. په بل عبارت، قيدونه له

نورو صرفي ضميمو سره په گډه، بېلي کليمې نسي جوړولای. (Jackson and Amvela 90-91)

په قاموسو کي د مکررو يا تاکيدي ټکو راغونډول

په پښتو، پاړسي او ځينو نورو ژبو کي داسي ترکيبونه ډېر دي، چي په يوه کار کي د ټينگار يا تاکيد دپاره په

مضاعف يا دوه ځلي بڼه کارېږي؛ لکه: ژر ژر، چټک چټک، کرار کرار، ورو ورو، لږ لږ يا په پاړسي کي زود

زود، تېز تېز، کم کم، آهسته آهسته او داسي نور، چي ټول په يوه جومله کي د استعمال سوي فعل څرنگوالي

بيانوي. په ځينو نورو ترکيبو کي د مخکنې حالت پر خلاف، دوې بېلي کليمې سره يو ځای کېږي؛ خو بيا هم

د پخواني حالت په څېر په جومله کې د ټينگار مفهوم افاده کوي؛ د مثال په توګه: خبرې اتري، نارې سورې، اوتي بوتې، سپکې سپورې، کنډوکپړ او داسې نور په پښتو کې يا تاخت و تاز، ساخت و بافت، تير و تار، درهم و برهم، سوز و گداز او داسې نور په پارسي کې يا قلع و قمع او داسې نور په عربي کې يا "bread & butter"، "leaps & bounds"، "all & all" او داسې نور په انګرېزي کې.

د داسې تاکيډي ټکو مثالونه نه يوازې په ورځنيو محاورو؛ بلکې زموږ د ژبې په ادبي اثارو کې هم ډېر زيات دي. قاموس ليکونکي بايد د ژبې له لغوي زېرمې څخه د دغه راز ترکيبو د را غونډولو، تشرېح کولو او ادبي نظايرود وړاندي کولو په کار کې، تروسه و سوسه زيار و باسي.

په قاموسو کې د ځينو ناسمو ټکو د کارونې مثالونه او کره کول

قاموس ليکونکي بايد د هغو کليمو، ترکيبو او اصطلاحاتو دقيق مثالونه وښيي، چې د ځينو ژورناليستانو، ليکوالو او شاعرانو له خوا په ناسمه بڼه کارېږي؛ د مثال په توګه لوړه/په اوږد يا مجهول واو/(قسم، سوګند) د پښتو يوه زړه کليمه ده، چې حتماً ځينې مطبوعاتيان او ژورناليستان يې هم په تېروتنې سره د لوړه/په معروف يا لنډ واو/(پورته، پاس، د کښته خلاف) په بڼه وايي يا بڼه(خبره، جوله، رنگ، ګونه، رخسار) چې ځينې يې له بڼه(بنکه، د مرغانو بنکه؛ په پارسي کې پر) څخه هيڅ توپير نه کوي. سربېره پردې ځينې کليمې او ترکيبونه د مانا له پلوه په ناسمه بڼه کارېږي؛ مثلاً ويل کېږي: «ترينګلي حالات»، «لوړ پورې/جګپورې چارواکي»، «لامل» او لاملان (جمع) او داسې نور، چې ټول په سمه بڼه او سمه مانا نه کارېږي. زموږ پوه او باخبره لوستونکي پوهېږي، چې «ترينګلي» په پښتو کې د تريو تندي، عبوس، کنجوس، بد مزاجه، بد خويه، مرچکي، خوشکتي، بخیل، خړوس، چړوس، سخت، په ماناوو راغلې دئ (و.ګ: امرخېل او نور، ۱۳۷۲)؛ خون غورو چې دا ټکی په ميډيا کې د سياسي او امنيتي حالاتو د صفت په توګه د ناوړه، خړپړ، بې ثباته، نا ارامه، خطرناک، ويجاړ، خراب او داسې نورو په مانا استعمالېږي. د «پور» ټکی هم په پښتو کې اصلاً د منزل، طبقې، چت او داسې نورو په مانا کارېږي؛ مثلاً خلګ وايي: «هغه ودانۍ پينځه پوره ده» يا «هغه ودانۍ/ عمارت پينځه منزله يا پينځه پوره لري» يا ويل کېږي: «پلانی دفتر په پلانی پور کې دئ» او داسې نور؛ خون وينو چې په ټوله ميډيا کې د «پور» ټکی بې دليله د رتبې، درجې، مقام، چوکۍ، واک او داسې نورو په ماناوو کارېږي؛ د مثال په توګه ويل کېږي: «د پلانی هيواد يا پلانی وزارت لوړ پورې چارواکي...» دا ترکيب اصلاً د انګرېزي ژبې له «high-ranking» يا «high-level» څخه اخيستل سوی دئ. ايرانيانو د ټکي په ټکي ترجمې له مخې په «بلند پايه» و ژباړه؛ زموږ پارسي ژبو ليکوالو هم په پټو سترگو د «بلند پايه/ بلندرتبه» په ډول واخيست؛ حال دا چې په دري کې له پخوا څخه د همدې مفهوم له پاره د «ذيصلاح»، «باصلاحيت» او داسې نورو ټکي کارېده، چې زموږ خلګو ته تر «بلند پايه» يا «بلندرتبه» ډېر اشنا، لنډ او اسانه دي. په ډېرې خواشينۍ سره پښتنو ژباړونکو هم د ايرانيانو د هماغه تحت اللفظي ژباړې پر بنسټ د «لوړ پورې/ جګپورې» ترکيب په ناسمه او بې مفهومه بڼه رواج کړ. دې ښاغلو دا سوچ ونه

کې، چي چارواکي څنگه «پوپ» لرلای سي؟ زموږ خلک خو په خپلو خبرو او مرکو کې «پوپ» ټکی يوازي د ودانۍ يا تعمير دپاره کاروي. څو نه به ساده، اسانه، لنډ او مانا داره وای، که د «لوږ پوپي/جگپوپي» پر ځای يوازي لوږ، لوی، واکمن او داسي نور ټکي استعمال سي؛ مثلاً د لوږ پوپي يا جگپوپي چارواکي پر ځای لوی چارواکي، لوږ چارواکي، واکمن چارواکي او داسي نور ټکي کار سي، چي نه د پردو د لغورني او بې خونده ترجمې اغېزه پکښي گورو؛ او نه هم ساده خبره په بې ځايه تکلف او پېچلتيا سره بې مقصده اوږده سوې ده. په دې خبره هم ټول پوهېږو، چي د نوو ماناوو او مفهومونو له پاره کله کله د ژبي پخوانيو ټکو، عبارتو، ترکيبو او تعبيرو استعمال جايز او معقول کار دی؛ لکه د پوهنتون، زېږنتون، درملتون او داسي نور ترکيبې ټکي، چي د انگرېزي ژبي د يونيورسيتي، مترنيتي هوم، فارمسي له پاره غوره سوه؛ او خلکو په خوشالۍ سره ومنل؛ خو د نوو ماناوو له پاره د هغو کليمو منل او رواجول ډېر گران دي، چي له يوې خوا په ژبه کي نوري ژوندۍ کليمې ولري؛ او له بلې خوا يې خلک شپه او ورځ په خپله اصلي يا پخوانۍ مانا کاروي. د ځينو ټکو نوي ماناوې، د ښکلا، سادگۍ، اسانۍ، او معقوليت له اړخه هم د خلکو ذهنونه نسي قانع کولای. حقيقت دا دی، چي په پښتو او دري کي دا چپه او راسته غوښتنه ټول د هغه بې مانا او غير علمي خوځښت نتيجه ده، چي د ايرانيانو په نوبت د ژبي د «سوچه کولو» په نامه پيل سوی دی؛ او زموږ په هيواد کي يې ځيني پردي پال، په پتو سترگو پيروي کوي.

د «لامل» ترکيب هم له دې ډلې څخه يو دی، چي په دې ورځو کي خورا بې ځايه او بې درېغه کارېږي. ځيني ليکوال، شاعران او ژورناليستان د «لامل» ظاهري جولې ته په کتو سره داسي انگېري، چي گوندي دا ټکی د پښتو ژبي سوچه او سپېڅلې ټکی دی؛ ځکه په هغه کي ظاهراً د عربي يا بلې پردۍ ژبي هيڅ نښه نښانه نه ليدله کېږي؛ په داسي حال کي چي دا ترکيب په حقيقت کي د «له» او «عمل» د يو ځای کېدو څخه جوړ سوی دی. په کښته پښتنو کي تر اوسه دا ترکيب د «له عمل/له عمله» په بڼه کارېږي. د اروښاد دوست محمد خان کامل مومند (۱۹۱۵-۱۹۸۱م) د تاريخ مرصع په سريزه، تعليقاتو او حاشيو کي، چي دا اوس زما مخ ته پروت دی، دا ترکيب په همدې اصلي عربي بڼه خورا ډېر استعمال سوی دی (و.گ. د دوست محمد خان کامل مومند په قلم د افضل خان خټک د تاريخ مرصع سريزه، لمنليکونه او يادښتونه). د دې خوا پښتنو دا ترکيب په مفغنه بڼه (له امله/لامله) دود کړ؛ او د «له کبله»، «له سببه»، «له وجي»، «له علت» او داسي نورو په مانا يې استعمالوي؛ اما په دې وروستيو کلونو کي گورو، چي ځينو په اصطلاح «نوبتگرو ژبپوهانو» همدا ترکيب د ترخيم د معمولو اصولو پر خلاف د «لامل» په بڼه را وړاندي کړ؛ او هر ځای يې د عربي عامل، علت، سبب، وجي او داسي نورو پر ځای يې کاروي؛ مگر څوک د دې «نوبتگريو» په منطق او تعقل چندان نه پوهېږي؛ ځکه لومړی خو د سوو کلونو مروجي او اشنا کليمې پر ځای د نامأنوسي او نابابه ټکي درول هيڅ علمي جواز نه لري. دوهم دا چي د دې ټکي په مفغنه بڼه کي داسي لاسوهنه په هيڅ ډول د منلو وړ نه ده. په دې مانا چي «لامل» په اصل کي يو ټکی نه؛ بلکي له دوو برخو يا دوو ريښو (له + عمل) څخه مرکب دی. د «له» اضافه توری يا ادات د پښتو په خورا ډېرو ترکيبو کي کارېږي؛ لکه:

له کوره، له ښاره، له کندهاره، له لوري، له پلوه، له مېزه، له سترخانه، له خوړو او داسې نور. په پارسي کي ددې مقصد دپاره «از» او په انگرېزي کي د «from» ادات کارېږي. په پښتو گرامر کي دد، و، له، تر، من، ځني، څخه او داسې نورو په خبر ادات يا ناخپلواک توري له بل خپلواک ټکي سره د هغه د همېشني برخي په توگه نسو کارولای؛ مثلاً «تر کوره»، «د/له ښاره»، «د/له هغو څخه» او داسې نور هيڅکله د يوې واحدې کليمې بڼه نسو ويلاي. «لامل» هم بايد د لامله/له امله (له + امل) په ډول استعمال سي؛ ځکه له خپلواکو کليمو سره د اداتو نه همېشني او بېلېدونکي تربنت، په خبرو او ليکنو کي لويي ستونزي پېښوي (په دې برخه کي د نور مالومات دپاره وگ. حبيبي، پښتو نثر ته کره کتنې ۲۴ او الفت ۲۲-۲۷).

که چيري «لامل» د يوې واحدې کليمې په توگه د منلو وړ وي، بيا نو «لکبل»، «لخاطر»، «لپلو» او داسې نور هم بايد د دې ناوړه قاعدې پر اساس ناسم و نه گڼل سي؛ مثلاً داسې جومله بايد ناسمه و نه بلله سي، که ووايو: «د پلاني کار يا پلاني پېښي لکبل څه و؟» حال دا چي پښتانه په خپلو خبرو او مرکو کي د دغه راز کرکېچنو او بې خونده ترکيبو پر ځای وايي: «پلاني کار ولي وسو؟»، «د دې کار علت يا سبب څه دئ؟»، «د پلاني کار يا پلاني پېښي وجه څه ده؟» يا تر ټولو لنډه او غوره بڼه: «پلاني کار يا پلاني پېښه ولي وسوه؟» او داسې نور. «په حقله/په هکله» هم د «له عمله/له امله» په شان يو بل ترکيب دئ، چي د کښته پښتنو له لاري اوس زموږ په اسانه او بې وله پښتو کي هم ډېر کارېږي؛ خو «په + حقله/په + هکله» بايد تل د داسې ترکيب په بڼه وپېژندل سي، چي دوې برخي لري. په دې خبره مي هيڅ سر نه خلاصېږي، چي په پښتو کي د نوو لغتو او ترکيبونو په اصطلاح «مبتکر» جوړونکي ولي د خپل ولس پخه، اسانه، او ښکلي ژبه پرېږدي؛ او په لوی لاس له ځانه داسې ټکي او ترکيبونه را باسي، چي د هري ورځي په تېرېدو سره زموږ روانه او خوږه ژبه لا مروړي او گرانوي؟! په خواشينۍ سره په پښتو کي اوس د دغه راز ناوړه بدعتونو شمېر تر حساب تېر دئ.

له دې خبري هيڅوک نته نه کوي، چي په ټولنه او طبيعت کي له بدلونو او پرمختگو سره گام په گام د نوو ټکو، ترکيبو او عبارتو جوړول، نه يوازي زموږ د ژبي؛ بلکي هري ژبي ښکاره او انکار نه منوونکې اړتيا ده. د دې څرگند واقعيت له پوهېدو سره سره، د مانوسو او اشنا ټکو پر ځای د حق او ناحق نوو ټکو وضعه کول، هيڅ گټه او منطق نه لري. د علمي او عصري قاموسو ليکونکي بايد د «سوچه کولو» تر نامه لاندې د ژبي د تباهي او وژني دغه راز عملونه په روښانه ټکو سره بيان کړي، چي لوستونکي يې په ټولو اړخونو او ځانگړتياوو پوه سي.

په قاموسو کي د مشهورو تېروتنو د سمو بڼو وړاندي کول

کله کله ځيني ټکي او ترکيبونه په يوه ژبه کي په ناسمه بڼه باب سوي وي، چي موږ يې په عام ډول مشهوره تېروتنه يا مشهوره غلطې بولو. قاموس ليکونکي بايد د يوه باصلاحيت ژبپوه او لغتپوه په څېر د دغه راز ټکو، عبارتو او ترکيبو د را غونډولو تر څنگ د هغو سم او کره شکلونه هم لوستونکو ته وړاندي کړي؛ مثلاً په

پښتو کي «صورت نیول»، «تصمیم نیول»، «تر معالجې لاندې نیول»، «تر مطالعې لاندې نیول»، «پرلاره اچول»، «محکمه کول»، «خو کړی ماینونه»، «خو بابه ښوونځي» او په لسگونو نور هغه ترکیبونه دي، چي له نورو ژبو څخه د هو به هو ترجمې له لاري پښتو ته راغلي دي؛ او زموږ د خوږې او اسانه ژبي له گرامري او مانوي جوړښت سره هیڅ اړخ نه لگوي.

ځيني وختونه په ټولنه کي د دوو نیژدې او یو رنگ ټکو یا په بېلابېلو سیمو کي د یوه ټکي د راز راز وړیانو ترمنځ په ویلو او کښلو کي ډول ډول تېروتنې کیږي. دا هم په واقعیت کي د یوه پوه او مجرب قاموس لیکوونکي اصالت او رسالت دی، چي دغه ډول تېروتنو او گډوډیو ته دخلگو پام واړوي؛ مثلاً په پښتو کي لوېدیځ او لوېدیز، ختیځ او ختیز، کوڅه او کوسه، روزگان او ارزگان، ارغسان او ارغستان، ساپی او صافی او په سلگونو نور یا په پارسي کي تصادم او تصادف، تیلیگرام او تیلیگراف، گزاردن (په ز) او گذاردن (په ذ) او داسي نور، چي خلگ یې زیاتره په تېروتنې سره یو د بل پر ځای کاروي. په انگرېزي کي هم داسي مثالونه لږ نه دي؛ لکه: canvas (کرباس، کتان، هغه ټوټه چي انځورونه پر کښل کیږي) او canvass (د چا د رایي یا ملاتړ غوښتنه، د رایي ورکوونکو د نظریاتو پوښتنه او داسي نور) یا born (زوکړی، ذاتي، مور زاده) او borne (زغملی، منلی، لېږلی، لرلی او داسي نور). دوهمه کلیمه (borne) په حقیقت کي د “bear” د فعل دریم حالت یا وصفي وجه ده؛ په داسي حال کي چي لومړۍ کلیمه (born) د صفت په بڼه کارېږي.

په هره ژبه کي داسي ټکي او ترکیبونه خورا ډېر دي، چي زیاتره عام او لږ لوستي خلگ یې په شکلي او مانوي بېلوالي کي له تېروتنو سره مخامخ کیږي. قاموس لیکوونکی باید داسي گډوډۍ او التباسونه په روښانه ټکو سره تشریح او بیان کړي، ترڅو په دې توگه په ژبه کي د خپلسرۍ او ابتذال مخه ونیول سي.

نیولو جیزم او قاموس لیکنه

بشري تمدن تل د پرمختگ او بدلون په حال کي دی. هره ورځ د ټولنیز ژوندانه په بېلابېلو ډگرو کي نوي نوي اختراعات او کشفیات کیږي. دا نوي علمي او تخنیکي پرمختگونه له ځانه سره د نوو لغتونو، تعبیرونو، ترکیبونو او مصطلحاتو اړتیا را منځ ته کوي.

نیولو جیزم (neologism) یا د نوو ټکو جوړونه د هري ژبي د لغوي زېرمي مهمه، ضروري او پراخېدونکې برخه ده، چي د بشري اړېکو نیژدېوالي او چټکو ساینسي پرمختگونو یې د بل هروخت په پرتله، اړتیا زیاته کړې ده. هغه قاموسونه، چي د بشري ټولني له سیاسي، اجتماعي، فرهنګي، علمي او اقتصادي بدلونو سره گام په گام پرمختگ ونه کي؛ او د نوو پرمختگو او نوو حالاتو په رڼا کي بشپړ نسي، په هیڅ وجه نسي کولای د خلگو علمي او ادبي ستونزي ليري کړي. زاپه قاموسونه لکه څنگه چي مخکي هم یادونه

وسوه، په چټکۍ سره د کتابخانې په الماریو کې بندي کېږي؛ او د اړونده څانګو له څو محدودو خپرونکو پرته یې نور څوک پوښتنه هم نه کوي. دا ځکه چې عام خلګ زیاتره د هغو نوو ټکو په ماناوو پسې ګرځي، چې د نوو بدلونو په اثر، د ټولنیز ژوندانه په بېلابېلو برخو کې ور سره مخامخ کېږي. له دې کبله باید قاموس لیکوونکي ترخپل ټول واک او ځواک پورې پوره کوشش وکړي، چې په خپلو لغوي زېرمو کې د نوو کلیمو، ترکیبو او اصطلاحاتو راغونډولو او شننې ته هم کلکه توجه وکړي. د همدې مقصد له پاره په پرمختللو هیوادو کې زیاتره هرکال د ژبنيو قاموسو نوي ایډېشنونه چاپېږي. په دې توګه، په نوو قاموسو کې د علومو په ټولو برخو کې نوي جوړسوي ټکي له علمي معیارونو سره سم د خلګو استفادې ته وړاندې کېږي. په دغه راز هیوادو کې د نوو کلیمو، ترکیبو او اصطلاحاتو د جوړولو له لارې د قاموسو بډاینه او بشپړونه، همېشني او پرله پسې کار دی. له بده مرغه په افغانستان، په تېره بیا پښتو کې د نوو ټکو د وضعه کولو بهیر له راز راز پیچومو سره مخامخ دی. پښتو ژبه د هیواد د ځینو بې غوره سیاسي رژیمو د واکمنۍ، د سیمې د تاریخي پېښو او فرهنګي جریانو د بېلابېلو اغېزو له امله، په افغانستان کې د ایراني پارسی او په پښتونخوا کې د اوردو او انګرېزي ژبو تر پراخ او ژور نفوذ لاندې ده. دا نفوذ او اغېزه اوس د یوه برېښه فرهنګي یرغل ګچي ته رسېدلې ده. د همدې دلایلو پر بنسټ، د نړۍ له علمي او تخنیکي پرمختګو سره اوږه پر اوږه، په پښتو او دري کې هم د نوو ټکو وضعه کول؛ او د نوو قاموسو له لارې د هغو عاملو او رواجول، د دغو ژبو د ودې او پرمختګ اساسي ضرورت دی. په راتلونکو بحثو کې، د نوو ټکو د جوړولو، دودولو او ځینو نورو مهمو اړخو په اړه، څه رڼا اچوو.

قاموس لیکوونکي او د نوو ټکو پېژندنه

مخکې هم اشاره وسوه، چې عام ولس د خپل غریزي او طبیعي عکس العمل پر بنسټ، هر مړود نوو شیانو او نوو پېښو د پېژندنې له پاره، له یوې لارې یا یوه تدبیره کار اخلي. دا غریزي او طبیعي غبرګونونه کله کله له علمي اساساتو سره سر نه خوري، له دې امله باید ژبپوهان، خاصاً لغتپوهان او قاموس لیکوونکي د دغه راز ګډوډۍ او خپلسرۍ په مخنیوي کې مرسته وکړي؛ مثلاً د اینټرنیټ له پیدایښت سره په پښتو ژبه کې د انګرېزي ویب سایټ (website) له پاره د «ویبپاڼې»، «جالپاڼې»، «اینټرنیټپاڼې»، «ویب سایټ»، «ویب» او داسې نورو ټکي راووته. طبعاً هر لغت جوړوونکي خپله وضعه کړی ټکی / ترکیب تر نورو غوره وباله. د دې ټکو ترمنځ د پایښت او بقا د پاره علمي سیالي پیل سوه؛ او اوس ترڅو کالو سیالیو او ټکرو وروسته ګورو، چې «ویبپاڼه» په افغاني ټولنه کې تر نورو سیالو ترکیبو مشهوره، مقبوله او ګټوونکې برېښي. په دې توګه باید قاموس لیکوونکي «ویبپاڼه» د یوه عیني، واقعي او منلي نوي ټکي په توګه په خپلو قاموسو کې ثبت کړي، چې عام و خاص یې په خپلو ورځنیو خبرو او لیکنو کې استعمال کړي. البته قاموس لیکوونکي کولای سي، چې د «ویبپاڼې» په تشریح او بیان کې د نورو سیالو ټکو یادونه هم وکړي، ترڅو لوستونکي د «ویبپاڼې» په مفهوم ښه پوه سي. باید هېره نه کوو، چې هر نوی وضعه سوی ټکی په قاموسو کې د ثبتولو او ضبطولو وړ نه دی. په بل عبارت، یوازې هغه ټکي باید په قاموسو کې د نوو ټکو په توګه ولیکل سي، چې د خلګو په

ورځنيو خبرو او مرکو کي پراخ استعمال ولري يا خلگو عملاً په خپلو ورځنيو چارو او اړتياوو کي منلي وي. زموږ ځينو نيولويستانو اوس د نوو ټکو په نامه داسي زېرمي جوړ کړي دي، چي که د ژبي منلو او معياري قاموسو ته لاره پيدا کړي، په ډېر لږ وخت کي به زموږ د ژبي او فرهنگ د ودې پر ځای، د خلگو د سپېڅلي او خوږې ژبي شمزی ورماتي کړي.

که په پښتني ټولنه کي د ايران د «فرهنگستان» په بڼه، د ژبپوهانو او لغتپوهانو يو سراسري مرکز فعاليت لرلای، بيانو د قاموس ليکونکي کارنور هم اسانه کېده؛ ځکه دې مرکز به په پښتني سيمو کي د نوو ټکو د را غونډولو، توحيد او انسجام چاري پر مخ بيولای؛ او تر پراخو علمي شننو وروسته به يې د وړاندي سوو نوو ټکو له ډلي څخه، تر ټولو غوره د معيار په توگه منلای؛ اما دې لوی بري ته تر رسېدو پوري بايد، د نوو ټکو په جوړولو او رواجولو کي د اسانۍ، سادگۍ، معقوليت او عموميت اصول له پامه و نه غورځوو.

د نوو ټکو په جوړولو او رواجولو کي د چټکتيا ارزښت

د نوو ټکو او ترکيبو په جوړولو کي بل مهم او ارزښتناک اصل د هغو په وضعه کولو او دودولو کي د چټکتيا مسأله ده. که ژبپوهان، ادبپوهان، ليکوال، شاعران، ژورناليستان او په پای کي د ژبي هر مينه وال په چټکۍ سره له پردو ژبو څخه نوو را ټوکېدلو ټکو او ترکيبو ته په خپله ژبه کي معادل ټکي جوړ نه کي، نو عام خلگ هيڅکله د دوی دې بې غورۍ او تمبلۍ ته لاس تر زني نه کېښي. خلگ د نورو ژبو له نوو ټکو سره د مخامخ کېدو پر مهال مجبور دي، چي له دغو څو لارو څخه يوه غوره کي:

- د نوو ټکو په وړاندي خپل مروج ټکي ودروي.

- که يې په خپله ژبه کي د نوو ټکو له پاره څه و نه مونده، بيا نو له خپلي پوهي او تجربې سره سم، هغو ته د خپلي ژبي نوي ټکي وټاکي.

- د ټولو لارو تر ټولو وروسته، د ناچارۍ له مخي، پردي ټکي په خپله اصلي او وارد سوې بڼه ومني؛ د مثال په توگه په افغانستان کي اوس عام خلگ اووه يا اته کسيز موټر ته، چي په انگرېزي ژبه کي يې ايم پي وي MPV (Multi-Purpose Vehicle) يا (people carrier) بولي، د «تونيس» ټکی استعمالوي يا هغه تېز رفتار موټر ته چي د بار وړلو دپاره په شا کي تش ځای لري؛ او په انگرېزي کي يې ايستېټ کار (estate car) بولي، د «سراچه» ټکی کاروي. د سرويس (service) انگرېزي ټکی هم له همدې ډلي څخه دئ، چي په انگرېزي کي د خدمت، چوپړ، مرستي، ترميم، کار، وظيفې، عبادت، مراسمو، کتني، نظارت او نورو په مفهوم استعمالېږي؛ خو په افغاني پښتو او دري کي د سپرلي وړونکي غټ موټر يا بس (bus) په مانا دود ده، چي هغه هم په خپل وار سره دخيله او روپايي کليمه ده. دغه راز، زموږ خلگو د موبایل (گرځنده يا بې مزي تليفون) د سيگنل نڅښي ته د «آنتن» ټکی غوره کړی دئ؛ مثلاً په هغو ځايو کي چي د مخابراتي دستگاه او موبایل ترمنځ سيگنل کمزوری وي، خلگ وايي: «موبایل آنتن نه ورکوي». دا او په سلگونو نور ټکي په واقعيت کي د عام ولس د غريزوي ذهن هستوني او پنځوني دي. په دې نوم ايښوونو کي، لکه څنگه چي

گورو، د پام وړ ټکو د لغوي او مانوي اړخو ترمنځ هېڅ اړیکې او دلایل نه لیدل کېږي. سره له دې هم قاموس لیکوونکی نسي کولای، په دې دلیل چې ایم پي وي یا اووه سیټه موټر چیري او «تونیس» چیري یا ایستېټ موټر چیري او «سراچه» چیري، د دغه راز ټکوله راغونډولو او ثبتولو مخ واړوي؛ ځکه قاموس لیکوونکی د ټولنې د ژبنيو، فکري او فرهنګي ارزښتونو د یوه امانتکار لیکوونکي په توګه وجیه لري چې ټولي هغه کلیمې، عبارتونه، ترکیبونه او اصطلاحات په پوره غور سره راټول او خوندي کړي، چې د ژبي په ادبي او علمي اثارو او ورځینو محاورو کې باب وي. البته فرهنګ لیکوونکی باید هېره نه کړي، چې د دغه راز ټکو او ترکیبو د راغونډولو او مانا کولو ترڅنګ د هغو اصلي علمي او تخنیکي نومونه هم ونیسي؛ د مثال په ډول روبانه کې، چې د «آنتن/آنتن» ټکی اصلاً د انټینا (antenna) د لاتیني کلیمې مفعنه بڼه ده. دغه رنگه دا خبره څرګنده کړي، چې انټینا په حقیقت کې د سیمانو، فلزي میلو او نورو تخنیکي سامانو څخه جوړه سوې آله ده؛ او د رادیو، تلوېزون یا بلي مخابراتي وسیلې د الیکټرو مقناطیسي خپو د اخیستنې او په مقصد استعمالېږي. له دې کبله د موبایل فون د سیګنل ښوولو د پاره چندان موزون او معقول نه لېږدوني برېښي.

کله چې خلکو د خپلو طبیعي عکس العملو په لړ کې نوو شیانو او نوو پېښو ته نوي ټکي او ترکیبونه غوره کړه؛ او د پراخ استعمال په وجه په ټول ولس کې دود سوه، بیا نو د هغو پر ځای د چا خبره د نورو علمي او اکاډیمیکو نومونو رواجول د اسمان خاته دي؛ ځکه خلګ په هېڅ ډول حاضر نه دي، هغه کلیمې او ترکیبونه په نورو ایش کړي، چې دوی یې په خپله په جوړولو کې برخه اخیستي؛ او عملاً د هغو په کارونه کې هېڅ رېر او تکلیف نه گوري. «تونیس»، «سراچه»، «آنتن» او داسې نور هغه ولسي نوم اېښوونې دي، چې اړول یې په اسانه ممکن نه دي.

بې شکه موږ ټول (عام و خاص) باید د ژبي بډاینې او بشپړتیا ته په کلکه اوږه ورکوو؛ خو په دې کار کې باید له ځانځانۍ، شخصي ذوق، ذهني قضاوتو او نورو رواني-اجتماعي ناروغیو څخه ځانونه وژغورو. پښتو خورا شتمنه او ارته ژبه ده. په خواشینۍ سره د دې لرغوني ژبي ټول علمي، ادبي او هنري اثار لا تر اوسه په بشپړ ډول نه دي راغونډ شوي. زموږ د لغوي زېرمې په پراخه لمن کې، د نیولو جیزم ډېرو ستونزو ته په اسانۍ سره د حل لاره موندل کېدای شي؛ خو دا کار په زغم او سره سینه، پرله پسې علمي څېړنو او پلټنو ته اړتیا لري. هغه نیولو جستان، چې په خپله ژبه او ادب کې تر هر راز پلټنې او گروېږنې دمخه، د ماشین په شان نوي کلیمې، عبارتونه، ترکیبونه او اصطلاحات جوړوي؛ او بیا له خلکو په ټینګه غواړي، چې بې تأملې یې د پخو کانو په توګه په ورځینو خبرو او لیکنو کې استعمال کړي، په واقعیت کې خپلي ژبي ته تر هغو کسانو لږ زیان نه رسوي، چې د پردو ژبو او پردو فرهنګي جریانو ظالمانه یرغلو ته لاس تر زني ناست وي؛ ځکه په دې کار سره د ولس سپېڅلې، اسانه او خوږه ژبه د یوه یا څو کسانو د شخصي ذوق او ذهني قضاوتو قرباني کېږي؛ په داسې حال کې چې د پردو ژبو او پردو فرهنګي یرغلو په نتیجه کې، د ژبي لغوي زېرمې او لرغونو فرهنګي

ارزښتونه لوی زیان رسیږي. په دواړو حالتو کې ژبه د ولس د یوه نه بېلېدونکې امانت په توګه، د اشخاصو او دولتو د بې رحمانه لاس وهنو له لوی خطر سره مخامخ کیږي. همدې لویو خطرو ته په پام سره باید، زموږ نوي ټکي د ولس په ژبه او فرهنګي میراثو کې ژوري رینښې ولري؛ د ټولنې عامو خلکو ته اسانه او په زړه پوري وي؛ او په رواجولو کې یې له ناسمو او نامعقولو لارو کار وانخیستل سي.

البته له دې حقیقته هیڅوک سرغړونه نه کوي، چې د نوو ټکو جوړول یا نیولو جیزم زموږ د لرغوني ژبې د ژوندي پاته کېدو له خورا مهمو او اساسي اړتیاوو څخه دی؛ خو سره له هغه هم باید هیڅکله په دې کار کې علمي موازین او اساسات تر پښو لاندې نه کوو؛ د مانوسو او پېژندل سوو د خپلو ټکو د بې ځایه سوچه کولو پر ځای باید خپل ټول پام هغو نوو ټکو، عبارتو، تعبیرو او اصطلاحاتو ته واړو، چې هره ورځ له بېلابېلو لارو، د سېل په شان، زموږ ژبې او ادب ته را ننوزي؛ او په پای کې زموږ د لرغوني ژبې بقا له لوی خطر سره مخامخ کوي. ټول شاهدان یو، چې د نړۍ خلګ زموږ پر خلاف په اریانوونکې جدیت او سرعت پرمخ درومي. هره ورځ د علومو په بېلابېلو برخو کې نوي کلیمې، ترکیبونه او اصطلاحات را منځ ته کوي. زموږ پوهان او قلم چلوونکي باید د دغه راز نوو ټکو او علمي پرمختګو په پېژندنه کې، تر ګاونډیو ژبو او شاوخوا فرهنګي جریانو یو ګام هم وروسته پاته نه وي. مخکې تر دې چې فرهنګي یرغلګر داسې ټکي او اصطلاحات په مروړلې او بې خونده بڼه زموږ ژبې او کولتوري چاپېر ته را ننېسي، باید په خپله ژبه او ادب کې د هغو له پاره په زړه پوري معادل ټکي ولرو. د دې خبرې مانا دا ده، چې د ژوندانه په ټولو برخو کې باید د بهرنۍ نړۍ علمي، تخنیکي او فرهنګي پرمختګونه له نیژدې و څارو؛ او په هغو کې نوي ټکي، نوي اصطلاحات او نوي فکرونه په بشپړې پوهې او هوښیاری، یو پلا بیا وایم په بشپړې پوهې او هوښیاری سره، خپلې ژبې ته را ننېسو.

په لغت جوړونه کې د پېښه ګرۍ زیانونه

ایراني لغت جوړونکو له کلونو کلونو راهیسې د پارسي ژبې د سوچه کولو افراطي هلې ځلې پیل کړي دي. هره ورځ د عربي، تورکي، هندي او اورپايي کلیمو د ژباړې په لړ کې د ماشین په څېر پارسي ټکي را باسي؛ او بیا یې په پیاوړي سیاسي، فرهنګي او اقتصادي ځواک سره نه یوازي په ایران؛ بلکې په افغانستان، تاجیکستان او ځینو نورو پارسي ژبو سیمو کې ترویج او خپرولو ته ملاوي تړي. له څه د پاسه دېرشو کلونو راهیسې اوس د پارسي ژبې او فرهنګ پر شوونېستي ترویج سربېره، د شیعه مذهب د پراخولو او سیاسي نفوذ له پاره لیوني کونښنونه هم، له دې خطرناک جریان سره ملګري سوي دي. دې افراطي تلابونونه یوازي زموږ د خلګو روانه او خوږه پارسي (دري) په بې خونده ایراني رنګ لړلې ده؛ بلکې پر پښتو ژبه او ادب یې هم ډېرې ناوړه اغېزې بنډلي دي؛ ځکه زموږ ځینې پېښه ګر ژبپوهان، ادیبان، لیکوال او ژورنالیستان هم نن سبا، د پښتو ژبې پراخو علمي، ادبي او کلتوري زېرمو ته په شا ګرځولو سره د ړندو په شان د ایرانیانو وضعه سوي کلیمې، ترکیبونه او عبارتونه هغه بهرني پښتو ته اړوي؛ او ویاړي چې ګوندي پښتو یې د پارسي، عربي او نورو ژبو له

اغېزو ژغورلې ده؛ په داسې حال کې چې په خپلو ناوړو، زموڅته او کړکېچنو تقلیدي لغت جوړونو سره یې زموږ د مندو او پلرونو ساده او خوږه پښتو، تر بل هروخت، په پردو ژبو پوري تړلې ده؛ او په دې ناوړه کار سره یې د هغې د طبیعي ښکلا او ادبي-علمي پرمختګ مخه نیولې ده. دا ښاغلي واضعان په دې نه پوهېږي، چې زموږ نوي ټکي او ترکیبونه باید هیڅکله له پښتني تومني څخه بې برخې نه وي. هغه ټکي، عبارتونه او تعبیرونه چې بې پښتني روح یوازې د پښتو په یوه بدخونده او لغوږن ظاهري رنگ لړلي وي، هیڅکله پښتني نه گڼل کېږي. له دې کبله باید پښتنانه لیکوال، مؤرخان، ژورنالیستان او عام خلګ ان د پردو نومونو په لیکلو او تلفظ کې هم د گاونډیو ژبو پیروي ونه کړي؛ ځکه په پارسي، عربي، اوردو او ځینو نورو ژبو کې د تلفظ او املايي سیستم د ښمگړي جوړښت له امله، حتا په نومو کې هم بدلون راځي؛ لکه په پارسي کې، چې د مک کرسیتل (Mc Chrystal)، پول (Paul)، کلینټن (Clinton)، جګسن (Jackson)، سټیوون (Stephen) او داسې نورو نومونه د «مک کریستال»، «پاول»، «کلینتون»، «جګسون»، «ایستیفان» او داسې نورو په څېر تلفظ کوي.

په اوردو کې پاډي اشډان (Paddy Ashdon)، کاترین (Catherine)، کپره لاین (Caroline)، چارلس (Charles) او داسې نور نومونه د «پېډي اشډان»، «کېترین»، «کېرولاین»، «چارلس» په بڼه وایي. په عربي کې ویکتوریا (Victoria)، ویکي (Vicky)، پریټي (Pretty) او داسې نورې کلیمې د «فیکتوریا»، «فیکي»، «بریتي» او داسې نورو په ډول تلفظ کوي، چې د دغو ټکو له اصلي انګرېزي تلفظ سره ډېر توپیر لري.

ایرانيان د توحید، توبیخ، توضیح، تولید او داسې نورو په څېر کلیمې د «ت» په پېښ وایي؛ حال دا چې سمه بڼه یې د «ت» په زوړ یا فتحه ده. د املاوو دغو څو بولګو او مثالو ته وګورئ، چې ایراني پارسي ژبو له ځینو پردو ټکو څخه جوړ کړي دي: آفریقا، آلمان، آمریکا، الکل، ایتوپي، پروتین، تیروید، تلفن، ډلار، دموکراسی، ژاپن، سیمپاتیک، کپی، گټ و شلوار، گره، مبل او داسې نور.

انسان هک پک سي، چې د افریقا، المان او امریکا په تلفظو کې خو له لویه سره د «آ» رغښته، نو ایرانيان یې د کوم منطق او دلیل له مخې په لیکنه کې له ځانه په کښېباسي؟ اما د خپلي جعل سوي لیکدود پر خلاف یې د «ایمریکا» په بڼه وایي. بله په زړه پوري لا دا چې د اروپایي ټکو په تلفظ او املا کې د کوم عقل او منطق پر اساس د عربي ژبې له اعراب څخه کار اخستل کېږي؟! ټول پوهېږو، چې ایرانيان خو درګرده په پارسي کې د مأنوسو او اشنا عربي ټکو پر ځای خپلي حق او ناحق پارسي کلیمې دروي، دلته بیا څه وسوه، چې د کلیماتو په تلفظ او لیکدود کې د خپلي ژبې پر اساساتو تکیه نه کوي؟ زما په دې خبره سر نه خلاصېږي، چې ایرانيان د «کاپي»، «کوټ/کوت»، «ډیموکراسی/دیموکراسی» او داسې نورو په شان اروپایي ټکي ولي

د «کپی»، «کت»، «دمکراسی» په بڼه لیکي؛ خو د «کوپي»، «کوت»، «دیموکراسی» په بڼه یې وایي. په پارسي ژبه کې د «و» او «ی» په کارولو سره دا ستونزه، په ډېري اسانۍ سره له منځه ځي!

عربان که د کلیمو په تلفظ او لیکدود کې له اعراب څخه کار اخلي، دا خو د هغوی د ژبي نه بېلېدونکې ځانګړتیا ده. موږ پښتنو، پارسي ژبو او داسې نورو خلکو ته د اورو پایسي ټکو په تلفظ او املا کې د عربي اعراب د کار اخیستنې اړتیا څه ده؟ په بله وینا، پر موږ پښتنو او دري ژبو چا ایښي دي، چې کوټ/کوت (coat) د «کت/کت» په بڼه ولیکو؛ اما د «کوټ/کوت» په بڼه یې ووايو. په اوسنۍ پارسي کې د «تخت» په مانا د «کت» کلیمه اوس بېخي مړه ده، نو ځکه خلک د «کورتۍ» یا «بالاپوښ» او داسې نورو په مفهوم د «کت» له کلیمې سره د هغه په التباس چندان نه پوهېږي؛ مګر په پښتو کې خو د گټ (پوښاک) او کټ (تخت) یو راز لیکل د مانا له پلوه لویه سرخوږې او گډوډي پېښوي؛ ځکه پښتو ژبي خو د پارسي پر خلاف د «کت/کت» کلیمه تر اوسه په ژوندۍ بڼه خوندي کړې ده.

زموږ د ژبي فینالوژیک خصوصیتونه هیڅکله له دغه راز تلفظونه او املاوو سره سمون نه لري. د همدې استدلال پر بنسټ پښتنو ته نه ښايي، چې د داسې نومونو په تلفظ کې هم د نورو ژبو پرناسمولارو پل کښېږدي؛ ځکه پښتو د دغه راز نومونو په اصلي او کره تلفظ کې د ږغپوهنې د اساساتو له پلوه هیڅ مشکل او ستونزه نه لري. موږ چې د انګرېزانو په ډول «کوټ» ویلای او لیکلای سو، څه اړتیا لرو چې د ایرانيانو او نورو مقلدانو د ناسم تلفظ او ناسمي املا په پیروي «کت» ووايو او لیکو؟ که د ایرانيانو کاپي تر اصل اسانه او کره وای، بیا یې په ویلو او لیکلو کې هیڅ عیب او نیمګړتیا نه لیدل کېده؛ مګر اوس قضیه کاملاً سرچپه ده.

هماغسې چې په وینګ او لیکدود کې د پردو بې ځایه پیروي له علمي ارزښتونو سره اړخ نه لګوي، په پټو سترگو د پردو د هرې نوي کلیمې، ترکیب او اصطلاح منل هم هیڅ معقول او منطقي تاداونه لري. زموږ په نوو ټکو، ترکیبو او اصطلاحاتو کې باید تر ډېره حده زموږ د خپلې ژبې جوهر او اصالت ګډ وي. که نه نو په پردې رنگ لږلې ترجمه سوي ټکي د ګټې پر ځای تاوان رسوي. موږ باید په دې کار کې د رانده چلند او پېښه ګری پر ځای له خپلو ادبي او علمي اثارو، لغوي زېرمې، فرهنګي میراثو او تر ټولو مخکې سلا مشورې څخه کار واخلو. د دې ټولو باریکو او حساسو علمي مسائلو چاڼ کول او روښانه کول، د عصري قاموس لیکنې له مهمو اصولو څخه ګڼل کېږي.

څوک باید د نوو ټکو د جوړولو واک ولري؟

دا خبره علمي اساس نه لري، چې نوي ټکي باید هر وروړو ژبپوهانو یا نورو مسلکي کسانو له خوا وضعه سي. که د نوو ټکو وضعه کول یوازې د ژبپوهانو مسوولیت وګڼو؛ او نورو کسانو، په تېره بیا ادبپوهانو،

لیکوالو، شاعرانو او داسې نورو مینه والو ته په دې بهیر کې د ورگډېدو اجازه ور نکوو، نو په هغه حالت باید شعر او شاعري هم یوازې د ادیبانو کار و بولو؛ ځکه ادیبان تر هر چا د شعر او شاعرۍ په لفظي او مانوي اړخونو بڼه پوهېږي؛ مگر عملاً گورو، چې ډېر ادیبپوهان او ادبي منقدین له خپلي پراخي علمي پوهې او مسلکي تجربو سره سره، حتا د شعرو یلو استعداد هم نه لري. ځینې ځینې یې د قافيې، عروضو، بدیع او بیان په زور د کاغذ پر مخ څه نا څه کاري؛ خو په خواشینۍ سره چې د زیاترو په ادبي او هنري هستونو کې د نوښت، خلاقیت او خوند چندان نڅښه نه مالومېږي.

شک نشته، چې ژبپوهان او لغتپوهان د نوو ټکو په جوړولو او غوره کولو کې تر نورو فرهنګیانو او عامو خلکو ډېره پوهه او مهارت لري؛ خو سره له دې هم د دې خبرې مانا دا نه ده، چې څوک د یوه تحصیلي ډیپلوم په استناد د ژبپوهنې او نیولو جیزم ټول واک یوازې او یوازې په خپلو لاسو کې واخلي؛ ځکه ژبه د خلکو مال دی؛ او هیڅ پوه او متخصص د دې حق نه لري، چې د خلکو ژبه او فرهنګي ارزښتونه د خپل شخصي ذوق او ذهني قضاوتو تابع کړي. که لوستو کسانو، یوازې د پوهنتونو د تحصیلي ډیپلومو په وړاندې کولو سره د خلکو پر ژوندانه د حکومت کولو حق موندلای سوي، نو تر هر څه مخکې به طبیبانو حق لرلای، چې ناروغانو ته د زړه په غوښت دارو درمل تجویز کړي؛ په داسې حال کې چې د نړۍ تر ټولو لوړ او لوی طبیب هم دا حق نه لري، چې په خپلو طبي لارښوونو، مشورو او نسخو کې د طبابت له منلو اصولو او قواعدو څخه سرغړونه وکړي. دغه راز، که یوازې تحصیلي سندونو لوستو کسانو ته د خپلسرو پرېکړو انحصاري حق ورکولای، نو قاضیانو او څارنوالانو به یې هیڅ بېرې او اندېښنې د تورنو کسانو په ژوند د لوبو کولو حق لرلای؛ اما په عمل کې گورو، چې حقیقت داسې نه دی. هیڅوک د نافذو قوانینو او مقرراتو له چوکاټه دورې هوري پښه نسي ایستلای. په دې نړۍ کې هیڅوک د خپلسرۍ او زورواکۍ حق نه لري. د نوو الفاظو د جوړولو مسأله هم کټ مټ همدا سې ده. ژبپوهان او لغتپوهان هم په دې بهیر کې د شخصي ذوق او ناروا لاسوهنې حق نه لري. د همدې استدلال له مخې باید د ټولنې هر وگړی (لوستی یا نالوستی) په بشپړې ازادۍ سره د لغت جوړولو په بهیر کې فعاله او چټکه برخه واخلي. دا خبره هم باید په ډېر ټینګار او تأکید سره وویل سي، چې د نوو ټکو په منځ کې چاڼ او وروستۍ پرېکړه به د سلیم ذوق، ژور منطق، سادګۍ، اسانۍ او ښکلا د اصولو له مخې کېږي نه د تحصیلي کاغذو له مخې. د هر چا په وضعه سوي ټکي کې چې دا ځانګړتیاوي او مشخصات را غونډل سوي وه، هغه باید د ټولو له منځه بڼه او غوره وپېژندل سي. په دې توګه، د لغت جوړونې په بهیر کې تر ټولو لوی پوهاند او استاد یوازې هغه څوک دی، چې په خپلو نوو لغت جوړونو سره د خلکو علمي، ادبي او ذوقي تنده ماته کړي.

په پای کې دا خبره هم د یادونې وړ ده، چې په قاموسو کې باید د نوو ټکو د جوړېدو او رواج کېدو تقریبي تاریخ ته هم لنډه اشاره وسي. د انګرېزي ژبې په معاصرو قاموسو کې "Chambers 21st Century Dictionary" د نوو ټکو د جوړېدو تقریبي تاریخ ته هم جدي پام اړولی

دۍ.

پورټمېنټيو نوڼه (Portmanteau/Portmanteau)

پورټمېنټيو نوڼه هغه ټکي دي، چي د دوو بېلو ټکو ډغونه او ماناوي سره يو ځای کوي؛ او نوي ټکي ځني جوړوي؛ لکه په دغو مثالو کي:

breakfast+lu**nch**: brunchch**an**nel+tu**nn**et: chunneldo**ve**+ha**wk**: dawkmo**tor**+ho**te**l: motelsheep+go**at**: shoatslang+**language**: slanguage (Jackson and Amvela 101).

د داسي ټکو را ټولول او شننه هم د نوي قاموس ليکني له مهمو او گټورو اړخونو څخه گڼل کيږي. په پښتو او پارسي کي د کليمو د يو ځای کېدو او لنډېدو مثالونه ډېر دي؛ خو په دغه بڼه تر اوسه د نوو ټکو د جوړولو څه روښانه څرک نه ليدل کيږي.

په قاموس ليکنه کي د کليمو د شکلي يووالي او مانوي بدلون د پېچلتيا بېلابېل اړخونه

لکه څنگه چي د دې ليکني په ځينو نورو برخو کي هم يادونه سوې ده، ژبه د يوه ژوندي او خوځنده ټولنيز مخلوق په توگه تل د بدلون او اوښتون په حال کي ده. ځيني کليمې يې د زمانې په تېرېدو سره مري؛ او پر ځای يې د زامنو، لمسيانو او کړوسيانو په بڼه نوي نوي نسلونه سترگي غړوي. ځيني ټکي يې د لغوي تطور په بهير کي پخوانۍ ماناوي له لاسه ورکوي؛ او پر ځای يې نوي ماناوي خپلوي. کله کله داسي هم پېښيږي، چي بېلابېل لغتونه پخوانۍ ماناوي هم ساتي او د هغو ترڅنگ ځيني نوري ماناوي هم اخلي. په تېرو بحثو کي مو د دغه راز بدلونو ځيني بولگي په توگه کړې. دلته د هغو ټکو د ځينو مثالو او نمونو په اړه لنډي خبري کوو، چي د ايتيمولوژۍ او تاريخي تگلوري په لحاظ بېل؛ خو د خپل ظاهري جوړښت پر بنسټ د يوې واحدې کليمې په څېر پام اړوي؛ او پېژندنه يې د ليکسيکوگرافي له نظره ډېر مهم او ارزښتناک کار دۍ.

۱- هومينيمونه يا مشابهات (Homonyms)

هومينيمونه يا مشابهات هغه ټکي دي، چي په ليکلو کي يو راز؛ مگر په مانا کي سره بېل دي؛ لکه کوټه (خونه، هوتاک)، کوټه (له هگۍ اچولو لوبډلې چرگه)، کوټه (خره، دلۍ، د خاورو، پارو يا نورو شيانو لويه ذخيره)، کوټه (ډېر، زيات، په پېڅر، چي زياتره په مجازي مانا استعماليږي)، کوټه (يو ډول سپی)، کوټه (کلپ، ناچله، گډ سوۍ، منسوخ، له چلنده لوبډلې) او په سلگونو نور ټکي. دغه حالت ته، چي دوه يا څو ټکي د ليکدود يا تلفظ له پلوه يوه بڼه ولري، تشابه (homonymy) ويله کيږي. متشابه ټکي زياتره په دوو بڼو

ليدل کيږي:

الف) هموفونونه (Homophones)

همرغه مشابهات هغه ټکي دي، چي په وينگ يا تلفظ کي يو ډول؛ خو په مانا کي سره بېل وي؛ لکه کوټ (چي اوس په پښتو کي د کور تي، نيم تنه يي پوښاک يا بالاپوښ په مانا کارېږي) او کوټ (کلا)، لور (د وښو رېښو وسيله، په پارسي کي داس) او لور (خوا، پلو، طرف) يا په پارسي ژبه کي شادي (خوښي، خوشالي) او شادي (بيزو، ميمون)، شور (تريو، ترش، د خوږ ضد) او شور (خوښي، خوشالي، ږوږ)، رَمَق/د رې او ميم په زور/ (وروستي سولگي/ سلگي، ځکندن، وروستي ساه) او رَمَق/د رې او ميم په زور/ (د رمې معرب، چي په پارسي کي جوړ سوې دئ، ياني د پسوړمه، مېوه ورکول، زېږول، زغمل) يا د انگرېزي ژبي دغه ټکي:

heir/air (هوا/ وارث)؛

bare/bear (لرل/ يړ، خرس)؛

bank/bank (د سمندر، رود يا ولې غاړه/ د پيسو ساتلو ځای)؛

to/two/too (ډېر/ دوه/ اضافه توري يا ناخپلواک ټکي)؛

no/know (پېژندل/ نه، يا)؛

write/right/rite (مراسم/ حق/ ليکل) او په لسگونو نور، چي هريو يې د تلفظ په لحاظ، له يورازوالي سره سره، بېله ريښه او بېله مانا لري. (Jackson and Amvela 72.)

ب) هموگرافونه (Homographs)

هموگرافونه ياني هغه دوه يا څو ټکي چي يوه املا؛ خو بېلي ماناوې (ځيني وختونه مختلفي ريښې او مختلف تلفظونه) ولري؛ لکه خوندي (ساتلي، محفوظ) او خوندي (خواهران)، توره (سپلاوه، شمشېر) او توره (تور رنگه، د سپين ضد)، زړه (قلب، دل) او زړه (تېره، پخوانۍ، سابقه، گذشته) په پارسي کي دَر/ د دال په زَوَر/ (ور، دروازه) او دُر/ د دال په پېښ/ (مرغلره/ ملغلره، گوهر)، سحر/ د سين په زَوَر کي او د ح په زَوَر/ (سهار، گهيځ) او سِحر/ د سين په زېر/ (جادو، طلسم، منتر) يا په پارسي او هندي کي سر/ د سين په زَوَر/ (د انسان د بدن پاسنۍ برخه، د هر شي پيل)، سر/ د سين په زېر/ (راز، پټه خبره)، سر/ د سين په پېښ/ (هغه بوټ، چي سربېره برخه يې له تارو او بدل سوې وي)، سر/ د سين په پېښ/ (په هندي کي اواز، ريغ، موسقي، آهنگ، نغمه او داسي نور)، سر/ د سين په پېښ/ (په هندي کي هغه څه، چي د خدايانو خوښ وي؛ لکه قرباني)، سر/ د سين په پېښ/ (په پارسي کي د کب يا ماهي هغه ډول چي د توري بڼه لري)، سر/ د سين په زور/ (هغه نل ياني، چي کمانه او غشي ځني جوړوي)، سر/ د سين په زَوَر/ (په هندي کي خوځنده، متحرک، روان)، سر/ د سين په زَوَر/ (په هندي کي زياتي اوبه، جهيل، ډنډ)، سر/ د سين په زېر/ (په هندي کي خوشالي او خوښي کول) او داسي نور (عميد: ۱۴۰۸ او پلاټ ۲۴۸-۲۵۰) يا په هندي، اوردو او ځينو نورو هندي الاصله ژبو کي لوت/ په لنډ يا معروف واو/ (چور، چپاو، غلا، غيرمنصفانه معامله)

لوټ/په اوږده يا مجهول واو/(بانکي نوټ، د پیسو لوټ) او لوټ/د لام په زوړ/(جارو تل، بیرته راگرځېدل، مینه، عشق).

په انگرېزي کي bark (غېل) او Bark (د وني خوړ يا پوستکي)؛ fair (ښايسته، ښکلی، روښانه، کم رنگه، د تور بخون ضد)، fair (د سوداګرۍ نندارتون، په شمالي امريکا کي کارنيوال او د څاروييو گنج)، fair (عادلانه، منصفانه، معقول) او د دې ټکي نوري ماناوې، ټول د هوموګرافو له ډلې څخه دي.

که څه هم د هومونيمو د دواړو ډولونو پېژندنه او راغونډول په لغت پوهنه او قاموس ليکنه کي ډېره ارزښتناکه موضوع ده؛ خو سره له دې هم ژبپوهان او لغتپوهان د هومونيمو د پېژندنې او په قاموسو کي د هغو د اوډني په اړه يوازې نظر نه لري. ځينو هومونيمونه هغه لغتونه گڼلي دي، چي د ريښو يا ايتيمولوژۍ له پلوه بېل؛ خو د تلفظ له پلوه يو ډول وي؛ لکه په دغو مثالو کي:

کوټ (کورټۍ، بالا پوښ) او کوټ (کلا، حصار) يا په پارسي کي شادي (خوښي، خوشالي) او شادي (بيزو، ميمون)، يا په انگرېزي ژبه کي bank (د پیسو خوندي کولو ځای) او bank (د درياب، رود او ولې غاړه)، bark (غېل) او bark (د وني يا درختي خوړ/ پوستکي)، peace (سوله، امن) او piece (ټوټه، برخه، شمېر، غړی او داسي نور)، strike (اعتصاب، کاربندي، هېتال) او strike (وهل، ضربه، وارکول او نوري ماناوې)، pole (اوږد ډانگ يا سيخ) او Pole (پولنډی، د پولنډ اوسېدونکی)، may (ممکن) او May (د می مياشت)، tear (څيرل) او tear (ژړا، ژړل)، bear (زغمل، وېل، لرل، منل...) او bear (يړ، خرس) او په لسگونو نور (مقايسوي يا تاريخي مېتود). ځيني نور ژبپوهان او لغتپوهان باور لري، چي په هومونيمو کي نه يوازې هغه ټکي شاملېږي، چي تلفظ يې سره ورته؛ خو د ريښو په لحاظ سره بېل وي؛ بلکي هغه لغتونه هم هومونيمونه بلل کېږي، چي تلفظ يې يوازې وي؛ او د کليمو د ماناوو د تاريخي تطور او مورفالوجيکو بدلونو په نتيجه کي منځ ته راغلي وي (د سترکتورياليزم/ سترکچرياليزم مېتود) (د نور مالومات د پاره وگ. هاللي ۲۱). په دې ډله کي تور (د سپين ضد)، تور (تومت/ تهمت، اتهام، الزام)، تور (جال، دام)، کوټه (خره، خرمن، دلۍ، د هرشي لويه ذخيره)، کوټه (ډېر، زيات، په پېخړ)، بړېڅ (د پښتنو يوه قبيله) او بړېڅ (سرتېری يا تېرونی یار)؛ په پارسي کي شاهد (کتونکی)، شاهد (په مجازي مانا محبوب، معشوق، نگار، یار) او شاهد (په جزايي او حقوقي دعوو کي د قضیې اثباتونکی يا ردونکی) يا په انگرېزي کي digest (هضمول)، digest (د راغونډو سوو مالوماتو د ماناوو او استنباطاتو اړوند او شل او حتا digest (د خبرو او منظمو ادبي خپرونو لنډه مجموعه يا لنډه بڼه) او د دې کليمې نوري ماناوې، چي ټولي په حقيقت کي له يوې ريښې او يوې مادې څخه راوتلي دي؛ خو د زمانې په تېرېدو سره يې بېلابېل مفهومونه ټکو پر ځای او جلا ماناوې خپلې کړي دي. له دې امله د ژبپوهانو دوهمه ډله غوره گڼي، چي داسي کليمو ته بايد د هومونيمس (homonymous) پر ځای د و معانين (polysemous) کليمې و وايو (د نور مالومات

له پاره و. گ: هلالی (۲۴).

په هره ژبه له هغې ډلې څخه په پښتو کې، کله کله د مشابه ټکو د ویلو پر مهال د اړوندونکي په ذهن کې د مانا لویه ګډوډي او التباس پېښیږي؛ لکه په دغو جوملو کې:

د احمد کوټ ډېر اوږد ؤ / دئ. دلته د «کوټ» ټکی د مانوي التباس اساسي سبب دئ؛ ځکه په مخکنۍ جومله کې د «کوټ» ټکی په دوو بېلو ماناوو (لباس او کلا) سم او معقول دئ. څوک وار دواړه نه پوهیږي، چي ویوونکي د «کوټ» کلیمه په څه مقصد او مانا استعمال کړې ده. که څوک ووايي: «د پلاني کوټ (پوښاک) لوی دئ.» دا جومله بېخي سمه ده. دغه راز که څوک ووايي: «د پلاني کوټ (کلا/قلعه) ډېر لوی دئ.» دا جومله هم په بشپړه توګه سمه او دقیقه ده. (که څه هم د کورتۍ یا بلا پوښ په مفهوم د کوټ coat کلیمه له انګرېزي ژبې څخه راغلې ده؛ خو له عمرونو راهیسې زموږ په ژبه کې په پراخ ډول کارېږي.) یا دا دوی جوملې، چي په هغو کې د مشابه ټکو کارونه، د مانا له اړخه لویه ګډوډي او ستونزه پېښوي:

۱- کوم **لور** ښه دئ؟ ياني کومه خوا، کوم طرف، کوم لوری او داسي نور.

۲- کوم **لور** ښه دئ؟ ياني د رېښو کومه وسیله (چي په پارسي کې يې داس بولي) ښه ده؟

د پښتو په ځینو لهجو کې، د دغو درو ټکو په وینګ او کښنګ کې د ګډوډۍ او التباس له کبله، د هغو د مانا په پوهېدو کې لوی مشکل پېښیږي:

- خوله (دهن)

- خوله (عرق)

- خوله (کلاه)

اصولاً د درو سرو ټکو په تلفظ کې د خج له پلوه ښکاره توپیرونه سته، چي که روښانه نه سي لوستونکي ته د مانا په پوهېدو کې ډېر ګران پرېوزي. د دې له پاره، چي له لومړیو دوو ټکو سره د دریم ټکي (خوله = کلاه) التباس له منځه یو وړل سي، ښه داده چي دا ټکی د «خوله» پر ځای «خولی» ووايو. په انګرېزي کې هم داسي پېچومي او مشکلات خورا زیات دي؛ مثلاً:

The **route** was very long.

The **root** was very long.

په لومړۍ جومله کې **دلاري** یا **مسیر** اوږدوالي ته اشاره سوې ده؛ په داسي حال کې چي په دوهمه جومله کې د وني یا بوټي د **رېښې** په اړه خبري کیږي. یا په دې دوو انګرېزي جوملو کې:

Helen didn't see the **bat** (animal).

Helen didn't see the **bat** (wooden implement).

لکه څنګه چي ګورو، په لومړۍ جومله کې د "bat" کلیمه د ځکالي (ښاپېرک/شوپرک/یا خفاش) په مانا ده؛ او په دوهمه جومله کې د هغه لرګین اوزار/افزار په مانا ده، چي په کریکېټ کې استعمالیږي. سره له دې چي داسي ټکي زیاتره د پام وړ شرایطو او حالاتو تر څنګ، د اړونده مشابه ټکو د ګرامري ډول یا نوعیت (word class) پر بنسټ سره بېلوي؛ خو په عمل کې د لویو مانوي التباسو او ګډوډیو سبب ګرځي.

د داسي ټکو حساسو مانوي توپيرونو ته پام اړول، د هر پوه او مجرب قاموس ليکونکي د کار مهمه برخه ده (Jackson and Amvela 72-73).

د مشابه ټکو په اړه عامه پرېکړه داده، چي د ظاهراً يوه ريښه لرونکو ټکو د پاره بېل قاموسي سرټکي ولرو. له همدې سببه د اکسفورډ د کوچني قاموس په نهم چاپ (COD9) کي د ريغ (sound) د پاره څلور مشابه ټکي راغلي دي، چي له بېلابېلو ژبو څخه اوس په جلا جلا ماناوو، په انگرېزي کي باب دي. په ځينو مواردو او حالاتو کي حتا هغه مهال هم څو ټکي مشابه گڼل کيږي، چي وروستۍ ريښه يې کټ مټ يوراز؛ خو دوهمي ژبي ته يې د ننوتو لاري بېلي وي؛ مثلاً "mite" کليمه د يو ډول حشري په مانا د زړې انگرېزي (Old English) له "mite" ټکي څخه را ټوکېدلې ده، چي هغه هم په خپل وار سره، له جرمني ژبي څخه اخيستل سوې دى. د «کوچنۍ پيسې» يا «کوچني حيوان» مانا يې هم جرمني ريښه لري؛ خو منځنۍ انگرېزي ته د کښته منځنۍ جرمني او بيا منځنۍ هالنډي د "mite" له لاري ننوتى دى.

په ځينو حالاتو کي حتا هغه ټکي هم د مشابه ټکو په توگه گڼل سوي دي، چي د ريښو په منع کي يې اړېکي فرضي بڼه هم ولري؛ لکه د څړولو (graze) ټکي چي په (ال.ق. ۹) کي دوه سرټکي لري. لومړى يې د څارويو له خوا د ونښو په څړولو اړه لري، چي ريښه يې د "grasian" ټکي ته رسيږي. دوهم يې پوستکي / پوستکي ته وايي، چي بڼايي ريښه يې د زړې انگرېزي د "graze" ټکي يو ځانگړى استعمال وي. په داسي حالاتو کي دا خبره روښانه نه ده، چي ولي دغه راز دوه ټکي د يوې کليمې دوې بېلي ماناوې يا په بله وينا دوهمه مانا د لومړۍ مانا امتداد او پراختيا نه بلل کيږي؟

د قاموسو او سنيو استعمالونکو ته ريښه پېژندنه د مشابه ټکو د تشخيص او بېلولو يو طبيعي معيار يا اساس نه دى؛ خو قاموس ليکونکي ته د لغتو د ناباورې بڼو او ماناوو د فرضي او تصوري توپيرونو په پرتله ډېر باوري او مشخص اساس دى. هماغسې چي مخکي هم يادونه وسوه، د مشابه ټکو د توپير کولو د پاره يو بل اساس او تاداود کلام د اجزاو له مخي د کليمو بېلول دي، چي د هغو پر بنسټ په مختلفو ډلو يا کټگوريو پوري تړلي لغتونه، په خپله د بېلو قاموسي سرټکو اړتيا په گوته کوي. د همدې معيار له مخي د لانگمېن په انگرېزي قاموس (LDEL 1991) کي د "skin" کليمې د اسم او فعل د پاره دوه بېل سرټکي ثبت سوي دي.

په دې اړه بله مهمه مسأله داده، چي قاموس ليکونکى بايد د هغو ټکو لفظي او مانوي شننې ته هم پوره پام وکړي، چي د يوې ژبي تر پولو د باندې په بېلابېلو ژبو کي د اواز يا املا د ورته والي په سبب د گډوډۍ او التباس موجبات برابروي؛ مثلاً «دود» په پاړسي او پښتو کي د لوگي په مانا کارېږي؛ خو په هندي او اردو کي يې د «دود» په بڼه د شيدو په مانا استعمالوي يا د بېټ (buffet) انگرېزي ټکۍ، چي د وهلو يا

ټکولو په مانا دئ؛ خو املايي د بويې (buffet) له هغه فرانسوي کليمې سره يوازې ده، چې ځانته د خوړو اخیستو په مانا کارېږي. له دې دوو مثالو څخه مالومېږي، چې د مشابهاتو بېلابېل ډولونه (هوموفونونه او هموگرافونه) نه يوازې د يوې ژبې په محدوده؛ بلکې کله کله د دوو يا څو ژبو ترمنځ هم لويې املايي يا مانوي گډوډۍ پېښوي. ځينو فرهنگ ليکونکو، له هغې ډلې څخه د انگرېزي ژبې د چمبرز قاموس مؤلفانو، د دغه راز التباسو او مغالطو د ايسته کولو دپاره، خونده ور او په زړه پورې توضيحات وړاندي کړي دي (و.گ: Chambers 21st Century Dictionary).

په اوسنيو قاموسو کې زياتره هڅه کېږي، چې د لغتو تاريخي ريښو او مانوۍ تېور ته په پام نه کولو سره، ټول مشابه (homonymous) ټکي د بېلو يا جلا ټکو خبر وکېنل سي. البته دا کار لوستونکو ته د کليمو د پام وړ ماناوو په موندنه کې ډېر گټور او مرستندوی دئ؛ خو د لغتو د اتيمولوژۍ او شکلي-مانوي بدلونو له پلوه ځينو گډوډيو او سرخوږيو ته لمن وهي.

د مانوي بدلون پر دې بولگو او مثالو سربېره، چې د عربي او پښتو ترمنځ د کليمو د مانوي بدلون ځيني اړخونه بيانوي، په پښتو کې هم د کليمو، ترکيبو او اصطلاحاتو د مانوي تحول خورا ډېر مثالونه لرو. دلته د يوه مثال يادونه به گټې نه گڼو. د افغانستان د علومو اکاډيمۍ په «پښتو - پښتو تشرېحي قاموس» کې د «تور» دغو دوو مشابه ټکو ته ځای ورکړل سوی دئ:

تهمت (تومت)، افترا، الزام. متهم، مجرم، هغه څوک چې د کوم جرم مرتکب شي. قصور، گناه. ترهه، د زړه وسواس. د مرغانو نيولو يو ډول جال (امر خېل اونور، ا: ۷۴۴).

د «تور» د بېلابېلو ماناوو په لړ کې دريمه مانا يانې قصور او گناه بېله مانا نه ده. قصور او گونا په مانا کې له تهمت، الزام، افترا او اتهام سره هېڅ توپير نه لري. دا ټولي کليمې په خپلو منځو کې مترادفي دي. ځيني خلک د يوه تورن يا متهم کس په باره کې وايي: «د پلاني تور څه و؟» ځيني وايي: «قصور يا گونا يې څه وه؟» د قاموس د دې برخې ليکوال بايد تر هر څه مخکې له حقوقي پلوه د «متهم» او «مجرم» د دوو بېلو اصطلاحاتو ترمنځ جدي توپير ته پام کړي وای؛ ځکه په حقوقي کې «متهم» هغه څوک دئ، چې د يوه جرم يا گونا په کولو تورن وي؛ مگر تور يا اتهام يې تر اوسه د يوې قانوني محکمې له خوا نه وي زباد سوی؛ په داسې حال کې چې «مجرم» هغه څوک دئ، چې لگېدلئ تور يې د يوې واکمني قانوني محکمې له خوا ثابت سوی وي. له دې کبله «متهم» او «مجرم» له حقوقي لحاظه يوازې خلک نه دي. که څوک په تېروتنې سره د «متهم» او «مجرم» د حقوقي اصطلاحاتو ترمنځ توپير ونه کړي، بنايي خلک پر دې تېروتنې سترگې پټې کړي؛ ځکه قاموس ليکونکي حقوقپوه نه دئ، چې د حقوقو او نورو علومو د ټولو اصطلاحاتو په باريکو توپيرونو پوه سي (که څه هم بايد تر ورسره ورسره کوبښ وکړي، چې د دغه راز ټکو په مانا او بيان کې تل له اړونده نافذو قوانينو يا نورو منصوبو حقوقي تعريفونو څخه استفاده وکړي، نه دا چې هغو ته د ځينو لغت جوړونکو په څېر، له ځانه

تعريفونه وټاکي)؛ مګر د «تور» په بېلابېلو ماناوو کې له تومت (تهمت) او الزام سره د جال يا دام د ماناوو يو ځای کول په ښکاره دا ښيي، چې «د پښتو - پښتو تشریحي قاموس» د دې برخې لیکوال د قاموس لیکني مهم اصل ته هم پام نه دی کړی. دا د يوې بېلې ماناوې بايد د «تور» په دوو بېلو قاموسي سرټکو کې بيان سوي وای. په بل عبارت، د مرغانو د جال په مانا د «تور» ټکی بايد د يوې بېلې قاموسي کلیمې په توګه ثبت سوي وای.

د تراه/تره، و سواس يا اند پښني په مانا د «تور» کارونه ډېره نادره برېښي، چې قاموس لیکوونکي بايد دا نابابه او نادره مانا د پښتو ادب د يوه مشهور او باوري ماخذ په ښوولو سره مستنده کړې وای. که د «تور» ټولو ماناوو ته په ځير سره پام وسي، له ورايه مالومېږي چې د ټولو ماناوو په منځ کې نيژدې او منطقي اړيکې سته؛ او ګرده ماناوې په واقعيت کې له يوې ريښې او يوې مادې څخه راوتلي دي، چې هغه د تور (د سپين ضد) ټکی دی. همدې کلیمې د خلکو له مانوې انگېرنو سره سم، د زمانې په تېرېدو سره، بېلابېلې ماناوې موندلې دي. ځينو ماناوو تر اوږده نسبې استقلال وروسته، په پای کې د جلا کلیمو په بڼه سر پورته کړی دی؛ لکه د جال يا دام په مانا د «تور» ټکي کارونه، چې له تومت (تهمت)، افترا، متهم او مجرم څخه کاملاً بېله ښکاري.

د تور رنګ او تومت ترمنځ اړيکې له ورايه څرګند دي؛ ځکه تومت يوازي هغه مهال منځ ته راځي، چې د چا پرسپينه لمن توره لکه يا داغ پيدا سي. په بله ژبه، د انسان ښک شهرت يا نامه ته زيان ورسېږي. د دې استدلال له مخې به ښه دا وي، چې «تور» د پښتو ژبې په قاموسو کې د دوو مشابه ټکو په بڼه وګڼل سي. په لومړي کې يې پر اصلي او حقيقي مانا (تور رنګ) سربېره ګرده مجازي يا اصطلاحې ماناوې؛ لکه تومت، افترا، الزام، اتهام، متهم، تورن او داسې نورې را غونډې سي؛ او په دوهم کې د جال يا دام په مفهوم د يوې بېلې کلیمې په بڼه وړاندې سي. که چيرې اټمولوژيکي څېړنې دا حقيقت په ډاګه کړي، چې د «تور» دا مانا هم له هماغه اصلي او پخوانۍ ريښې (تور رنګ) څخه را ټوکېدلې ده، بيا هم دا مانا تر ډېره حده بېله او عليحده برېښي. د بېلوالي او استقلال دليل يې هم دادی، چې له اصلي او پخوانۍ مانا څخه د ليري والي په سبب د زمانې په تېرېدو سره نور له خپل بايولاجيکي/بيولوژيکي مور او پلار سره په يوه جامه کې ښه نه ايسي.

څرنگه چې ليدل کېږي ذومعاني يا پاليسمي ټکي د اوږده لغوي او مانوي (معنوي) تطوّر په بهير کې کله کله خپله څېره په هومنيمو يا مشابه ټکو هم اړوي. په دې مانا چې د يوې کلیمې يوه يا څو ماناوې د نسبې خپلواکۍ تر موندلو وروسته، په پای کې د يوې بېلې کلیمې په توګه سر را پورته کوي؛ لکه کوټه (ډېر، زيات، سوا، په پېڅر) چې په حقيقت کې له کوټه (خړه، خرمن، دلۍ، د خاورو، امبارو يا نورو ورته شيانو لويه کوټنۍ) سره يوه ريښه لري؛ خو اوس ګورو چې خلګ يې د هر شي د ډېروالي او زياتوالي په مانا استعمالوي؛ مثلاً يوه نجلۍ خپلې همزولي ته وايي: «زه کوټه کالي لرم» يا «وړور مي کوټه چاکلېټ را کړه» دلته «کوټه» د ډېروالي او زيادښت په مانا ده، که څه هم له خرمن، خړې، امبار/انبار، ډېران، کوټنۍ او داسې نورو سره ښه په ښه اړتيا لري. له دې کبله بايد په پښتو قاموسو کې د يوه بېل سرټکي په توګه ثبت او تشرېح سي.

د اوروپايي ژبو په ګډون د نړۍ په زیاترو ژبو کې د واقعي مشابه او ذومعاین ټکو د پولو بېلوالی اسانه کار نه دی. کله کله واقعي مشابه لغت د پالیسمیس یا ذومعاین په بڼه او کله کله هم د هومینیمو یا مشابه ټکو په ډول سرښکاره کوي. پروفیسر جګسن او پروفیسر امویل هم د ځینو وتلو ژبپوهانو او لغتپوهانو د نظریو په استناد کاري، چې د پالیسمی او هامینیمي ترمنځ د بېلوولو روښانه کرښه نسته. په دې لاره کې لوی مشکل د دې خبرې اېهام او تاریکي ده، چې د کلیمو ماناوي باید څوڼه بېلوالی او جلاوالی ولري، ترڅو په قاموسو کې د بېلو ټکو په توګه وپېژندل سي؟ (Jackson and Amvela 22)

د «عملي قاموس لیکني دپاره د آکسفورډ لارښود» مؤلفانو - سو آټکینز او مایکل رنډیل د پالیسمی د بېلابېلو ډولونه په ډله کې، د دغو نومونو یادونه هم کړې ده:

Regular Polysemy, Semantic Polysemy, Semantic Transfer, Regular Meaning Shift, Semi-Productive Polysemy and Lexical Implication rules.

په انګرېزي کې د پالیسمی دوه مثالونه:

Put the *can* in the recycling bin. [دلته "*can*" د لوبڼې په مانا کارسوی دی.]

Did he eat the whole *can*? [دلته "*can*" د محتویاتو په مانا دی.]

He dropped the *glass* and broke it. [دلته "*glass*" د لوبڼې مانا لري.]

She drank six *glasses* that evening. [دلته "*glasses*" د هغه د محتویاتو مانا لري.]

(Atkins and Rundell 139)

په ځینو قاموسو کې یې هموګرافو ته پرله پسې نومې یا شمېرې ورکړي وي؛ او هغه په روښانه ډول ښیي، چې په راتلونکو لیکو کې د پام وړ ټکي ځینې نورې مانوي هم بیان سوي دي.

هیپونیمونه (Hyponyms) او هایپرنیمونه (Hypernyms)

لکه څنګه چې پوهېږو په طبیعت کې د ډېرو اسمو، زیاترو فعلو او ځینو صفتو ترمنځ په یوه ځانګړې ډله یا کټګورۍ پورې د تړښت له پلوه خاص اړیکې لیدل کېږي. د شیانو او پدیدو ترمنځ دې ډول صنفی او ګروهي اړیکو ته د ژبپوهنې په اصطلاح هایپانیمي (hyponymy) او د دغه راز اړیکو لویو او کوچنیو یا اصلي او فرعي ډلو ته هیپونیمونه (hyponyms) او هایپرنیمونه (hypernyms) یا سپراوردینېټونه (superordinates) وايي.

په هیپونیمو کې یو ټکی د بل داسې ټکي پر ځای کارېږي، چې مانا یې تر هغه محدوده او په هغه کې مشموله وي؛ لکه غاټول، نسترن یا ریډی چې د ګل هیپونیمونه دي یا مېز او چوکۍ چې د فرنیچر هیپونیمونه دي؛ ځکه ګل په واقعیت کې داسې پراخ او عام مفهوم دی، چې غاټول، نسترن، ریډی او داسې نورو ګلان ټول په

کښي شامل دي. په فرنېچر کې هم مېز، چوکۍ او داسې نور شيان گرده داخل او شامل دي. بالعکس د غاټول، نستر، ريدي او داسې نورو محدودو مانا په يوازيتوب سره د ټول عام او آرت مفهوم نه احتوا کوي. په دې ډول هيپونيم د کوچني او محدود مفهوم له پاره د عام ټکي استعمال دی. په هايپنيمو يا سپراورډينېټو کې د هيپونيمو پر خلاف، يو ټکی د بل داسې ټکي پر ځای استعمالېږي، چي تر هغه پراخه او عامه مانا ولري؛ لکه حيوان کلیمه چي د سپي، زمري، پرانگ، پيشي او داسې نورو هايپنيم يا سپراورډينېټ دي يا په انگرېزي کې د "vehicle" کلیمه د "airplane", "chariot", "train", "automobile" او "dogsled" هايپنيم يا سپراورډينېټ دی. د همدې تعريف له مخي، هايپنيم يا سپراورډينېټ د هيپونيم پر ضد د کوچني، محدود او مشمول مفهوم له پاره د عام ټکي يا عام مفهوم کارول دي. (دې مسألې ته وروسته له يوه بله اړخه هم لنډه کتنه کوو.)

قاموس لیکوونکو ته د هيپونيمو او هايپنيمو د پوهېدو ارزښت په دې کې دی، چي د بېلابېلو شيانو (حيواناتو، نباتاتو، صنعتي او تجارتي پيداوړو) او رازراز طبيعي-اجتماعي موجوداتو او پېښو په تعريف کي بايد د بېلابېلو ډلو او کټگوريو تر منځ حساس صنفی او گروهی اړيکي په غور او دقت سره بيان سي (دا کار که څه هم په ويلو کي اسان برېښي؛ خو په عمل، په تېره بيا د صفتو او قيدو په حالت کي کله کله ډېر گران او ستونزمن کار دی) که نه نو د هغو تر منځ مشترکي پولي گډوډيږي؛ او په تېروتنې سره د يوه شي نوم بل شي ته ورکول کېږي.

کو هيپونيمونه (Co-hyponyms)

په قاموس ليکنه کي دا خبره ډېره مهمه ده، چي د کو هيپونيمو او سيننيمو (مترادفو ټکو) تر منځ روښانه توپير وسي. په پخوانيو فرهنگو کي يې د صفتو تعريف د کو هايپنيمو په وسيله کاوه؛ خو اوسني فرهنگونه زياتره کوښښ کوي، چي دا نيمگړتياوي ليري کړي. سره له دې هم په دې کار کي لوی مشکل دا دی، چي په ټولو حالاتو کي د يوې ډلې يا ټولگۍ تعبير (genus expression) موندنه گران کار دی؛ ځکه په صفتو کي د هيپونيمو د مراتبو لړۍ په ندرت سره موندل کېږي. په نتيجه کي وينو، چي د هر شي او هري پېښې په اړه د اړتيا وړ هيپونيمونو (سپراورډينېټونو) تر لاسه کول ناممکن حالت ته رسيږي؛ لکه په دغه مثال کي: strange: ¹unusual, peculiar, surprising, eccentric, novel, unfamiliar, alien, foreign, unaccustomed (Atkins and Rundell 135). مخکنی مثال ښيي، چي کو هيپونيمونه د صفتو په بڼه راوړل سوي دي.

هايپانمي او ميرنمي (Hyponymy and Meronymy)

هايپانمي او ميرنمي د حسي اړيکو هغه جوړې دي، چي د مراتبو د لړۍ (hierarchy) پر بنسټ سره يو ځای سوي وي. په ژبه کي ځيني ټکي عامي ماناوې لري؛ حال دا چي ځيني نور هماغه شي ته په اشاره کولو سره تر ډېره حده، مشخصي ماناوې افاده کوي؛ د مثال په توگه «ونه/درخته» او «ناجو» دواړه کېدای سي د عين

شي د يادوني دپاره استعمال سي؛ خو «ناجو» د «وني/درختي» په پرتله د پام وړ مفهوم، ډېره بڼه او مشخصه پېژندگلو کوي. په حقيقت کي «ونه/درخته» د هغو شيانو دپاره استعمالېدای سي، چي «ناجو» نه وي؛ مگر د وني توب اساسي ځانگړتياوي لکه لوی بوټی، تنه، نباخونه، ونه او ناجو پانيي او داسي نور، له ځانه سره وساتي. (Jackson and Amvela 117-118)

دواړه د عموميت او مشخص والي د هايړاکي (سلسله مراتبو) د اړېکو په مرسته سره تړلي دي. په دغه راز گډو روابطو کي د نوعيت يا ډول اړېکي بيانېږي؛ ځکه د وني ډول يا نوعيت يو دی. دې ارتباط ته لکه څنگه چي مخکي هم يادونه وسوه، په ژبپوهنه کي هايپانمي (hyponymy) وايي. د دې پر خلاف په ميرنمي (meronymy) کي د دوو ټکو ترمنځ اړېکي د «برخي ارتباط» دي؛ مثلاً د پنبې او گوتي درد په حقيقت کي يوې پنبې ته اشاره ده؛ خو د گوتي درد د هغه د ځای يا موقعيت پېژندنې ډېره مشخصه او دقيقه لاره ده. گوته په واقعيت کي د پنبې يوه برخه ده.

په قاموس ليکنه کي ډېر ځله د بېلابېلو ټکو ترمنځ د هايپانمي او ميرنمي اړېکي ليدل کيږي. البته د شيانو، اشخاصو او بېلابېلو موجوداتو ترمنځ د ډول يا نوعيت اړېکي (هايپانمي) د برخو تر اړېکي (ميرنمي) زيات ليدل کيږي. هايپانمي اړېکي د طبيعي موجوداتو او پېښو په تصنيف يا خپل خپل کولو پوري نه محدودېږي؛ مثلاً د بېلابېلو خېلونو او کټگوريو دغه ډول مثالونه د انسانانو په لاسي مصنوعاتو کي هم موندل کيږي. دلته د مسألې د لارياتي شنني او اسانه پوهېدو دپاره د انگرېزي ژبي يو مثال وړاندي کوو، چي موږ ټول د ژوندانه په ورځنيو چارو کي په بېلابېلو بڼو ور سره مخامخ يو. لوبښی يا ظرف په مجموعی ډول پر څو ډوله دی:

الف) غوټه يا بوخچه/بوخچه (bag)

ب) دبلې يا قوطی (tin)

ج) بکس يا صندوق/صندوق (box)

د) بېرل/بېرل (barrel)

ه) دېگ يا کټو (pot)

غوټه يا بوخچه په خپل وار سره، پر درو ډولو وېشل کيږي:

الف) کڅوړه يا خلطه/خریطه (sack)

ب) گوډانه، کوچنی کڅوړه يا بېلېدونکی جیب (detachable pocket)

ج) د پیسو اېښوولو يا پیسو ساتلو ډېر کوچنی جیب، امیاني، بتوه، پټاکیدانه (purse)

بکس هم په پر دوه ډوله دی:

الف) کرېټ (crate)

ب) بسته (case)

بسته هم په خپل وار سره، پر دوه ډوله ده:

الف) د کتابو یا اسنادو د خوندي کولو او وړلو راوړلو بسته (briefcase)

ب) د کالو ساتنې یا وړلو راوړلو بسته (suitcase)

بېرل/ بېلر هم په خپل روڼ، پر دوه ډوله دی:

الف) کوچنی بېرل (keg)

ب) د الکولي مشروباتو د تخمړ کولو لوبښی (cask)

د بېلابېلو شيانو د مختلفو ډولونو او بېلابېلو برخو د سمې پېژندنې د پاره قاموس لیکوونکو ته ښايي، چي د هايپانمي او ميرنمي په مسائلو سر خلاص کړي. هر شی تر هغه مهاله په کره او دقیقه بڼه نه پېژندل کېږي، چي له نورو همدوله، همجنسه او همشکله شيانو څخه جلا نسي. همدغه راز، د شيانو د بېلابېلو برخو د پام وړ موقعيت د دقيقې پېژندنې د پاره هم بايد د انساني اناتومي په څېر، د هغو سم او کره نومونه په گوته سي. که په مخکينيو مثالونو کي، قاموس لیکوونکی، د يوه شي يو ډول د بل ډول پر ځای وښيي يا د هغو دوه يا څو ډولونه په خپلو منځو کي سره ګډوډ کړي، بېله شکه به لوستونکي د هغو په پوهېدو کي، له لوی سرخوږي او جدي تېروتنې سره مخامخ کړي.

ميرنمي له ګل سره د اجزاوو يا له اصل سره د فروعاتو او برعکس اړېکۍ منعکسوي؛ مثلاً د بايسکل يا موټرسايکل د څرخ په اجزاوو (برخو) کي د هغه سيمان (spokes) شامل دي. دغه رنگه، د کليسا په فرعي اجزاوو يا برخو کي مرکزي تالار (nave)؛ د ماجت/ مسجد په برخو کي حجره، محراب، منبر او نوري برخي؛ د ودانۍ په برخو کي خوني، دهلبز، پخلنځی، تشناب، غولی او نوري برخي؛ د کتاب په برخو کي د هغه مخونه، پوښ او نوري برخي؛ د لاسو او پښو په برخو کي ګوتي، نوکان او داسي نور شامل دي. يا په سرچپه بڼه د يوه څرخ سيمان او نوري برخي؛ د يوه ماجت محراب، حجره، منبر او نوري برخي؛ د يوه کتاب مخونه، پوښ او نوري برخي؛ د يوې ودانۍ خوني، دهلبز، پخلنځی، تشناب، غولی او نوري برخي؛ د يوې کليسا مرکزي تالار (nave) او نوري برخي؛ د لاسو او پښو نوکان، ګوتي او نوري برخي په وار سره د څرخ، ماجت، کتاب، ودانۍ، کليسا او لاسو او پښو ګل جوړوي. (Atkins and Rundell 135)

شبه ميرنمي (Quasi-meronymy)

شبه ميرنمي له يوې ډلې، يوې ټولۍ، خلکو يا يو غونډ شيانو سره د هغو د غړو اړېکۍ منعکسوي. دا ډول اړېکۍ په حقيقت کي له ګل سره د اجزاوو کمزوری ارتباط ښيي؛ لکه قومي اړېکۍ؛ مثلاً د يو چا په اړه ويل کېږي: هغه څوک چي په پلاني قام يا قبيلې پوري تړلی دی.

د هايپانمي او ميرنمي له هراړخيزي شنني څخه دې نتيجې ته رسيږو، چي د راغونډو سوو کليمو، عبارتو، ترکيبو او اصطلاحاتو په لاندقيق تصنيف او چاڼ کي د قاموس لیکوونکو کوښښ، د پام وړ ماناوو په پېژندنه

او چټکه موندنه کې، له لوستونکو سره ډېره مرسته کوي.

کولو کېشن (Collocation)

په خبرو اترو او ادبي اثارو کې کله کله دوه ټکي د يو بل تر څنګ يا يو بل ته نيزېدې راوړل کېږي. د دې دوو ټکو تر منځ داسې مانوې (معنوي) اړېکۍ موجود وي، چې په حقيقت کې يو ټکی د بل د مانا له پوهېدو سره مرسته کوي؛ مثلاً چيري چې چای جوشه (kettle) استعمال سي، له هغه سره جوخت د ايشېدل (boil) د کارونې احتمال هم تر سترگو کېږي. دا دوي کلیمې ښايي له نحوي پلوه بېلابېلې ښي ولري؛ لکه په دغو مثالو کې:

subject + verb = (kettle+boil)

verb + object = (boil+kettle)

adjective + noun = (red+wine). (Jackson and Amvela 131)

په پښتو کې هم د داسې ټکو شمېر لږ نه دی، چې په خبرو او لیکنو کې زیاتره د جوړو (pairs) په بڼه کارېږي؛ مثلاً (شین+اسمان یا اسمان+شین)، (کور+ودان)، (اور+سوځېدل)، (شین+پټی)، (سړي+شونډي)، (سور+سالو)، (زریني+وړانګي) او داسې نور یا په پارسي کې (هوا+تند)، (دريا+خروشان)، (آب/هوا+سرد)، (حمام+گرم) او داسې نور. د دغه راز صفتو او اسمو ترېښت او يو ځایوالی په حقيقت کې د کولو کېشن اړېکۍ بيانوي. البته په ګرامر کې هم د ځينو ټکو د يو ځای ظهور پراخ مثالونه لرو؛ لکه په دغو انګرېزي مثالو کې چې هيڅکله يو له بله نسي بېلېدای:

refer *to*, fond *of*, fear *of*, rely *on*, etc.

هغه څه چې په قاموس لیکنه کې د غور او تعمق وړ دی، د ځينو ټکو تر منځ د خاصو سیمانتیکي اړېکو تشخیص او پېژندنه ده. د کلیمو په سیمانتیکي جوړښت کې د بدلون او اوښتون ځینې نور مثالونه او ډولونه هم سته، چې قاموس لیکوونکي باید د لغوي زېرمو په راغونډولو او تشریح کولو کې، د هغو بېلابېلو اړخو ته دقیق او هراړخیز پام وکړي.

کله کله داسې هم پېښېږي، چې په یوه جومله کې د یوه ټکي د متضادي یا معکوسي مانا په نفې کولو سره یوه خبره یا پرېکړه مثبته بڼه اخلي؛ مثلاً «غورمه/قورمه ترخه نه ده»، «کوچنیان بد نه دي»، «هوالا تراوسه نه ده توده سوې» او داسې نور. په لومړۍ جومله کې له ورايه ګورو، چې د «ترخه نه ده» عبارت په حقيقت کې د غورمې/قورمې خوږوالي ته اشاره ده؛ په دوهمه جومله کې د کوچنیانو ښه والي او روغتیا ته ګوته نیول شوې ده؛ او په دریمه جومله کې هم د لومړیو دوو په شان د هوا د سړښت بیان راغلې دی. دې حالت ته په ژبپوهنه کې لایتیتیز (litotes) وایي، چې په حقيقت کې د یوه عمل د اغېزمنیا او ارزښت د لږولو له پاره استعمالېږي؛ او پېژندنه یې په قاموس لیکنه کې هم له ضروري موضوعاتو څخه ګڼل کېږي.

په هره ژبه کې د فصاحت او بلاغت د څرگندولو په خاطر داسې لارې چارې استعمالېږي، چې هر یوه یې په خپله خاصه بڼه او ځانګړې ډول د کليمو او ترکیبو پر مانوي اړېکي لویه اغېزه بښي. دغه راز صنایعو، نخبو او نوښتګرۍ ته چې شمېر یې خورا زیات دی، په انګرېزي کې د رېټوریک ډیوايسيز (rhetoric devices) اصطلاح کاروي، چې د قاموس لیکوونکي د کار یوه برخه ده. د قاموس مؤلفان باید نه یوازې دغه راز ټکي، عبارتونه او ترکیبونه په پوره غور سره راغونډ، بلکې د فرهنګونو په متن کې یې هم سم او کره استعمال ته دقیق پام وکړي.

د کليمو د مانوي بدلون ځینې نور ډولونه: میتونمي / میتانمي، سینیکه/ک / سینیکه یکي...

په ژبپوهنه کې داسې حالات او موارد، چې په هغو کې یو شی د بل اړونده شي په وسیله ونومول سي، د میتونمي یا میتانمي (metonymy) په نامه یادوي؛ او یو د بل پر ځای کارېدونکو ټکو ته میتنیمونه (metonyms) وايي؛ لکه تاج (crown) کليمه، چې د پاچا یا ملکې او توره (sowrd) چې د پوځي ځواک پر ځای کارېږي. په ژبه کې د داسې ټکو سمه پېژندنه او پر ځای کارونه هم د قاموس لیکني د علمي مېتودولوژۍ نه بېلېدونکې برخه ده. سربېره پردې، د بېلابېلو کليمو د ماناوو او استنباطاتو په اړوندو کې بل راز مانوي بدلونونه هم پېښېږي، چې په هغو کې کله کله برخه یا جزء د ګل یا ټول پر ځای (لکه ګل د پسرلي دپاره) یا بالعکس ټول یا ګل د جزء یا برخې پر ځای (لکه قانون د پولیس د منصبدار دپاره)، خاص د عام پر ځای (لکه د ستوني پر بکول د وژلو دپاره) یا بالعکس عام د خاص پر ځای (لکه غل د جیب و هوونکي دپاره) یا د شيانو ترکیبي اجزاي د هغو د بشپړ او واحد جوړښت پر ځای (لکه پولاد د توري یا سټېرينګ د موټر دپاره) کارېږي. داسې حالاتو ته د ژبپوهنې په اصطلاح سینیکه/ک / سینیکه یکي (synecdoche) وايي، چې له میتونمي سره نژدې او ټینګ اړېکي لري؛ او پېژندنه یې قاموس لیکوونکي ته نه یوازې په زړه پوري؛ بلکې ضروري ده.

د متضادو ټکو یو ځای والی (Combination of Antonyms)

متضاد ټکي د استعمال د موقعیت له پلوه زیاتره په یوه جومله یا څو نژدې جوملو کې لیدل کېږي؛ مثلاً «د ژوند او مرګ مسأله»، «له سره تر پایه»، «اورېد او لند»، «دوست او دوښمن»، «ژوندی یا مړ» یا په پاړسي کې «از صبح/بام تا شام»، «تاریکی و روشنی»، «زن و مرد»، «پیر و جوان» او داسې نور.

په ژبو کې ځینې ټکي او ترکیبونه له آره تل په متضاده بڼه کارېږي؛ او مقصد یې تر ډېره حده پر یوه خاصه مسأله ټینګار کول وي؛ مثلاً خلګ وايي: «پلاني دا تبصره په پټه وکړه نه په عامه» یا «پلانی دا مرسته یوازې زما سره کوي، نه له هر چا سره» او په پای کې دا ځانګړتیا، چې متضاد ټکي زیاتره د یوه ټاکلي حالت بدلېدو ته د اشارې په بڼه کارېږي؛ د مثال په توګه ویل کېږي: «موزیم پر لسو بجو پرانیستل کېږي؛ او پر څلورو بجو تړل کېږي.» (Jackson and Amvela114)

په پښتو، پاړسي او نورو ژبو کې هم ځينې کلیمې په خپل ذات کې متضادي او متناقضي ماناوې افاده کوي؛ مثلاً په پښتو او دري کې «چالاک» له یوې خوا چټک، چټ، چابک، کونښنې، تکړه او داسې نورو ته وایي؛ او له بلې خوا همدا کلیمه د مُزور، رند یا هغه چا په مفهوم کارېږي، چې په پوهه، مهارت، هونرمندۍ او ناروا لارو چارو سره، په هر ډول شرایطو او حالاتو کې د ځان په ګټه کار کوي. د پاړسي په پخوانیو متنو کې «زبان دراز» ترکیب د نارینه وو د پاره د فصیح، بلیغ، مستدل او داسې نورو په مفهوم کار سوی دی؛ خو اوس ګورو، چې همدا ترکیب د نارینه وو، او ښځو دواړو، په تېره بیا ښځو د پاره د بې شرم، بې حیا، سپین سترګي، رد، ګستاخ، سلیطه او داسې نورو په مفهوم کارېږي. داسې مالومېږي، چې د «زبان دراز» پخوانی مفهوم اوس تقریباً په ټولو حالاتو کې د نوي مفهوم تراغېزې لاندې راغلې دی؛ او دا پخپله د عین کلیمې یا ترکیب د متضادو اړخونو یو مثال بیانوي. په انګرېزي کې هم د دغه ټکو او ترکیبو شمېر لږ نه دی؛ د مثال په توګه د "wicked" کلیمه اصلاً د ناوړه، بد، زشت، مضر، شیطان، ازار رسوونکي او داسې نورو په مفهوم ده؛ خو په عامیانه خبرو او مرکو کې د عالي، غوره، غښتلي، پیاوړي، کارپوه، عالمانه او داسې نورو په مفهوم استعمالېږي. دغه راز په انګرېزي کې "howling" کلیمه هم د سپي یا لېوه درد او عذاب د اوږدې چغې په مانا استعمالېږي؛ او هم د کټ کټ خنډېدو په مفهوم، چې دا دواړې ماناوې هم په خپلو منځو کې د مانوي تضاد مسأله په ګوته کوي. د هندي او اوردو ژبو «گل» کلیمه د پروڼ او سبا دواړو په مانا کارېږي، چې دوه جلا او متضاد مفاهیم دي (و.ګ. پلاټ ۸۴۰).

زیاتره داسې انګېرل کېږي، چې انتنمي (antonymy) یوازې د هغو ټکو ترمنځ لیدل کېږي، چې د ګرامر له پلوه د کلام په یوه یا عین ډلې پورې اړه ولري؛ خو له دې کبله چې انتنمي په حقیقت کې د دوو یا څو بېلو ټکو ترمنځ د مانوي اړیکو بیان دی، نو ځکه دا امکان هم لیري نه دی، چې د کلام په بېلابېلو اجزاو یا جلا جلا کټګوريو پورې د تړلو ډلو ترمنځ هم اړیکې څرګند کړي؛ لکه:

Lighten our darkness, we pray.

She remembered to *shut* the door, but left the window *open*.

(Jackson and Amvela 114)

په مخکنیو دوو جوملو کې وینو، چې متضاد ټکي د کلام د بېلابېلو اجزاو ترمنځ مانوي اړیکې بیانوي.

په انګرېزي کې د متضادو ټکو ډولونه

په انګرېزي کې متضاد ټکي عموماً پر درو ډلو وېشي، چې ځینې مثالونه یې په دې ډول دي:

- درجه لرونکي متضاد ټکي (Graded Antonyms)

هغه متضاد ټکي، چې د بېلو ټولګیو یا درجو پر اساس سره جلا کېږي؛ لکه:

beautiful او ugly، hot او cold، cheap او expensive او داسې نور.

داسې متضاد ټکي زیاتره په خبرو کې د پرتله کولو د پاره کارېږي؛ لکه:

My arm is *longer/shorter* than you.

I love a *good book* more than a *meal*.

- متباين يا متمم انتنيمونه (Contradictory or Complement Antonyms)

هغه متباين يا متناقض ټکي، چي د يو بل د متمم په توگه کارېږي؛ لکه:

"asleep" او "awake"، "alive" او "dead"، "on" او "off"، "true" او "false" او داسي نور. په داسي متضادو ټکو کي د درجې خبره هېڅ ځای نه لري؛ د مثال په توگه یو خوځنده موجود باید یا ژوندی وي مړ. هېڅوک د پرتلې په بڼه داسي نه وايي، چي پلانی تر پلاني مړ یا ژوندی دی. په دغه راز متضادو ټکو کي د مقایسې یا پرتلې امکان نه ځایېږي. دغه رنگه د برېښنا سویچ هم یا باید روښانه وي یا مړ.

- سرچپه یا اړولي انتنيمونه (Converse Antonyms)

په دغه راز متضادو ټکو کي، دیوه ټکي استعمال سمدلاسه د بل متضاد ټکي مانا بیانوي؛ لکه:

below او above، after او before، sell او buy او داسي نور. په دغو دوو جوملو کي د دې ډول متضادو ټکو دوه اړخیز اړیکې ښه مالومېږي:

Lydin *bought* the car from Kristen.

Kristen *sold* the car to Lydin. (Jackson and Amvela 116)

ځينو نورو مؤلفانو د انتنمي ډولونه په دې ډول هم نومولې دي:

(الف) متممه یا مکمله انتنمي (Complementary Antonymy)

متممه یا مکمله انتنمي د دوو متضادو حالتو ترمنځ داسي اړیکې بیانوي، چي د تفضیلي (مقایسه یي) او عالي صفتو په مرسته نسي تشریح کېدای. په داسي حالاتو کي داسي نه ویل کېږي، چي پلانی لږ ژوندی (slightly alive) یا نسبتاً مړ (rather dead) دی. له دې امله، په دې برخه کي عمومي فارموله داده:

- که ژوندی وي، نو مړ نه دی.

- که مړ وي، نو ژوندی نه دی.

- که ږوند وي، نو بینا نه دی یا نسي لیدلای.

- که په سترگو ویني، نو ږوند نه دی.

- که لگېدلئ وي، نو خطا سوی نه دی.

- که خطا سوی وي، نو بې نخبه نه ده ویشتي. (Atkins and Rundell 142)

(ب) قطبي انتنمي (Polar Antonymy)

په دې ډول انتنمي کي، متضاد ټکي یو د بل مقابلو قطبونو ته اشاره کوي؛ خود متضادو ټکو په دې ډول کي،

اړیکې تر متممي یا بشپړي انتنمي ډېر پېچلئ دي؛ او په دې فارموله کي څرگندېږي:

- که ښه نه وي، نو بد نه دی.

- که بد نه وي، نو ښه نه دئ.
- که بېوزله وي، نو شتمن نه دئ.
- که تاریک وي، نور وښانه نه دئ.
- که ډېر ښه نه وي، نو لږ بد دئ.
- که ډېر بد نه وي، نو لږ ښه دئ.
- که ډېر وښانه نه وي، نو لږ تاریک دئ.
- که ډېر تاریک نه وي، نو لږ وښانه دئ.
- که ډېر بېوزله نه وي، نو لږ شتمن دئ.
- که ډېر شتمن نه وي، نو لږ بېوزله دئ.

ج) سمتي يا اړخ لرونکې انتنمي (Directional Antonymy)

په دې انتنمي کې، لکه څنگه چې له نامه يې ښکاري، د متضادو ټکو هغه کوچني ډولونه راځي، چې د مختلفو اړخونو استازيتوب کوي؛ لکه شمال چې د جنوب په مقابل لوري کې پروت دئ يا لوړ چې د کښته مخالف دئ يا مخ چې د شا مخالف لوري ته اشاره کوي. نارينه او ښځه، مقعر او محدب، لوړ او کښته، پيل او پای، زانگو او گور، تړل او پرانيستل، پراخ او تنگ، تودوخه او سړښت او داسې نور هم د اړخ لرونکو متضادو ټکو بېلابېل مثالونه دي. (Atkins and Rundell 143)

په قاموسو کې د ځينو متلو را غونډول او تشرېح کول

د نړۍ په زياترو ژبو کې، د زمانو په تېرېدو سره د متلو پراخي او ارزښتناکي زېرمې جوړې سوي دي، چې را غونډول يې د هغو ژبو د روزونکو او پالوونکو ستره او مهمه وجيبه گڼله کېږي. لکه څنگه چې ژبه د يوه ژوندي ټولنيز مخلوق په توگه تل د بدلون او تحول په حال کې ده، د نورو ټکو، تعبېرو او ترکيبو په شان يې متلونه هم د پيداېښت، ودې او مرگ بېلابېل پړاونه تېروي. يو متل مري او پرځای يې يو يا دوه نور متلونه زېږي. که څه هم نن سبا په زياترو ژبو کې، د متلو د خوندي کولو او هراړخيزي شننې د پاره بېلې مجموعې او قاموسونه ليکل سوي دي؛ خو سره له دې هم د ژبې د مفصلو او تشرېحي قاموسو په تاليف کې، د ځينو متلو د ثبتولو او سپړلو مسأله د ډېر اهميت وړ ده.

دا حقيقت اوس هر چا ته څرگند دئ، چې ژبني قاموس د ژبې له گردو اړخو لکه گرامر، ليکلي او شفاهي ادب، موسيقۍ، هنر، علمي او مسلکي اصطلاحاتو، فکري او ديني اعتقاداتو او نورو ژبنيو، ادبي او کولتوري ارزښتونو سره نه شلېدونکې اړېکې لري. له همدې سببه بايد د تشرېحي قاموسو مؤلفان د ژبې اصلي ويونکو ته د لغوي زېرمې او نورو ادبي - علمي موضوعاتو ترڅنگ د متلو په راټولو او تشرېح کولو کې هم بشپړ زيار وباسي. په پاړسي، انگرېزي او نورو ژبو کې هم داسې متلونه خورا ډېر دي، چې يادونه يې د ژبو په

تشریحي او مفصلو فرهنگو کي بې گټي نه ده. که متلونه په قاموسو کي د هغو تر مرکزي او محوري ټکو لاندې وکښل سي، په موندلو کي به يې رېږ او سرخوږی نه پېښيږي؛ مثلاً د «مينځه» تر ټکي لاندې «خواره دي سي مينځه، چي د مينځي کالي مينځي» او له «ډول» سره دا متل «چي ډول دي سو په څنگ، د وهلو بې څه ننگ؟!» وکښل سي. البته په اختصاصي قاموسو کي د متلو راغونډول او ثبتول په يوازي سرد مسألې بشپړ حل نه دي. بايد د هغو مفهوم او د استعمال ځای هم په اسانه او روښانه ټکو سره بيان سي.

د هري ژبي په ادبي اثارو کي هم کله کله له متلو څخه استفاده کيږي. په پښتو او پارسي نظم کي د متلو را وړل يو بېل ادبي صنعت دی، چي «ارسال المثل» يې بولي؛ لکه عبدالعظيم رانپزي، چي "د گور شپه نه په کور کيږي" متل په يوه بيت کي داسي راوړی دی:

«د گور شپه چيږي د چا نه په کور کيږي»
 غم د چا په خوشحالي کله بدليري
 (بېنوا، ارسال المثل)

کله کله د يوه بيت په هره ميسره کي بېل بېل متل راوړل سوی وي، چي په ادبي صنعت کي يې «ارسال المثلين» بولي؛ لکه د خوشحال خان خټک (۱۰۲۲-۱۱۰۰هـ) په دې بيت کي:

«وايي چي له ځانه په اولاد وي پېرزوينه»
 «خداي په کارواني په اصلي والي او به»
 (بېنوا، ارسال المثلين)

که څه هم نن سبا، د ژبي متلونه زياتره د ځانگړو قاموسو په بڼه چاپيږي؛ خو سره له هغه هم د ژبو په مفصلو او مشرحو قاموسو کي، د متلونو راغونډول له ډېرو گټورو او ارزښتناکو کارو څخه دی.

په قاموسو کي د ژبنيو اصطلاحاتو، محاورو او عبارتو راوړل او سپړل

د قاموس ليکني يو بل مهم اصل د پام وړ ژبي د بېلابېلو محاورو يا ژبنيو اصطلاحاتو راغونډول او توضيح کول دي؛ ځکه په هره ژبه کي د زماني په تېرېدو سره له يوې مادې يا يوې ريښې څخه دونه محاورې او اصطلاحات جوړ سوي او لا پسي جوړيږي، چي راغونډول او شنل يې د ژبي د هراړخيزو او مفصلو قاموسو لوستونکو ته ډېر گټور او په زړه پوري دي؛ لکه «خبره تر غاښ لاندې کول»، «سړ نه گرځول»، «سړ نه خلاصول»، «سړ نه گرځول»، «غوږ نيول»، «تر غوږ تېرول»، «خوله پرېکول»، «په غوښو کي هډوکي لتول»، «خاشي ماتول»، «سترخان په پښه ښوول»، «پر پزه مچ نه پرېښوول»، «له مچ سره سېلاوه گرځول»، «پزه په هوا نيول» او سلگونه نور، چي هر يو يې په خپل جغرافيايي چاپېر او خپلو ځايي ويونکو کي، بېلي ماناوې او مفهومونه لري. په خوشالي سره په پښتو کي د دغه راز محاورو او ژبنيو اصطلاحاتو لمن دونه پراخه ده، چي که د پښتنو په ټولو سيمو کي، د روزل سوو مسلکي کسانو له خوا په پوره زيار او زغم سره راټول او بيا د ژونديو

مثالو په وړاندي کولو سره په روانه ژبه تشرېح سي، خبره به يې بې شکه خو ټوکه پنډو قاموسو ته ورسېږي. دا کار په حقيقت کې د پښتو ژبې د بې ساري لغوي استعداد، ستري مانوي پانگې او تر هر څه مهم د دې لرغوني ژبې په بېلابېلو ټکو کې د اشتقاقې وړتيا د پراخوالي او زياتوالي په مانا دي. د دې واقعيت د زبادولو دپاره دلته يوازې د مثال په بڼه د هغو محاورو او اصطلاحاتو يادونه کوو، چې په پښتو کې د «اوبو» له مادې څخه راوتلي دي:

اوبه کول (مخکه يا څاروي اوبه کول، ويلي کول)؛ اوبه لرل (په ټپ کې زوړه يا التهاب، په پخو خوړو، مېو يا سبو کې اضافي اوبه)؛ مال اوبه کول (د مال يا سامان آلاتو څرخول)؛ خوله اوبه اوبه کېدل (له ډېرې اشتها خوله د اوبو ډکېدل)؛ اوبه اخيستل (د وجود ټپ ته اوبه ننوتل، د چا سپکاوی يا بې عزتي کول)؛ اوبه ايستل (له ټپ يا خوړو څخه د اوبو وتل)؛ اوبو پر سر اخيستل (په رېږو او کړاوو کې ډوبېدل)؛ اوبو پر سر اخيستل او ځک ته لاس اچول (د بېلابېلو ستونزو او پېچومو پر مهال د ژغورنې دپاره، له هر چا څخه مرسته يا هري ممکنې وسيلې ته لاس اچول)؛ اوبو راوړی (بې وسه او بې کسه، داسې بې واکه او ناتوانه، لکه اوبو چې راوړی وي)؛ د مخ اوبه توييدل (د چا سپکاوی يا بې عزتي کول)؛ اوږه او اوبه کېدل (روغه او جوړه، توافق، سازگاري)؛ اوبه غلبېدل (له ناوړو شرايطو يا ناوړو کسانو سره گوزاره کول، د ستونزو او اختلافاتو زغمل)؛ اوبه خړول (د کسات يا غچ اخيستني دپاره پلمه جوړول، بريد کولو ته تياری کول)؛ اوبه خړول او ماهيان نيول (د حالاتو څرپرتيا ته لمن وهل او له هغو څخه ناروا گټه اخيستل)؛ اوبه په خړول (په بې غيرتۍ او شاگرځولو سره د ځان او دوست سپکول او شرمنده کول)؛ اوبه په سترگو کې درېدل (پرتيا، شرمنده کېدل)؛ اوبه په غاړه کې ښکارېدل (د ښکلو لطافت، ښايست او نازکوالي ته اشاره)؛ اوبه تر ورځ تېرېدل (کار تر کار تېرېدل، مهم فرصت له لاسه ورکول)؛ تر پر وړو لاندې اوبه تېرول (په پټه يا چالاکۍ سره د يوه کار کول)؛ اوبه درول/اوبه درېدل (سپکېدل، بې عزته کېدل)؛ اوبه ډم وروړل (د کار په پيل کې سم فکر نه کول او په پای کې له ستونزو او کړاوو سره مخامخ کېدل)؛ اوبه په ډانگ نه بېلېدل (د شخړو او ناخوالو له کبله د خپلوانو، عزيزانو او ملگرو نه بېلېدل)؛ اوبه ډم کېدل (د بې پروايۍ او ناپامۍ په وجه د مشکلاتو او ناخوالو ډېرېدل)؛ اوبه سرې کول (اوبه تودول)؛ تر اوبو تېری پوري ايستل (په چم او ټگۍ برگی سره د چا تېر ايستل او ځورول)؛ تر اوبو دمخه گاولي ايستل (د يوې مسألې يا پېښې په اړه تر وخت دمخه پرېکړه کول، بې ځايه اندېښنه او تلو سه)؛ له سترگو اوبه وتل (بې شرمې، بې حيايې، د چا په وړاندي سپکاوی او بې عزتي)؛ تېري اوبه نه جاروتل (د تېر وخت يا تېري سوي موقع بيرته نه راستنېدل، د ښه فرصت له لاسه وتل)؛ په چا پسې اوبه پاشل/شيندل (چا ته په سفر کې د خيريت او سلامتۍ غوښتنه کول)؛ اوبه تر سر تېرېدل (په پېچومو او مشکلاتو کې ډوبېدل)؛ اوبه اچول (درناوی کول، سرکښته کول)؛ اوږو او اوبو غوندي زده کول (د يوه مضمون يا کار په زده کړې کې زيات تمرين او مهارت)؛ خوله له اوبو ډکېدل (د مصلحت پر اساس، له حقيقت ويلو ډډه کول)؛ اوبه ډېرول (د مېلمنو د ناڅاپي راتگ پر مهال د اوبو په مرسته د ښوروا يا نورو خوړو ډېرول)؛ اور او اوبه (د دوو متضادو شيانو يا اشخاصو را غونډول)؛ په رښکۍ اوبه را ايستل (چاته دهغه/هغې د اقتصادي بېوزلۍ يا بېوسۍ په سبب، پېغور ورکول) او داسې نورې محاورې او اصطلاحات، چې گرده مخ يا شاته د «اوبو» له مادې سره د يوې بېلې

کليمې د موبلولو په مرسته جوړ سوي دي؛ او هره اصطلاح يې د استعمال بېل ځای او جلا مانا لري (د نور مالومات له پاره و.گ. نوري ۱۰-۱۲ او حبيبي، «د پښتو لوی سيند به څنگه ليکل کيږي؟» ۶). دا اصطلاحات زياتره د پښتو په لوېديځه (لوېديزه) لهجه کې کارېږي. کېدای سي د پښتو په نورو لهجو کې د «اوبو» له مادې څخه ځينې نورې محاورې او ژبني اصطلاحات هم راوتلي وي، چې هريو يې د بېل مقصد او بېلي مانا د پاره استعمال سي. سربېره پر دغو پراخو ژبنيو اصطلاحاتو د پارسي ژبې له «آب» مادې څخه هم په پښتو کې ځينې ترکيبونه جوړ سوي دي، چې د خلگو په ورځنيو خبرو او مرکو کې کارېږي؛ لکه: **آبداره (عزتمن، پتمن، د وقار او حُرمت څښتن)**؛ بې آبه (**بې عزته، بې پته، بې حُرمته، سپک**)؛ آب و عزت او داسي نور.

د دغه رنگه ترکيبو، محاورو او اصطلاحو د ماناوو سمه پېژندنه د پښتو ژبې هر زده کوونکي او ويوونکي ته ډېره ضروري ده. که څه هم په ځينو ژبو کې د محاورو يا ژبنيو اصطلاحو د پېژندنې د پاره له اوږدو زمانو څخه بېل قاموسونه کښل سوي دي، چې پر خپل ځای ډېر ستر او ارزښتناک کار دي؛ خو سره له دې هم د ژبې په شرح او مفصل فرهنگ کې د ځينو مشهورو او عامو بڼو راوړل او سپړل، د ريښه پېژندنې او ډول ډول شکلي او مانوي تطوراتو له پلوه بې گټې خبره نه ده. د پښتو ژبې ځينې محاورې او اصطلاحو له نن څخه تقريباً اويا کاله مخکې د هيواد د مخکښ او نوميالي فکلوريست، متن سموونکي، قاموس ليکونکي، اديب او شاعر - اروښاد محمد گل نوري (په ۱۳۵۲ ش کې مړ) له خوا راغونډې سوي دي، چې په خپل وخت کې ډېر لوی او په زړه پوري کار ؤ. بېله شکه اويا کاله ډېر اوږد عمر دی. زموږ ژبې په دې اوږده موده کې د ودې او پرمختگ ډېر اوږده پړاونه او مزلونه وهلي دي. له دې کبله دا برخه هم زموږ د نورو ژبنيو قاموسو په شان، پرمختيا او بشپړتوب ته اړتيا لري.

اروښاد محمد گل نوري په پښتو قاموس ليکنه کې هم د قدرو ډېر زيار ايستلی ؤ؛ مگر په خواشينۍ سره چې نه چا سم پېژندلی او نه يې هم قدر کړی دی. ويل کيږي، چې اروښاد نوري په واقعيت کې د هغه دوه جلدې «پښتو قاموس» اصلي مؤلف هم دی، چې څو لسيزې مخکې يې د خپلي لور - طيبو په کومک او همکارۍ تاليف کړی ؤ؛ او د «نوراللغات» نوم يې پر ايښی ؤ؛ خو د پښتو ټولني د هغه مهال واکمنانو پر خپلسرد «پښتو قاموس» په نامه چاپ کړی دی؛ او اروښاد نوري يوازي د مؤلفانو د ډلې يو غړی بللی دی (و.گ. نوري).

د پښتو ژبې په انگرېزي څېړونکو کې جگړن جورج واټرز گيلبرټسن هم د عارف الله خان يوسفزي، علي اکبر خان کندهاري او محمود اپرېدي په مرسته په خپل پښتو - انگرېزي قاموس کې د پښتو ژبې خورا ډېرې ژبنۍ اصطلاحو او محاورې راغونډې کړي دي. په دې قاموس کې پر پښتو محاورو او ژبنيو اصطلاحاتو سربېره، ځينې پښتو ټکي او متلونه هم راغلي دي، چې د پښتو او انگرېزي ژبې زده کوونکو ته په يوه ډول، خورا په زړه پوري کتاب دی. و.گ.

په پښتو کي د داسي ژبنيو اصطلاحاتو او محاورو شمېر زرونو ته رسيږي، چي ځيني يې د خلگو د ورځنيو مکالمو ترڅنگ، په ادبي اثارو کي هم د مجاز او کنايې په بڼه کارېږي. په بېلابېلو ماناوو، له يوې ريښې څخه د دغه راز پراخو اصطلاحاتو او محاورو راوتل، پښتو ژبي ته دنړۍ په مهذبو او متمدنو ژبو کي، لوړ او ارزښتمن ځای ورکړی دی.

«فرهنگ نظام» د پاړسي فرهنگو په ډله کي هغه فرهنگ دی، چي د دغي ژبي خورا ډېري محاورې او ژبني اصطلاحات يې خوندي کړي دي؛ لکه فلان نخود هر آتش است (ياني په هر کار کي لاسوهنه کوي)؛ همان آتش است و همان کاسه (ياني په شرايطو او حالاتو کي بدلون نه دی راغلی)؛ آتش همسايه روغن غاز دارد (ياني د نورو شيان او کارونه تر خپلو بڼه بنکاري)؛ آتش دهن سوزی نیست (ياني مهم شی نه دی) او داسي نور، چي گرده د «آتش» له مادې څخه را ټوکېدلي دي (شاد ج: ۸۱).

ارواښاد ډاکټر عبدالحکيم هلالی په خپل علمي او گټور اثر «پښتو قاموس ليکنه» کي د ژبنيو اصطلاحاتو د وېش په اړه د روسي ژبپوه - و. و. وينگرادف نظريې راوړي دي، چي لنډه يادونه يې دلته بهي گټي نه ده. د دې روسي ژبپوهاند له نظر سره سم، ژبني اصطلاحات د مانوي جوړښت له پلوه پردرو ډلو يا گروپو وېشل کيږي:

«په لومړي گروپ کي هغه ژبني اصطلاحات داخلېږي، چي معنا يې د ترکيب د اجزاو له معنا لاس ته نه راځي او اصطلاحي معنا يې د ترکيب د اجزاو پر معنا متکي نه وي؛ لکه د پښتو ژبي دغه ژبني اصطلاحات: په سترگو ننوتل، پرسپين ډاگ غاښ وتل. په دوهم گروپ کي هغه ژبني اصطلاحات راځي، چي معنا يې د ترکيب د اجزاو پر عمومي معنا متکي وي؛ لکه د پښتو ژبي دغه ژبني اصطلاحات: د پاڅي رگ پالل؛ هر سړی پر خپله ټيکۍ اور اړوي؛ دی د کراستي ملا بند دی؛ پر بدو او بښل. په دريمه ډله کي هغه ژبني اصطلاحات راځي، چي اصطلاحي معنا يې په تحليلي ډول د ترکيب د ټولو غړو د معناو سره ارتباط لري (لکه د پښتو ژبي دغه ژبني اصطلاحات: پښه پر پښه اړول؛ بانو پر بانو ايښوول؛ اوږه کښل؛ بگړۍ د سره لوېدل...» (د بشپړ مالومات د پاره و. گ. هلالی ۱۰۹-۱۱۰).

يو بل روسي ژبپوهاند - ن. م. بنانسکي د وينگرادف پردرو ډلو يوه بله ډله هم ورزياتوي؛ او په دې حساب د روسي ژبي اصطلاحات پر څلورو ډلو وېشي. د ده په عقیده، په څلرمه ډله کي هغه ژبني اصطلاحات راځي، چي که څه هم د ترکيب هر غړی يې په خپله اصلي مانا استعمالېږي؛ او د ترکيب عمومي اصطلاحي مانا يې د جوړونکو غړو مجموعه ده؛ خو دا ترکيبونه د استعمال پر مهال تل خپل اصلي ترکيبي شکل خوندي کوي؛ او بې الیشېدو کارېږي؛ لکه په پښتو ژبه کي دغه ترکيبونه: د اوبو شين ډنډ؛ د سينما ټکيس... (هلالی ۱۱۱). يو بل روسي ژبپوهاند - ب. ن. گلوين هم د وينگرادف پر وېش يوه بله ډله ورزياتوي، چي د آيډيم

(Idiom) په نامه يې يادوي (هاللي ۱۱۱). د دغو نظريو پر خلاف، په روسي ژبپوهنه کې پر مخکښو څلورو ډلو سربېره، ټول هغه ترکيبونه هم د ژبنيو اصطلاحاتو په ډله کې راځي، چې خپل ترکيبي ثبات يې تر يوې اندازې ساتلی وي؛ او تل د مشخصو ترکيبو په شکل استعمالیږي؛ لکه متلونه، مقولې او عام عبارات (هاللي ۱۱۱).

په قاموسو کې د متلو، ژبنيو اصطلاحاتو او عامو عبارتو د اوډولو لاري

د متلو، مقولو، ژبنيو اصطلاحاتو او عامو عبارتو تر منځ په انگرېزي، پاړسي، پښتو او نورو ژبو کې هم کله کله د پولو بېلول اسان کار نه دی. ژبني اصطلاحات د نورو ژبو په څېر په انگرېزي کې هم خورا پراخه زېرمه لري، چې د آيډيمو (Idioms) تر عنوان لاندې څېړل کېږي؛ لکه: 'a wet blanket' (هغه څوک، چې د نورو د ساتېري فضا وړانوي)؛ 'Pyrrhic victory' (هغه بری، چې په لوړه بيه پرېوتی وي)؛ 'under wire' (پروخت برابر، پر موقع برابر)؛ 'to eat a humble pie' (بخښنه غوښتل، د تېروتنې منل)؛ 'Crocodile tears' (د چم يا ټگۍ اوښکې تويول، د خلکو غولول) او په سلگونو نور.

پروفیسر جگسن او پروفیسر امویل په قاموسو کې د ژبنيو اصطلاحاتو د څرنگوالي او ځای ځایګي په اړه داسې کارې: «ژبنيو اصطلاحاتو هیڅکله په قاموسو کې د بېل سړتګي ځای نه لره. ښايي نه د هغو د اوډوالي په وجه، بلکې له دې کبله چې په فرهنگو کې د هغو موندنه اسانه نه ده. قاموسونه د اصطلاحاتو د اوډلو په باره کې بېلابېلي کړنلاري لري. د انگرېزي فرهنگو له ډلې څخه په لانګمېن قاموس (LDEL, 1991, xiv) کې، په دې اړه خورا پېچلې او مروړلې کړنلاره غوره شوې ده. په دې مانا، چې يوه اصطلاح تر هر څه مخکې، په خپل ترکيب کې له لومړني اسم سره يو ځای اوډل کېږي. که يې په ترکيب کې اسم نه لره، بيا له صفت سره يو ځای ليکل کېږي. که يې په جوړښت کې صفت هم شامل نه وي، بيا نو تر لومړني قيد لاندې راځي. که يې په ترکيب کې قيد هم شامل نه و، بيا نو تر لومړني فعل لاندې او که يې فعل هم نه لره، بيا نو د خپل ترکيب تر لومړنۍ کلیمې لاندې (هر څه چې وه) اوډل کېږي. البته هر چیرې چې په قاموسو کې ژبني اصطلاح ځای مومي، بايد د کراس ريفرينس په بڼه، د اصطلاح په جوړښت کې تر نورو جوړونکو ټکو لاندې هم و اوډل سي.» (Jackson and Amvela 209)

په اوسنۍ انگرېزي کې دا دود دی، چې د فعلو تر شا قيدونه او اضافه توري موبښلوي؛ او په دې توګه له جوړسوي ترکيب څخه بېلې ماناوې تر لاسه کوي، چې د ګرامر په اصطلاح، عبارتي فعل (phrasal verb) ورته وايي؛ لکه:

give away (له چا سره خيانت کول. چاته څه ورکول).

give in (تسليم کېدل، ماته منل).

give off (توليدول. د بوی يا بخار ايستل).

give on / give into (بېول^۲ پرانیستل^۳، مخته، خېرمه).

give out (له منځه تلل، ماتېدل، پای ته رسېدل. اعلانول^۳ وېشل^۴ بهر ایستل).

give over (درول، لاس اخیستل، پرېښوول. لېږدول، و ځانگړي کار یا مقصد ته بېول).

give up (پرېښوول، ترک کول، په یوه کار کې د ماتې یا ناکامۍ منل. ځان یوه ځانگړي

کار یا داعیې ته ګومارل او داسې نور). (Thomson & Martinet 315; Robinson 566-67)

هغه عبارتي فعلونه (Phrasal Verbs) چې د فعل او قید له یوې برخې یا قید او اضافه توري له یو ځای کېدو څخه جوړ سوي وي، زیاتره تر اړونده فعلو لاندې اوډل کېږي؛ خو ځینې قاموسونه له داسې فعلو او قیدو سره د یو بېل قاموسي سرټکي (headword) په توګه چلند کوي؛ ځکه چې داسې فعلونه ځینې مهال له خپلو اصلي فعلو څخه ګرځېدو جلا ماناوي لري. (Jackson and Amvela 209)

په معاصرو انګرېزي قاموسو کې معمولاً هغه اصطلاحات او عبارتي فعلونه، چې هریو یې بېله مانا افاده کوي، معمولاً تر اصلي مادې لاندې کارې؛ او په ځینو حالاتو کې یې له اسانه مثالو سره په جوملو کې هم استعمالوي. د پښتو مشرح او مفصل فرهنگ هم باید د ژبو په ټولو لهجو کې دغه راز ارزښتناکي زېرمې را غونډې؛ او په اسانه ټکو سره یې توضیح کړي. په دې کار سره به بې شکه له یوې خوا د پښتو ژبې ستره لغوي او اصلاحي پانګه له زیانمن کېدو او هېرېدو څخه وژغورلې سي؛ او له بلې خوا به په اسانۍ سره، د پښتو ژبې ټولو مینه والو ته فرصت ورکړل سي، چې د بېلابېلو لهجو په ورځنیو محاورو او مرکو کې کارېدونکي ټکي او عبارتونه له ژوندیو مثالونو سره زده کړي. د خلکو دا نیژدېوالی او پیوستون به په پای کې د یوې منلي معیاري ژبې په رامنځ ته کولو کې هم ستره ونډه واخلي. په قاموسو کې د ژبنيو اصطلاحاتو د اوډنې او ترتیب په اړه هم په ژبپوهانو او فرېزیالوژیستانو کې بېلابېلې نظریې وړاندې سوي دي، چې د فرېزیالوژۍ / فرېزیالوژۍ له مهمو موضوع ګانو څخه ګڼل کېږي (د بشپړ مالومات د پاره و. ګ. هلالی ۱۱۳-۱۱۷).

په پښتو، پارسي او نورو ژبو کې له یوې ریښې څخه راوتلي محاورې او ژبنۍ اصطلاحوي په بېلابېلو بڼو ثبت سوي دي. ځینو قاموس لیکوونکو دا ډول اصطلاحات تر بېلو سرلیکونو لاندې ثبت کړي دي؛ په داسې حال کې چې ځینو نورو بیا د خپل ترکیب تر اصلي او مرکزي ټکي لاندې اوډلي او مانا کړي دي. نن سبا په معاصر قاموسو کې ژبني اصطلاحات او عبارتونه زیاتره تر هغه اصلي یا مرکزي ټکي لاندې کارې، چې د شکل او مانا په لحاظ له پام وړ اصطلاحاتو سره نه شلېدونکي اړېکي ولري؛ مثلاً «مال اوبه کول»، «تراوبو دمخه ګاولي ایستل»، «اوبه په ستوني کې مالومېدل»، «تېر تراوبو پری ایستل» او داسې نور ګرځېدو په قاموس کې د «اوبه» تر اصلي یا مرکزي ټکي لاندې راوړل کېږي یا په انګرېزي کې د «Pyrrhic victory» اصطلاح د «Pyrrhic» او د «Crocodile tears» اصطلاح د «Crocodile» ټکي په پای کې کښل کېږي.

د انگرېزي ژبې په ځينو اختصاصي قاموسو کې يې، د متلو او ژبنيو اصطلاحاتو د اسانه موندنې دپاره، هره ژبني اصطلاح يا متل د هغو ترټولو ترکيبي برخو لاندې راوړې دئ؛ مثلاً "Actions speak louder than word" متل د "speak", "louder", "actions" او "word" تر قاموسي ټکو لاندې، په جلا جلا ډول تکرار سوی دئ. (Simpson 1, 140, 209, 250)

په اختصاصي فرهنگو کې د متلو، ژبنيو اصطلاحاتو او بېلابېلو عبارتو په اسانه موندنه کې د څو ځايه يادونې يا کراس-ريفرنس لاره ترټولو غوره او عملي لاره ده؛ اما د ژبې په عمومي تشرېحي قاموس کې له ټولو ترکيبي برخو سره د يوه متل يا يوې اصطلاح څو پلا يادونه، نه يوازې سرخوږونکې، بلکې په اقتصادي لحاظ هم نامطلوب کار دئ. له دې کبله يې له اوسني دود او بايدې سره سم، يوازې تر هغه ټکي يا مادې لاندې کارې، چې د اتيمولوژۍ له پلوه اړېکۍ يا نيزدې والی سره لري؛ لکه په مخکنيو مخونو کې چې د «اوبو» له مادې څخه د ځينو را ټوکېدلو محاورو او اصطلاحاتو، لنډه يادونه وسوه.

په قاموسو کې د ترکيبي ټکو د بېلابېلو ډولو را غونډول او شنل

د هرې ژبې په قاموس ليکنه کې، بله مهمه او ارزښتناکه مسأله د ترکيبي ټکو يا مرکباتو پېژندنه او را غونډول دي. په زياترو ژبو له هغو څخه په پښتو، پارسي، عربي او انگرېزي کې د مرکباتو شمېر دونه ډېر دئ، چې له را غونډولو او شنلو څخه يې د مرکبو ټکو جلا لوی او پنډ قاموسونه جوړېدای سي. مرکب او گډه ټکي زياتره په دوو بڼو جوړېږي:

الف) کله چې يوه خپلواکه کليمه (base) له يوه يا څو اشتقاقي عناصرو سره يو ځای سوې وي (complex word) لکه: ناسم (نا+سم)، اتلواله (اتل+واله)، زړورتيا (زړور+تيا)، مينه ناک (مينه+ناک) او داسې نور په پښتو کې يا نارسايبی (نا+رسايبی)، گلزار (گل+زار)، معجزه آسا (معجزه+آسا)، بتکده (بت+کده) او داسې نور په پارسي کې يا impossibility(im-, possibil-,ity), Unlikely(Un-,like, -ly), vitality(vit-,al-,ity) او داسې نور په انگرېزي کې، چې د بېلابېلو ژبو (لاتيني، يوناني، فرانسوي او اسپانوي) ډول ډول اشتقاقي عناصر (derivational elements) د مخوندي او شاوندي په بڼو له خپلواکو ټکو سره يو ځای سوي؛ او په گډه يې بېل مرکب ټکي جوړ کړي دي.

ب) هغه مرکب ټکي، چې د دوو يا څو بېلو کليمو له يو ځای والي څخه جوړ سوی وي؛ لکه کورودانه (کور+ودانه)، خواتوری (خوا+توری)، سرلوړی (سر+لوړی)، سرتېر (سر+تېر) او داسې نور په پښتو کې، يا ميهن دوست (ميهن+دوست)، دلخراش (دل+خراش)، خاطر جمع (خاطر+جمع) په پارسي کې يا blackboard (black+board), blackbird (black+bird), teapot (tea+pot) او په سلگونو نور په انگرېزي کې.

په انگرېزي کي مرکب ټکي پر ځينو فينالوجيکي / فونولوژيکي توپيرونو سربېره، په ليکدود کي هم د پام وړ توپيرونه او بېلوالي لري. د فينالوژۍ له پلوه په زياتره دوه کلیمه يي مرکبو ټکو کي خج پر لومړۍ خپه وي؛ لکه: **emergency plan, RePublican Party, TEApot, BLACKbird** او داسي نور. انگليسي ويونکي د (white house) او (WHITE house) په دوو ترکيبي بڼو کي، د تلفظ له پلوه ښکاره توپير کوي. د ليکدود له پلوه هم ټول مرکب ټکي يوه بڼه نه لري. ځيني يې د يوې کلیمې په بڼه ليکل کيږي؛ لکه: **blackboard, teapot, blackbird** او داسي نور (Solid Compounds) ځيني نور مرکب ټکي د يوې بېلوونکي نخښې (هايفن) په وسيله سره بېل سوي وي؛ لکه: **bridge-builder, mud-walled**، **body-blow** او داسي نور (Hyphenated Compounds) او په پای کي دريمه ډله مرکبات هغه ترکيبي ټکي دي، چي ترکيبي برخي يې يو له بله بېلي کښل کيږي؛ لکه: **coffee cup, blue sky**، **Army depot** او داسي نور (Open Compounds). دا خبره د يادوني وړ ده، چي د بلي هري ژبي په شان، په انگرېزي ژبه کي هم د مرکبو ټکو په اړه د تلفظ تر توپيرونو د ليکني توپيرونو ته ډېر پام کيږي. سره له دې هم د ترکيبو په ليکلو کي تر اوسه د کومي پخې او ثابتې قاعدې پر ځای، شخصي ذوق او سيلقه چلېږي. لکه څنگه چي **businessman, business-man, business man; wine bottle, wine-bottle** او داسي نور تر اوسه، په بېلابېلو بڼو ليدل کيږي (په دې برخه کي د نور مالومات له پاره د اينټرنېټ دغه لينک وگورئ: [encyclopedia.com/complex and compound words](http://encyclopedia.com/complex_and_compound_words))

په انگرېزي کي داسي کلیمې هم ډېرې دي، چي د ترکيب او يو ځای والي دواړه شکلونه پکښي راغلي وي؛ لکه: **hot-bloodedness** چي په هغه کي د "hot" او "blood" د دوو اصلي کلیمو تر څنگ د "ed" او "ness" دوه وروستاړي هم ترسترگو کيږي. په **"biographical"**، **"lexicography"** او داسي نورو ترکيبونو کي هم د دوو بېلو اصلي ټکو پر يو ځای کېدو سربېره، يو شاوندي هم ليدل کيږي. په انگرېزي کي دا راز ترکيبي ټکو ته **"Compound-Complex Word"** وايي، چي کله کله د يوه هايفن (-) په مرسته سره بېليږي.

په انگرېزي کي د ترکيبو بېلونه

دا خبره جوته ده، چي په انگرېزي کي ترکيبونه تل له دوو يا زياتو ريښو (کليمو) څخه جوړ وي؛ مگر سره له دې هم حتمي او ضروري نه ده، چي د هغو جوړونکي ريښې (کليمې) بايد د کلام په يوه برخه يا يوې کټگوري پوري تړلي وي. که د يوه ترکيب دواړي ريښې د کلام په يوه برخه يا يوې کټگوري پوري اړه ولري؛ لکه (اسم + اسم يا فعل + فعل) نو داسي انگېرل کيږي، چي نوی جوړېدونکی ترکيب به هم د کلام په يوه برخه يا يوه ډول پوري اړه ولري؛ او د هغې ډلې د يوه ساده غړي په توگه به کار کوي. د عمومي قاعدې په توگه د يوه ترکيب د جوړونکو يا متشکله اجزاوو وروستۍ برخه، د هغه ترکيب مجموعي نوعيت يا کټگوري په گوته کوي. په راتلونکو کرښو کي د بېلابېلو ترکيبو فارموله او ډولونه وړاندي کيږي:

د اسم ترکيبونه

هره ريښه (هر ډول کليمه) + اسم = اسم

د ترکيب لومړۍ برخه کېدای سي اسم، فعل، صفت يا قيد وي؛ خو دوهمه برخه بايد هرومرو اسم وي. په داسي حالاتو کي ترلاسه کېدونکي ترکيب تل د اسم بڼه لري؛ لکه په دغو مثالو کي:

اسم + اسم: text-book, arm-chair, ash-tray

فعل + اسم: pick-pocket, dare-devil

صفت + اسم: hard-cover, blue-collar, black-bird

قيد + اسم: down-grade, back-talk, after-thought

د فعل ترکيبونه

هره ريښه (هر ډول کليمه) + فعل = فعل

ياني که په يوه ترکيب کي اسم، صفت، فعل او قيد له يوه فعل سره و موبښلي، نو ترلاسه کېدونکي نوي ترکيب هم خامخا د فعل بڼه لري؛ لکه په دغو مثالو کي:

اسم + فعل: house-keep, brain-wash, baby-sit

فعل + فعل: drop-kick, dive-bomb

صفت + فعل: white-wash, sweet-talk, dry-clean

قيد + فعل: over-do, down-grade

د صفت ترکيبونه

هره ريښه يا هره کليمه (بېله فعله) + صفت = صفت

اسم + صفت: sea-sick, ox-eyed, earth-bound

صفت + صفت: south-west, metallic-green, blue-green

قيد + صفت: off-white, near-sighted

د قيد ترکيبونه

قيد + قيد = قيد

قيد + قيد: through-out, in-to

د خاص اسم ترکيبونه

فعل + قيد: د اسم ترکيب

فعل + قيد (اشتقاق): drive-in, blast-off

د ترکیبو دا ډله یوازنی ډول دی، چې په انگرېزي کې د عامي قاعدې پیروري نه کوي.

په پښتو کې سپین مخی، وړانکار، سرتمبه، سرزوره، خپلسره، کاغذ باد، توکمار، لاسلیک، پوهنځی، غمخور، اناري سور، ژړ نارنجي او داسې نور؛ په پارسي کې سنگدل، سیاه دل، جستجو، گفتگو، دوربین، دوراهی، آبپاش، آبگردان، بتکده، ایستگاه او داسې نور د دغو ډلو څو بولگې دي. البته په ټولو ژبو کې د قاموس د پاره د راغونډو سوو موادو (corpus) د شننې او څېړنې په بهیر کې کله کله ډېره گرانه وي، چې د اصطلاحی ترکیبو (Idiomatic Compounds) او نا اصطلاحی ترکیبو (Non-Idiomatic Compounds) ترمنځ توپیر وسي.

په انگرېزي قاموسو کې د مرکباتو او عبارتو ترمنځ توپیر

په انگرېزي کې د مرکباتو او عبارتو ترمنځ د فینالوژیکو، نحوي او مانوي اساساتو له مخې توپیر کوي:

۱- د تلفظ پر بنسټ توپیر: لکه په 'black 'board عبارت کې، چې دواړې متشکله کلیمې په پیل کې خځ لري؛ او د دواړو ټکو ترمنځ تړاو لیدل کیږي. په داسې حال کې، چې په 'black-board' مرکب ټکي کې یوازې د لومړۍ برخې په پیل کې خځ لیدل کیږي؛ او په ترکیب کې د دواړو جوړونکو ټکو ترمنځ د اواز له اړخه څه تړښت نسته. دغه راز په 'hard 'cover عبارت کې بیا هم د هرې کلیمې په سر کې خځ گورو؛ حال دا چې په 'hardcover' ترکیبي حالت کې یوازې یو لومړنی خځ لیدل کیږي. په تلفظ کې دا بدلونونه، عبارت او ترکیب ته بېل بېل شکلونه ورکوي.

۲- د نحوي خصوصیتو پر بنسټ توپیر: د مرکباتو د جوړونکو برخو ترمنځ گرامري اړیکې کله کله روښانه نه دي؛ نو ځکه په مرکباتو کې زیاتره د پرېکون یا انقطاع (inruptibility)، د کلیمو د اوډنې یا ترتیب (word order)، تعدیل یا بدلون (modification) او صرفي ضمیمو منلو (inflectibility) مسألو ته زیات پام اړول کیږي. ټول مرکبات او د هغو جوړونکي برخې د پرېکون یا انقطاع وړ نه دي؛ مثلاً "dare-devil" ترکیب د "dare the devil" په عبارتي بڼه نسبي استعمالېدای.

په ترکیب کې د کلیمو اوډنه یا ترتیب په دې مانا دی، چې د یوه ترکیب بېلابېلې برخې د یو بل په وړاندې څه ډول موقعیت لري؟ په انگرېزي کې اصلاً د اسم + صفت یو ځای والی عادي خبره نه ده؛ خو سره له دې هم په ځینو ترکیبو؛ لکه sea-sick او داسې نورو کې کارېږي. بالعکس، په انگرېزي کې د فعل + ادات (verb + preposition) ترکیب عامه خبره ده؛ خو سره له هغه یې هم د اسم د پاره کارول نابابه ښکاري؛ مثلاً "splashdown" چې اسم دی؛ او یوازې په ترکیبي بڼه کارېږي.

د تعديل يا اوبنتون مفهوم دا دئ، چي د يوه تركيب د مانا د تعديل دپاره له نورو ټكو څخه كار اخيستل كيږي. له دې كبله چي تركيب يو واحد يونيت دئ، نو ځكه د هغه متشكله برخي په خپلواك يا بېل ډول نه تعديليږي. سره له دې هم تركيب كېداى سي په مجموعي بڼه د نورو ټكو په مرسته بيان سي؛ مثلاً "air-sick" نه د "hot air-sick" او نه هم د "air-very sick" په بڼه ويل كېداى سي، چي توده (hot) هوا بيان كړي؛ او د ناروغۍ يادونه وكړي. په انگرېزي كې معمولاً وايي: John was seriously air-sick په دغه جومله كې د "seriously" كليمه په واقعيت كې ټول تركيب تعريفوي نه د تركيب لومړى عنصر يا لومړۍ برخه (air).

۳- په تركيبو كې صرفي ضمايم اخيستنه (inflectibility): د يوه قاموسي ټكي په توگه، تركيبونه د خپلو گرامري كټگوريو له مخي بېلابېلي صرفي ضميمې مني؛ خو د هغو متشكله عناصر په جلا بڼه وروستاري يا مختاري نه مني؛ لكه "bottle-neck" چي يو اسم دئ؛ او د "bottles-necks" په بڼه نسي ويل كېداى. په داسي تركيبو كې يوازي وروستۍ عنصر د جمعې دپاره وروستاري قبلوي؛ او تل د "bottle-necks" په بڼه استعمالېږي. "finger-prints", "ash-trays", "dish-washers" او داسي نور ټول د دې ډول بدلونو نور مثالونه دي. (Jackson and Amvela 93-94)

۴- په ژبنيو اصطلاحاتو د اوبنتو له مخي توپير: تركيبونه له مانوي اړخه دا ځانگړتيا لري، چي د خاصي مانا په ترلاسه كولو سره، زياتره د ژبنيو اصطلاحاتو (Idioms) بڼه غوره كوي. يوازي په ډېرو نادرو حالاتو كې د تركيبو مفهومونه د تحت اللفظي يا هو به هو مانا پر بنسټ د هغو له متشكله عناصرو څخه مشتق كيږي؛ او په زياترو مواردو كې د هغو د لږه تر لږه يوه جوړونكي عنصر مانا پټه او مبهمه پاتېږي؛ د مثال په ډول "dustbin" يوازي د خاورو او څڼلو ټولولو ته ځانگړى يا محدود نه دئ. يا توره تخته (blackboard) چي كېداى سي د توروالي پر ځاى سپين يا زرغون رنگ ولري؛ او د لرگي پر ځاى له فلز يا كوم بل شي څخه جوړه سوې وي. د همدغو خصوصياتو په رڼا كې، چي گرده په يوه وخت كې عمل كوي او تركيب ته يو پياوړى اجزايي واک او ځواك ورکوي، له عبارت سره د تركيب د بېلوالي او توپير كرنه كېږي. (Jackson and Amvela 94)

په قاموسو كې د منحوتو ټكو را غونډول

په پښتو او پاړسي كې د تركيبې ټكو پر پراخي زېرمي سربېره، ځيني تركيبې ټكي لومړى سره گډ سوي؛ او بيا د زمانو په تېرېدو سره ترخيم يا لنډ سوي دي. د امتزاج او تخفيف دې عمليې ته د ژبپوهنې په اصطلاح «نحت» ويل كيږي؛ لكه: نېخه (نه + يم + خبر)، خداښكه (خداى + ښه پوهېږي + كه)، خدام (خدا + مى داند)، مچم (من + چه + مى دانم) او داسي نور، چي را غونډول او تشرېح كول يې په ژبنيو قاموسو كې ډېره ضروري او مهمه خبره ده.

په پښتو او پارسي کي د مرکبو او مخلوطو ټکو د املا څرنگوالی

په پښتو او پارسي کي هم د انگرېزي ژبي په شان د مرکبو او مخلوطو ټکو په اړه بېلابېل ليکدودونه باب دي، چي لنډه يادونه او شننه يې دلته بې گټي نه ده:

- ځيني کسان ترکيبي او مخلوط ټکي يو له بله بېل کاري؛ لکه لمن ليک، لاس ليک، گفت و گو، جست و جو، علاقه مند، سرمايه دار او داسي نور. لکه څنگه چي گورو، د ترکيبي ټکو په دې ډول املا کي، بې شکه د مرکبو ټکو مورفالوژيک او ايتيمولوژيک جوړښت روښانه بڼه لري. د املا دا بڼه له لوستونکو سره مرسته کوي، چي د ترکيبي ټکو د بېلابېلو برخو اصل او نسب په اساني سره وپېژني؛ اما په دې دود کي د ځينو مرکبو او مخلوطو ټکو په بېلولو سره، د هغو مانوي جوړښت ته لوی زيان رسيږي؛ او حتا په ځينو حالاتو کي يې د مانا پېژندنه د معما په څېر گرانيږي؛ لکه پوهنځی، پوهنتون، ښځه، خداښکه، خدام، مجم، او داسي نور؛ ځکه د دغه راز منحوت ټکو په جوړښت کي د گډوالي (امتزاج) او لنډون (ترخيم) دواړو عمليو برخه اخيستي ده. ځيني مرکب ټکي په حقيقت کي له دوو او ځيني نور له داسي درو برخو جوړ سوي دي، چي هره جوړونکې برخه يې په بېلوالي کي خپله اصلي او حقيقي مانا نسي افاده کولای. له دې سببه يې يو ځای ليکل، ډېر پر ځای او گټور کار دی.

- ځيني کسان د مخکني دود پر خلاف د لمنليک، لاسليک، جستجو، گفتگو، دانشجو او داسي نورو په څېر ترکيبي ټکي، د يوې کليمې په بڼه کاري. داسي کسان په حقيقت کي د تلفظ د اړتيا او اساني پر اساس د هغو مورفالوژيک او ايتيمولوژيک جوړښت ته پام نه کوي؛ ځکه په وينگ کي د دغه راز ترکيبي ټکو جلا جلا ادا کول دروندوالی او گراني پېښوي. له دې کبله يې د زمانو په تېرېدو سره ورو ورو د يوې کليمې رنگ او جوله اخلي. بله مهمه خبره دا ده، چي په ځينو مخلوطو او ترکيبي ټکو کي ټولي شاملې برخي په گډه پر يوه واحد مفهوم دلالت کوي، چي په دې توگه يې بېل بېل ليکل د پام وړ مانا ته زيان رسوي؛ د مثال په توگه (لاس + ليک) دواړي کليمې په گډه د امضا، توشيح يا دستخط مانا رسوي، چي په انگرېزي کي يې "sign", "signature", "autograph" او داسي نور بولي. دلته د «لاس» او «ليک» دوو بېلو کليمو ته په جلا جلا ډول، هيڅ اشاره نسته. که په دري کي «پدرکلان»، «خسريره»، «مادراندر»، «جستجو»، «دانشجو» او داسي نور ترکيبونه سره بېل کوو، بيا نو د ترکيب د دوو يا څو جوړونکو کليمو هره برخه پر هغه مانا دلالت نه کوي، چي په ترکيب سوې بڼه کي نغښتې ده؛ ځکه مرکبي بڼې ټولو ترکيب سوو کليمو (خپلواکو يا نا خپلواکو) ته نوې مانا او نوی مفهوم ورکړی دی. دلته د يوې استثنا يادونه ضروري ده؛ او هغه دا چي که د يوه ترکيب د دوو يا څو برخو له يو ځای کولو څخه د هغو په لوستلو او پېژندنه کي ستونزه پېښه سي، بيا نو د هغو گډ ليکل نه يوازي بې گټي، بلکي ناسم کار دی؛ لکه پاکړی (پاک + زړی)، لويڅېتی (لوی + څېتی)، سپينمخی (سپين + مخی)، بدردخور (به درد + خور)، بعلاقمندانيشان (به + علاقمندان + شان)، گلگونکفنها (گلگون + کفن + ها) او داسي نور، په پښتو او پارسي کي.

په دې توگه گورو، چې د مخوندي او شاوندي په مرسته له اصلي کليمو سره تړل سوي ټکي لکه پوهنتون، پوهنځی، درملتون، بنتون، کونډتون، زړورتيا، ملگرتيا، پښتونواله، اتلواله، همصنف، همسنگر، همراز، همدم، غيرقانوني، لامزروع، عدم کفايه او داسي نور په پښتو، پارسي او عربي کي يو ځای ليکل نه يوازي غوره، بلکي ضروري بلل کيږي. بې شکه، دا ډول مرکبات له هغو ترکيبي ټکو څخه بېل کيږي، چې له دوو يا درو بېلو خپلواکو کليمو څخه جوړ سوي وي؛ لکه: لاس ليک/ لاسليک، لمن ليک/ لمنليک، جست و جو/ جستجو، گفت و گو/ گفتگو او داسي نور. د دغه راز مرکبو ټکو په يو ځای يا جلا ليکلو کي، هماغسي چې مخکي اشاره وسوه، بېلي گټي او نيمگړتياوي نغښتي دي. د پښتو او پارسي په گډون په زياترو ژبو کي د مرکبو ټکو د بېلابېلو ډولونو د ليکدود په اړه تر اوسه څه پخه او ثابته قاعده نه ترسترگو کيږي. د داسي ترکيبي ټکو په ليکلو کي تر ټولو ښه او معقوله لار هغه ده، چې ليکونکو او لوستونکو ته د ليک او لوست په چارو کي اساني پېښه کړي.

د ژبي د زړو يا نابابه ټکو راغونډول او مستند کول

مخکي مو دې خبري ته اشاره وکړه، چې ژبي د بېلابېلو طبيعي او غيرطبيعي عواملو له کبله تل د تغيير او تحول پرانونه تېروي. د بدلون او اوښتون په بهير کي ځيني کليمې، عبارتونه، محاورې او اصطلاحات په مؤقتي يا دايمي بڼه له پامه لوېږي؛ او په پای کي ورو ورو د نابودۍ او مرگ خواته درومي. په پښتو ادب کي هم د داسي ټکو شمېر ډېر زيات دئ، چې يو وخت د تېرو پښتونو (نسلونو) په ورځنيو خبرو او ډول ډول فرهنگي اثارو کي په پراخه کچه باب وه؛ مگر اوس د بېلابېلو دلايلو له مخي د خلکو په محارو او مرکو کي له استعماله لوېدلې دي؛ لکه: ود، ميرڅی، ميرڅمن، لوند، گروهيډل، دروهيډل، لل، سخ، سرولين، اسپرين، کاسير، کړندر، کنبايل، کوني کبر، گهنده/ گانده، نرسي، لرمل، ترم، برمل او په سلگونو نور. دا ډول زاړه يا متروک (archaic) ټکي زموږ د لرغوني او سپېڅلي ژبي ډېره لويه او ارزښتناکه پانگه ده، چې په پوره غور او ځير سره بايد د پښتو په تشریحي او مفصلو قاموسو کي خوندي سي؛ ځکه دغه راز زاړه او نابابه لغتونه نه يوازي د ژبي او ادب پوهانو ته د بېلابېلو لغوي څېړنو په اړه مهم او په زړه پوري مواد برابر وي، بلکي د نوو مفاهيمو په نوم ايښوولو او نيولو جيزم کي هم له هغو څخه پراخه گټه اخيستله کيږي.

د پښتو د زړو يا متروکو لغتو د راټولو او مستند کولو گټي

د پښتو په ټولو تشریحي قاموسو کي د دې ژبي د زړو او نابابه ټکو خوندي کول او د قاموسو له لوستونکو سره د دغه راز ټکو د مانا په سمه او اسانه پېژندنه کي مرسته کول، په ټينگه دا غوښتنه کوي، چې قاموس ليکونکي بايد ټول پخواني او لږ پېژندل سوي ټکي د پښتو نظم او نثر له معتبرو اثارو څخه د لنډو ويناوو يا نورو ډولونو په وړاندي کولو سره، مدلل او مستند کړي. د افغانستان د علومو اکاډيمۍ په «پښتو - پښتو تشریحي قاموس» کي د ځينو پخوانيو او نابابه ټکو د سمې پېژندنې دپاره، د پښتو ادب له ځينو منظمو او

منشور و اثارو څخه، يو ونيم ويناوي او اقتباسونه د شواهدو په توگه وړاندي سوي دي؛ خو په خواشينۍ سره چي دا کار په دوه دليله بشپړ نه دئ:

- لومړۍ دا چي د شواهدو او مدارکو شمېر ټول ټال ډېر لږ دئ. په دې قاموس کي زموږ د لرغوني ادب ډېر داسي لغتونه، تعبيرونه او ترکيبونه تر سترگو کيږي، چي د استناد د پاره يې هيڅ تاريخي، ادبي او علمي سند نه دئ راوړل سوي؛ د مثال په توگه لرمل، برم، ترم، گانده، ميرڅي، ميرڅمن او داسي نور.

- دوهم دا چي د پخوانيو او زړو ټکو د استعمال مثالونه بايد د بېلابېلو دورو په تاريخي، ادبي، ديني او علمي اثارو کي ولټول سي. دا کار به له يوې خوا د راغونډو سوو ټکو د مستند کولو لمن پراخه کړي؛ او په دې توگه به لوستونکي د پښتو ادب له راز راز اثارو سره اشنا کړي؛ او له بلې خوا به له مختلفو اړخونو څخه د پښتو ژبي د بېلابېلو علمي اثارو د مقايسه يي څېړني د پاره هم ډېر گټور مواد برابر کړي. په تېرو بحثو کي مو د پراخو بولگو او مثالو په وړاندي کولو سره يادونه وکړه، چي بېلابېلي کليمې د زمانې په تېرېدو سره شکلي او مانوي بدلونونه مومي؛ مثلاً «مرسته»، «د بگان»، «کالي»، «برېڅ» يو وخت په يوه مانا کارېده؛ اوس يې يا پخوانۍ ماناوې له منځه تللي دي يا يې د پخوانيو تر څنگ نوي ماناوې هم تر لاسه کړي دي يا نازديگر، مازديگر، مازيگر/ماڅيگر او داسي نور ټول د کليمو په ظاهري بڼه کي د اوښتون او بدلون د استازيتوب بياوي. له دې کبله دا خبره ډېره په زړه پورې برېښي، چي د زړو ټکو په شننه او سپړنه کي د مختلفو ادبي پېرونو له اثارو او ماخذو څخه پراخه گټه واخيستله سي. دغه راز مقايسه يي شننه قاموس ليکونکو او په نتيجه کي ټولو لوستونکو ته دا شرايط او امکانات برابروي، چي د ځينو زړو او مړو کليمو له حدسي او قياسي ماناوو څخه د هغو دقيقې او ډاډمنې ماناوې تر لاسه کړي.

د همدې دليل پر بنسټ په هغو ژبو کي، چي قاموس ليکنه اوږد تاريخ نه لري، د ناباهه او نادرو ټکو د روښانولو د پاره د ژبي له ادبي او علمي اثارو څخه د مستندو او ژونديو مثالو راټولول نه يوازې ارزښتناک؛ بلکي ډېر ضروري کار دئ. دا ځکه چي د هرې ژبي قاموس ليکونکي په پيل کي ځيني زاړه او ناباهه ټکي د هغې ژبي په ادبي او علمي اثارو کي د بېلابېلو شاعرانو، اديبانو، مؤرخانو او نورو ليکوالو د استعمال سوي متن له مخي، د قياس په ډول مانا کوي. په داسي مواردو او حالاتو کي بڼه داده، چي اوسني او راتلونکي قاموس ليکونکي د پخوانيو قاموس ليکونکو پر فرضي او قياسي ماناوو د بشپړې اتکا پر ځای، په خپله د ژبي په ادبي، تاريخي او علمي اثارو او د خلکو په ژوند يو محاورو او مرکو کي څېړني او پلټني وکړي. د لغتپوهني په بهير کي داسي هم پېښيږي، چي له لرغونو اثارو څخه اخيستل سوي قياسي ماناوې له اوسنيو مروجو ماناوو سره، سل په سل کي سر نه خوري. کله کله د پخوانيو اثارو په کتابت او استنساخ کي تېروتنې او لاسوهنې هم د حدسي او قياسي ماناوو په څو رنگۍ او ناباورۍ کي لوی لاس لري. د پاړسي ژبي د «غيث اللغات» مؤلف - غياث الدين محمد بن جلال الدين بن شرف الدين رامپوري، د ژبي په ادبي، تاريخي او علمي اثارو کي د خپلي ژورې پلټنې او څېړنې پر ځای، ډېر ټکي او ترکيبونه له نورو فرهنگونو لکه «فرهنگ رشيدی»، «سراج اللغات»، «شرح نصاب»، «منتخب اللغات»، «برهان قاطع» او داسي نورو څخه اخيستي دي. د

ابوالقاسم پرتو «واژه ياب: فرهنگ برابره‌ای پارسی واژگان بیگانه» د پارسي ژبي د اوسني عصر له دغه ډول قاموسو څخه دئ، چي له مختلفو زړو قاموسو لکه «فرهنگ آندراج»، «برهان قاطع»، «فرهنگ پهلوی»، «غیاث اللغات»، «فرهنگ عمید» او داسي نورو څخه يې پراخ ټکي اخیستي دي. البته له پخوانیو اثارو او منابعو څخه کار اخیستنه ډېره ګټوره خبره ده؛ خو د نوو اثارو مؤلفان باید نه یوازي په خپلو لیکنو کي د مخکینیو لیکوالو تېروتنې، نیمګړتیاوي او کمزورۍ تکرار نه کړي؛ بلکي د هغو د کار ټول ناسم او کمزوري اړخونه په علمي، معقول او منصفانه ډول انتقاد هم کړي (و. ګ. غیاث اللغات). هغه قاموس لیکوونکي چي د لیکنې او څېړنې په کار کي د تحقیق پر ځای د تقلید لاره غوره کوي، کله کله په خپلو اثارو کي داسي تېروتنې هم تکراروي، چي پېړۍ پېړۍ مخکي پخوانو قاموس لیکوونکو او لیکوالو د ماخذو او منابعو د نه بشپړتیا یا ځينو سرسري پلټنو په لړ کي کړي دي.

د پښتو ډېر نابابه او متروک لغتونه اوس هم په بشپړه توګه نه دي راټول سوي. ما څو کاله مخکي د پښتو د عارف شاعر - علي محمد مخلص (تر ۱۰۶۹ هـ ق پوري په باوري توګه ژوندی) د دیوان د اکاډیمیک متن د برابرولو کار ته ملا وتړله. د دیوان په متن کي مي داسي لغتونه، ترکیبونه، تعبیرونه، سیمبولونه او اصطلاحات و مونده، چي ځيني يې د افغانستان د علومو اکاډیمۍ په «پښتو - پښتو تشریحي قاموس» کي نه دي راغلي. سربېره پردې، د پښتو په هر منظوم او منثور اثر کي داسي ټکي لږ نه دي، چي په خواشینۍ سره يې د پښتو ژبنيو قاموسو ته تر اوسه لاره نه پیدا کړې. دا ارزښتناکي لغوي زېرمي د هري ورځي په تېرېدو سره له سترګو نیهامیري؛ او په پای کي په بشپړه توګه له منځه ځي. په داسي شرایطو او حالاتو کي، دا بې شکه د سترګه ورو او باریکبینو څېړونکو کار دئ، چي د پخوانیو موندنو په دوام د پښتنو په بېلابېلو تاریخي مېنو کي په دغه راز پټو لغوي زېرمو پسي وګرځي؛ را غونډي يې کي؛ او په علمي بڼه يې د قاموسو او نورو خپرونو له لاري خپراوي او رواجولو ته ملایوي وتړي.

د هري ژبي له هغې ډلې څخه د پښتو د زړو او متروکو لغتو سمه او کره پېژندنه په ریشتیا سره ډېر پراخه خواري غواړي. دا ځکه چي د پخوانیو اثارو په کتابت او استنساخ کي کله کله تېروتنې او عمدي لاس وهني سوي دي؛ او کله کله هم د زمانې د تېرېدو او بېلابېلو اقلیمي بدلونو په سبب، ډول ډول زیانونه رسېدلي دي. دې ټولو عواملو په ګډه د زړو ټکو، ترکیبو او اصطلاحاتو په سمه پېژندنه کي، لوی مشکلات او کړاوونه پېښ کړي دي. له دې امله، ډېره ضروري ده، چي د پښتو ژبي ټول زاړه او متروک مواد د بېلابېلو منابعو او ماخذو په رڼا کي په دقت سره وشل سي. دلته موټ د خروار په بڼه څو نمونې وړاندې کوو، چي د پښتو ژبي په ترټولو بشپړ، علمي او عصري فرهنگ (د افغانستان د علومو اکاډیمۍ - پښتو - پښتو قاموس) کي يې د دقیقو او کره ماناوو د پوهېدو له پاره هیڅ سند او مدرک نه دئ وړاندې سوی؛ او په دې توګه يې لوستونکو ته د دغو ټکو د سمو او دقیقو ماناوو په پوهېدو کي، ډېره ګراني پېښه کړې ده.

اپوټه (پ. پ. ت. ق. ۱: ۱۲):

دا ټکی د حمید بابا (تر ۱۱۴۸ ق پوري په باوري توگه ژوندی) په کلام کي داسي کار سوی دی:
څه به ستا په وراشه نه خاندې وگړي
اپوټه گفتگوي کم نه دی تر سانگه
(د حمید ماشو خپل د دیوان خطي نسخه)

ارگه (پ.پ.ت.ق. ۱:۳۸):
پرېږده ما په عاشقی کي وږی تږی
ته ناصح ورځه په ډکه گېډه ارگه
(د حمید ماشو خپل د دیوان خطي نسخه) بونه (پ.پ.ت.ق. ۱:۳۲۷):
دا ټکی د حمید بابا په یوه بیت کي داسي راغلی دی:
چي یې څوک په خوب کي و ویني ونه مري
یاره ستا د بېلتانه هسي بونه دي
(د حمید ماشو خپل د دیوان خطي نسخه)

څول څول (پ.پ.ت.ق. ۲:۱۰۹۷):
د حمید مومند په دیوان کي د دې ټکي د استعمال یوه بولگه:
عیب گوئی خلقو، حمید هسي څول څول کړ
لکه وږی سپي چي کنسباسي په ښکار خولي
(د حمید ماشو خپل د دیوان خطي نسخه)

مرسته (پ.پ.ت.ق. ۴:۲۸۲۷):
البتہ د مرستي په نوې مانا (کومک، بسپنه، مدد، تعاون، معاونت، اعانه، چنده) هر څوک پوهېږي؛ خو د
پخوانۍ او نابابه مانا پوهېدنه یې بې ادبي شواهدو، اسانه کار نه دی. د خوشال خان خټک په دیوان کي د دې
کليمې پخوانۍ مانا (هيله، آرزو، اوميد، طلب، غوښتنه، ارمان، لټون، کوښښ او داسي نور) داسي لولو:
اوس مي بيا مونده په کور کي
چه دايم يې وم په مرسته
(د خوشال خان خټک د دیوان نسخه)
د مقصود گوهر په لوی دریاب کي پرېوت
غواصان پکي غوټې وهي په مرسته
(د خوشال خان خټک د دیوان نسخه)

مندته (پ.پ.ت.ق. ۴:۲۹۱۲):

دا ټکی د حمید بابا په یوه بیت کې داسې راغلی دی:

چه پیدا شوه نشپاتي زما د گفر

اخیستای نه شي په خوله د غره مند تي

(د حمید ماشو خپل د دیوان خطي نسخه)

د فاضل استاد - ارواښاد علامه عبدالشکور رشاد (۱۳۰۰-۱۳۸۳ش) «د پټي خزاني فرهنگ» او «د خير البيان لغتنامه» هغه دوه فرهنگونه دي، چي له خپل کوچني حجم سره سره يې د پښتو ادب په دوو ارزښتناکو اثارو (پټه خزانه او خير البيان) کې راغلي ټکي زموږ له لرغوني ژبي څخه د بېلابېلو شواهدو او بولگو په وړاندي کولو سره، په ډېره علمي او دقيقه بڼه مستند کړي دي. د علامه رشاد دا دوه کوچني فرهنگونه د قاموس ليکني د نوي مېتود لوژۍ له پلوه، په افغانستان کې د خپل وخت تر ټولو عصري او علمي فرهنگونه گڼل کېږي (و.گ. رشاد، د پټي خزاني فرهنگ او رشاد، د خير البيان ليکدود او لغتنامه). البته د ارواښاد دوست شينواري (۱۳۰۴-۱۳۷۲ش) په «زړه پانگه» کې هم د پښتو د زاړه ادب ډېر خواږه واره ټکي خوندي سوي دي، چي پر خپل ځای گټور او په زړه پوري علمي - تحقيقي اثر دی.

په پخوانيو پاړسي فرهنگو کې «فرهنگ رشیدی» او په معاصرو پاړسي فرهنگو کې د علامه علي اکبر دهخدا «لغتنامه» او د ډاکټر محمد معين «فرهنگ فارسی» تر نورو پاړسي ژبو فرهنگونو د بېلابېلو ماخذو او منابعو په ښوولو سره د راغونډو سوو ټکو، ترکيبو او اصطلاحاتو د مستند کولو اصل ته ډېر پام کړی دی، چي حتا په ځينو ځايونو کې يې د اروپايي ژبو تر ډېرو مفصلو او مکملو قاموسو هم ډېر زيار ايستلی دی.

که څه هم د هري ژبي په ادبي او علمي اثارو کې، د قاموسي ټکو د استعمال د نظايرو ښوول، ډېر لوی او ارزښتناک تحقيقي کار دی؛ خو د دې خبري مانا دا نه ده، چي د قاموس ليکني نور ټول ضروري اصول او قواعد يوازي د لغتو په مستند کولو کې خلاصه سي.

د پخوانيو ټکو د اصلي او نوو ماناوو بېلول او جوتول

په پښتو ادب کې داسي ټکي ډېر دي، چي زموږ پخوانو اديبانو، شاعرانو، مؤرخانو او نورو ليکوالو په يوه مانا استعمال کړي دي؛ خو په دې وروستيو کلو کې زموږ ځينو ليکوالو او شاعرانو د پردو ژبو د اغېزو يا ځينو نورو عواملو له کبله هغو ته بېلي ماناوې او مفاهيم جوړ کړي دي؛ مثلاً «نوموړی» له دغه راز ټکو څخه دی، چي له څه مودې راهيسي په بېلابېلو ليکنو او خپرونو کې د غايب مفرد شخص له پاره د اشاري ضمير په توگه کارېږي؛ په داسي حال کې چي د پښتو د منځنۍ دورې د ځينو پياوړو او مشهورو شاعرانو په کلام کې دا ټکی د نامتو، نوميالي، مشهور، مسما، نامدار، وتلي، نوم گتلي، نوموتي، نوموړ، نامي او داسي نورو په

مانا راغلئ دئ. د پښتو د عرفاني شاعرۍ ځلانده ستوري- علي محمد مخلص (تر ۱۰۲۹ ق پوري په باوري توگه ژوندی) په يوه بيت کي، د الله سبحانه و تعالی بې مثله ذات ته داسي خطاب کوي:

دا کتاب تا تمام کړی ته دانا، گویا، **نوموړی**
زه مظهر د ستا د علم ته صاحب د علم و رای یې!
(د علي محمد مخلص د دیوان خطي نسخه)

د پښتنو د توري او قلم بابا - خوشال خان خټک (۱۰۲۲-۱۱۰۰ هـ ق) په يوه بيت کي دا ټکی، په دغه مانا داسي راوړی دئ:

هیڅ در نه پوهېږم که رښتیا وایې که پېچمي
ماوته دي خوله ده په خندا **خندا نوموړې**
بل ځای وایې:

بیا په کوم توکي داسي بې قولې کړې!
تا و ماته سپینه خوله نه ده **نوموړې**

تر علي محمد مخلص او خوشال خان خټک وروسته، د پښتو ادب لسان الغیب شاعر- رحمان بابا (۱۰۴۲-۱۱۲۸ هـ ق) هم په يوه بيت کي د «نوموړي» ټکی د «نومړي» او «نومړي» په بڼه، په کټ مټ همدې مانا کار کړی دئ:

که د سرو زرو سپړي وي خو چه مړ شي
نه بې نوم څوک په خوله اخلي نه **نوموړي** شي
(د رحمان بابا د دیوان خطي نسخه).

رحمان بابا، بل ځای د «نوموړي» ټکی په همدا مانا، داسي بیانوي:

ستا له رحمه به زه ولي نومیدي کړم
چه دي ځان دئ د رحیم په نام **نوموړی**
(د رحمان بابا د دیوان خطي نسخه).

د افغاني فرهنگ د معاصري دورې وتلي او منلي استاد - ارواښاد علامه حبیبی (۱۲۸۹ ش/ ۱۹۱۰ م - ۱۳۲۳ ش/ ۱۹۸۴ م) هم په خپل مشهور اثر (د پښتو ادبیاتو تاریخ) کي دا ټکی د پخوانو لیکوالو او شاعرانو په څېر په هماغه اصلي مانا داسي راوړی دئ:

«ترا وستا وروسته دوهم مهم نوم د دې کتاب د راوړونکي، زرتشر یا زردشت دئ چه دا سپړی د بخدي د آرتیایانو یو **نوموړی** دیني مبلغ او موسس دئ.» (حبیبی، د پښتو ادبیاتو تاریخ ۹۰).

د وړاندي سوو شواهدو او مدارکو له مخې اوس له ورايه مالومېږي، چې «نوموړي» يا «نوموړ» کليمه په واقعيت کې د نامدار، نوميالي، نوموړ، نامي، مشهور، معروف، مسما او داسې نورو په مانا کار سوې ده. اوس هم ځيني پښتانه په خبرو او مرکو کې دا ټکي په خپله اصلي مانا کاروي؛ مثلاً وايي: «پلاني په سخاوت او مړانه کې نوم وړی دی». په داسې مواردو کې ښه لار داده، چې پخوانۍ مانا پر خپل حال پرېږدو؛ او د نوي مانا پر ځای هغه ټکي استعمال کوو، چې زموږ په خلکو کې دود دي. ما هېڅکله له عامو خلکو څخه نه دي اړوېدلي، چې ووايي: «نوموړي داسې وويل يا نوموړي داسې وکړه...» زموږ خلگ په خپلو سپېڅلو خبرو او مرکو کې وايي: «هغه يا هغې داسې وويل؛ هغه/هغې داسې وکړه». هغه (د غايب نارينه دپاره)، هغې (د غايب ښځينه دپاره) او هغوی (د غايب جمعي دپاره، چې نارينه او ښځينه دواړه پکښې شامل دي) په ټولو پښتو لهجو کې پراخ استعمال لري.

دې دلايلو ته په پام سره، د داسې پېچلو ماناوو بېلول او سپينول، تر هر چا مخکې د علمي قامو سو د مؤلفانو کار دی، چې د پخوا او مؤثقي اسنادو په ښوولو سره، اصلي او جعلي ماناوې بېلي کړي. البته د هغو کليمو حساب او کتاب له دې ډلې څخه جلا دی، چې د تاريخي بدلونو په ترڅ کې يې پر پخوانۍ مانا سربېره نوې مانا/ماناوې هم اخيستي وي؛ لکه مرسته، کالي، دهگان، بړېڅ او داسې نور.

د پښتو د ځينو سيمه ييزو ټکو عامل او رواجول

د پښتو د متروکو او زړو ټکو تر څنگ، د پښتنو په غرو او رغو کې لا تر اوسه د داسې ټکو، ترکيبو او اصطلاحاتو شمېر خورا ډېر دی، چې په بېلابېلو ښارو کې يې او سپدونکي پښتانه ښه نه پېژني؛ لکه کاوړ (قهر، خروښ)، پمبې (آخور)، مزدک (مسجد، ماجت)، زغنجر (ناروغ، مريض) او په سلگونو نور. سربېره پر دې، په پښتو کې ځيني نور ټکي هم سته، چې د پښتنو په ټولو سيمو کې باب نه دي؛ لکه نرېگۍ (هغه ښځه چې د نارينه غوندي غټه مټه، ټېکه پکه وي، نرگته)؛ نرېځوکی، نرېځک/نرېځۍ (مخنث، خنثی، ايچرا)؛ سيوک (د سين په زېر او د واو په زور) يانې کمزوری، کم جانه، ضعيف البنيه، سوځېدلې؛ شېوه/شوه (څوړ، مخ پرکښته، زغمل، سترگي پټول، اغماض)؛ چرخن/چيخړن، چرخک (هغه څوک چې سترگي يې چرخي کوي)؛ پټن (پټنگ، بورا، پروانه)؛ ورشو (شنه مخکه، شين کوږم، شينېلی، شينگيا، خر ځای)؛ او بجه (مخکه، مېنه، خاوره، ټاټوبی، ملک)؛ خرټه (لويه لنگوټه، د وياړ او سرلوړۍ په ښه لويه بگړۍ)؛ دروه/دروهه (ټکي برغي، چم، چل، غولونه)؛ لږه (جنگ، جگړه، شخړه، شر، فساد، نارامي)؛ رد (سپين سترگۍ، بې شرمه، سرکښ، سرتمبه)؛ پټه (خج په وروستۍ خپه) يانې زينه/ځينه، پوړۍ؛ ټېک (جگ، نېغ)؛ گرگه (لويه ډېره، زيان؛ تاوان، ضرر)، گوسه (ډېره، تېره)؛ گاره (لويه ډېره، غټه تېره)؛ کرکنده (ډېره، تېره)، بتاره (گړز، د جنگ کولو وسيله، يو کوټک ډوله وسله، چې د دوښمن د وهلو له پاره غټ سرلري)؛ بکړۍ (بکره، چقماق/چخماق، د اور اخيستو ډېره)، نينگل (چاته هيله يا تمه کول، له چا څخه مرسته يا کومک غوښتل)؛ کرښپل (د پله کرښه يا نخښه)؛ گړوب (نرېدلۍ، چپه، وران)؛ بگانښ/بوگانښ (د مخالفو کسانو تر منځ سوله يا منځگړيتوب کول؛

بور(په اوږده يا مجهول واو يا نسواري رنگ)؛ ټاپی(ټاکلی وخت، موسم)؛ شوډنگ(نادوده، ناوړه او شرمناک عمل)؛ لکه درگه(گډوي، بې نظمي)؛ انډوخر(بدمستي، خرمستي، گډوډي، بې نظمي، لټپېر)؛ ډری(پوزخند، ملنډي)؛ کجگر(کونج، دوراهي، موږ)؛ ايسيت(سبب، بابت، عامل، وجه)؛ پېخر(ډېر، زيات، زښت، پرېمانه)؛ نيامت(قصد، نيت، هوډ)؛ ښه(رنگ، خپره)؛ جوله(قيافه، د مخ ظاهري جوړښت)؛ تلولی(وارخطا، پرېشانه، نگران، اندېښمن)؛ پيشتکی(هغه څوک چې په کسبي توگه له ونو څخه مېوې شکوي)؛ گوډانه(له ونو يا درختو څخه د ميوو ټولولو خاصه کثوره)؛ اينگه(هغه ښځه چې د پلرگنۍ په استازيتوب له ناوي سره د واده په شپه ملگرې وي)؛ اينکی(د ودېدو په شپه د پلار له کوره د وتو پر مهال د ناوې ژړا)؛ رينگی/رينگست(د کوچنيانو پرله پسې او اوږده ژړا)؛ ناک(خندنۍ ننداره، ملنډه، ټوکه، پوزخند)، متار، کراسته، ايداد، وټه، اهار او په سلگونو نور هغه ټکي دي، چې زياتره د پښتو په لوېديځه لهجه، په تېره بيا کندهار او شاوخوا سيمو کې ډېر استعمالېږي؛ او ځينو ځينو يې د بېلو قاموسي ټکو په ښه تراوسه، د ژبي زياترو قاموسو ته لاره نه ده موندلې. داسې ټکي د پښتو په نورو لهجو کې هم ترانده پاس دي.

د پښتو ځيني ليکوال، شاعران او څېړونکي کله کله په خپلو ادبي او تحقيقي اثارو کې دغه راز کليمې او ترکيبونه کاروي، چې متأسفانه د نورو سيمو پښتانه هغو ته د پرديتوب او ناشناختي په سترگه گوري. د دې دپاره، چې دغه او دې ته ورته کليمې د پښتنو په ټولو سيمو او لهجو کې په بشپړه توگه وپېژندلې سي، لازمه ده چې د پښتنو په ټولو رغو او رغو کې ژوري او هراړخيزي پلټنې وسي؛ او داسې ارزښتناکي زېرمې په ډېر غور او دقت راغونډي؛ او بيا د پښتو ژبي په لويو او مشرحو قاموسو کې، له اړونده مثالو او نظايرو سره، لوستونکو ته وښوول سي. که د داسې سپېڅلو پښتو ټکو په راغونډولو او ضبطولو کې پرله پسې هڅې ونسي، د زمانو په تېرېدو سره به د هغو د ويوونکو او کاروونکو دايره ورځ په ورځ تنگه؛ او په پای کې به د پښتو د نورو متروکو او هېرو سوو ټکو په دود، يو په بل پسې له لاسه ووزي.

په قاموسو کې د ځينو سيمو او ځينو ځانگړو ډلو له ژوندانه سره تړلي ټکي

لوی استاد - ارواښاد علامه حبيبي (۱۲۸۹ ش/ ۱۹۱۰ م - ۱۳۲۳ ش/ ۱۹۸۴ م) د قاموسي موضوعاتو او توکو په ډله کې د هغو ټکو يادونه هم کوي، چې د خلکو په يوه خاصه ډله کې ويل کېږي؛ لکه د کندهار ښځې چې د تعجب پر ځای وايي: يو(په اوله ضمه او معروف واو) يا کوچنيان چې وريجي مۍ(په دوه زورکيه) بولي يا پېښوريان، چې د هډو(په اوله فتحه، دوهمه ضمه او مجهول واو) کلیمه ډېره استعمالوي، يا خودښکه چې ځيني کندهاريان يې د قسم يا تهديد دپاره وايي(حبيبي، «د پښتو سيند به څنگه ليکل کېږي؟»، ۳).

په پښتو ژبه کې د اشخاصو ځانگړي نومونه

هر ژبه او فرهنگ خپل خاص اعلام او نومونه لري، چې ليکل يې د ژبو په مفصلو او مشرحو قاموسو کې له ضروري مسألو څخه گڼل کېږي. په پښتو کې هم ميسری خان، رېدی خان، ببرک، زمرک، خوازک/خواحک،

بارک، ژړک، پوپل، هوتک او په سلگونو نور هغه سپېڅلي نومونه دي، چي یادونه یې د ځانگړو قاموسو تر لیکنې او تألیف پوري، د پښتو په عامو او هراړخیزو قاموسو کې هم بې گټې نه ده (حبیبی، «د پښتو سیند به څنگه لیکل کیږي؟»، ۳). البته په پرمختللو ټولنو کې د هغو اشخاصو د نومو دپاره ځانگړي قاموسونه هم جوړسوي دي، چي په یوه خاصه ژبه، فرهنگ، دین یا فکري جریان پوري تړلي وي.

په پښتو قاموسو کې د افغاني انسابو لنډه پېژندگلوې

پښتني ټولنه له بېلابېلو قبیلو، خېلو او پښو څخه جوړه سوې ده. په خواشینۍ سره د دې محکمي دوښمنانو د تاریخ په اوږدو کې د پښتنو له قبیلې یې تعدد او بېلوالي څخه په وارو وارو ناوړه گټه اخیستې او لایې اخلې. دا استعماري لوبې به تر هغه مهاله جاري وي، چي پښتانه د لوړ سیاسي شعور په ښوولو او د ټینگو اجتماعي، فرهنگي او اقتصادي اړېکو په رامنځ ته کولو سره د یوه غښتلي او یو موټي قومي جوړښت په توگه عمل و نه کي. بې شکه د دې مسألې د تاریخي او سیاسي اړخو شننه اوږده څېړنه غواړي؛ خو د قاموس لیکنې له پلوه د پښتنو د قومي جوړښت پر علمي او تحقیقي اړخ څو لنډې خبرې، د دې لیکنې له مهمو موضوعاتو څخه گڼل کیږي.

که څه هم د انسابو او شجرو علمي سپړنه د جینیالوجۍ / جینیالوژۍ د ماهرانو او محققانو کار دی، چي له نېکه مرغه یې په دې وروستیو کلونو کې زموږ ټولني ته پراخ او گټور اثار وړاندي کړي دي. سره له دې هم د پښتو ژبې په شرح او مفصل قاموس کې د پښتني قبیلو، خېلو او پښو د نسبې اړېکو او تاریخي بدلونو په اړه د ځینو ضروري مالوماتو او توضیحاتو راغونډول، د پښتو ژبې، ادب او تاریخ لوستونکو ته له گټې او دلچسپۍ خالي نه دی؛ ځکه لوستونکي گوري چي په پښتو ادب او تاریخ کې د بهلول او سکندر له نومو سره د لودي، د شېرشاه (شېرخان، فرید خان) له نامه سره د سوري، د مېرویس نېکه له نامه سره د هوتک، د احمد شاه بابا له نامه سره د ابدالي وروسته دراني، د خوشال خان له نامه سره د خټک، د حیدر بابا له نامه سره د مومند (ماشو خېل)، د میرزا حنان له نامه سره د بارکزي، د پیر محمد او شمس الدین له نومو سره د کاکړ او ځیني نورو له نومو سره بېل قبیلې یې لقبونه او تخلصونه مل دي. زموږ سیاسي او ادبي تاریخ له دغه راز نومو سره نه شلېدونکي پیوند لري. په یوه اداري فرمان سره د داسې قبیلې یې نومو او تخلصو د استعمال بندول په اساسي توگه زموږ د قبیلې یې وروسته پاته والي مخه نسي نیولای. په افغانانو کې د قبیلې یې نفاق او شقاق له منځه وړل تر هر څه مخکې زموږ ټولو څخه دا غوښتنه کوي، چي د خپل هیواد د وروڼو قومو تاریخ په دقیق ډول ولولو. دا کار په لومړي سر کې د پښتو ژبې د قاموس لیکونکي کار دی، چي د لنډو خو گټورو او ارزښتناکو مالوماتو په وړاندي کولو سره د خلکو ذهنونه روښانه کړي. د افغانستان د علومو اکاډیمۍ په پښتو - پښتو تشریحي قاموس کې د پښتنو د ځینو قبیلو، خېلو او پښو یادونه راغلې ده؛ مگر له بده مرغه په دې برخه کې هم له اړتیا سره سم کار نه دی سوی. ځیني قبیلې په داسې بڼه بیان سوي دي، چي لوستونکي ته د هغې قبیلې د پېژندنې په اړه ډېر څه نه ورکوي؛ مثلاً هوتک ته کښل سوي دي: «هوتک د پښتنو ستره قبیله ده» (امر خېل او

نور، ۴: ۳۰۵۵) په دې تعريف کي بېله شکه د جامعيت او مانعيت هيڅ څرک نه ليدل کيږي؛ ځکه په پښتنو کي پر هوتکو سربېره، ډېري نوري ستري قبيلې هم سته، چي هوتک نه دي. د لويوالي يا کوچني والي صفت هيڅکله پښتني قبيلې يو له نسي بېلولای. دلته بايد لږ تر لږه د دې قبيلې د مشر يا بنسټ اېښوونکي (هوتک بابا) د پلار او نېکه، نسبي اړېکو، لومړنۍ مېنې، تاريخي مهاجرتو، او سنيو ټاټوبو او ډېموگرافيکي موندنو په اړه څه ناڅه توضيحات وړاندي سوي وای؛ ځکه په قاموسو کي د پښتنو د لويو او کوچنيو قبيله يي واحدونو يادونه يوازي او يوازي د هغو د علمي او تاريخي پېژندنې په هيله کيږي. له دې امله، په قاموسو کي هغه تعريفونه د وخت او ځای له ضايع کولو پرته بل هيڅ گټه نه لري، چي د دغه راز قبيله يي نومو په دقيقه او علمي پېژندنه کي لازمه مرسته ونه کي.

د تاريخي او جغرافيايي ځايو نومونه

مخکي مو د ځينو سياستوالو، ليکوالو، مؤرخانو، ژورناليستانو او نورو کسانو له خوا د ځينو جغرافيايي نومو د تحريف او مسخ کېدو ځيني مثالونه وړاندي کړه. دلته د لوی استاد - ارواښاد علامه حبيبي (۱۲۸۹ش/ ۱۹۱۰م - ۱۳۲۳ش/ ۱۹۸۴م) د تاريخي څېړنو او سپړنو په رڼا کي د ځينو نورو تاريخي او جغرافيايي نومو د الیشولو ځيني نوري نمونې يادوو، چي قاموس ليکونکي يي په راټولولو او کره کولو کي، لويه برخه او مسووليت لري.

قاموس ليکونکي بايد په خپلو اثارو کي د هغو لرغونو تاريخي ځايو نومونه هېر نه کړي، چي په خواشيني سره اوس د ورک کېدو په حال کي دي؛ د مثال په توگه «پختيا» چي د اوسنۍ «پکتيا» پخوانۍ بڼه ده. کله چي يونانيان په پخوانو زمانو کي زموږ خاوري ته راغله، نو هغوی د خپلي ژبي د اړتيا له مخي زموږ مقامي يا ځايي نومونه په خپله بڼه واپول. له دې ايسسته چي يونانيانو په خپله ژبه کي د «پن اوخ» ډغونه نه لرل، نو «پښتون» يي د «پکت» يا «پکتويس»، «باختر» يي د «بکتر»، «پختيا» يي د «پکتيا» او «پښتونخوا» يي د «پکتیکا» په نامه ياده کړه (حبيبي، «د پخوانو نومونو خپل پخواني ډولونه»، هنر ۱-۲، ۳-۴). د يونانيانو تر وتلو او فرهنگي نفوذ وروسته دا دئ گورو چي موږ اوس پښتون، باختر، پښتونخوا ټول په خپلو اصلي بڼو وايو. يوازي تاريخي نوم، چي په دې لړ کي يي خپله پخوانۍ جوله الیشه کړې ده، د «پختيا» نوم دئ، چي پر ځای يي د يونانيانو له وخته راپاته نوم «پکتيا» دود دئ. هنديان هم د «پن/خ» تلفظ په «کھ» کوي. له دې امله «خانيور» د «کھانيور» په بڼه وايي. عربو د يارلس سوه کاله مخکي د خپلو فتوحاتو په زمانه کي زموږ ډېر ځايي نومونه معرب کړه؛ د مثال په ډول «گرمسېر» يي «جروم»، «سردسېر» يي «صدود»، «سکستان» يي «سجستان»، «سمنگان» يي «سمنجان»، «گورگان» يي «جوزجان»، «غريستان» يي «غرجستان»، «گرزيوان» يي «جرزيوان» کړه (حبيبي، «د پخوانو نومونو خپل پخواني ډولونه»، هنر ۱-۲، ۳-۴). په افغانستان کي د «غور»، «غرچه»، «غلچه»، «غلجي»، «گردېز»، «گريش» او داسي نورو نومونه د «غر» له کليمې سره مشترکه ريښه لري، چي په سنسکريت کي د «گيري»، په لرغونې پارسي کي د «گر»، په خورده اوستا او هوم يشت کي هم د «گيري» په بڼه

راغلي ده. سربېره پردې زموږ د لرغوني هيواد يوه مشهوره برخه هم پخوا غرستان بلل کېده، چې عربي جغرافيا لیکوونکو او مؤرخانو هغه په «غرستان» يا «غرشستان» يا «غرج الشار» واپوله؛ او د پارسي ادبياتو مؤرخانو هم د هغو په پيروي «غرستان» کښلي دي. په سراج التواريخ کي يې د دې مخکي تاريخي نوم (اجيرستان يا وجيرستان) د «حجرستان» په ډول معرفي کړی دی. سبزواري يا سفزواري زموږ د هيواد د تاريخي جغرافيا يوبل مشهور نوم دی، چې اوس يې خلک «شيندنه» بولي. قاموس لیکوونکي ته ښايي، چې زموږ د خاوري د تاريخي جغرافيا د دغه راز نومو ترمنځ تاريخي اړيکي څرگند کړي. که د «پختيا» بيرته راجول اوس د بېلابېلو بدلونو له کبله گران او ان ناممکن برېښي، نو د دې خبري سپيناوی لږ تر لږه حتمي او ضروري دی، چې د پښتو ژبي فرهنگ لیکوونکي په خپلو اثارو کي د «پکتيا» اصلي او زړه ښه (پختيا) هم لوستونکو ته وښيي.

لوی استاد - ارواښاد علامه حبيبي (۱۲۸۹ ش/ ۱۹۱۰ م - ۱۳۶۳ ش/ ۱۹۸۴ م) زموږ د هيواد د تاريخي ځايونو او اشخاصو په نومو کي د بېلابېلو جغرافيا لیکوونکو، مؤرخانو او شجره پېژندونکو ډول ډول تېروتنو ته په پام سره، د هغو د سمولو په اړه خورا په زړه پوري بيان راوړی دی، چې دلته يې لنډه يادونه بهې گتې نه ده:

۱- که يو ځای يا يو سړی په زړو اثارو کي ضبط وي، د هغه مقامي يا اصلي شکل دي وساتل سي، لکه د سجستان پر ځای سکستان، د بقلان پر ځای بغلان، د فروان پر پروان.

۲- که د يوه ځای نوم په پخوانو اثارو کي موندل سي، نو دي د خلکو اوسنی تلفظ معتبر وگڼل سي، لکه د قلات پر ځای کلات، د حجرستان پر ځای اجرستان يا وجيرستان، د پقمان پر پغمان، د عليشنگ پر ځای اليشنگ، د طورخم پر ځای تورخم، د تورغندي پر ځای توره غونډی، د کوتل تېره پر ځای تېره کوتل او داسي نور.

د پښتو ژبي د معاصري فرهنگ ليکني مدقق او سترگه وړ استاد - ارواښاد علامه حبيبي، وروسته د همدې موضوع په تړاو زياتوي: «د کندهار غربي خواته مشهور ځای پنجوايي دی، چې تر اوسه په همدغه نامه ودان پاته دی. په عربي جغرافيايي کتابو کي دا نوم پنجواي سو. وروسته ميرزا يانو هندي رنگ ورکړ او پنجبايي (پنجبهايي) يې ځني جوړ کړ (حبيبي، «د پخوانو نومونو خپل پخواني ډولونه»، هنر ۱-۲، ۳-۴). ارزگان، قندهار، ارغستان، زمينداور او په لسگونو نور هم د هغو تحريف سوو او مسخ سوو نومو مثالونه دي، چې په پوهي يا ناپوهي سره عربي يا پارسي رنگ ورکړل سوی دی.

ځينو مؤلفانو د تاريخي او جغرافيايي نومو په راغونډولو کي د افراط لاره غوره کړې ده؛ هر چيري چې يې کوم تاريخي نوم ليدلئ دی، هغه ته يې په فرهنگ کي ځای ورکړی دی؛ لکه د ايران علامه دهخدا چې په خپله لغتنامه کي يې د مبالغې او افراط لاره اخيستي ده (نفيسي، «دستور لغت نویسی»، فرهنگ فارسي عميد ۲۵).

نن سبا د نړۍ په بېلابېلو هیوادو کې د تاریخي جغرافیا د نوموړې د پاره ځانګړې قاموسونه لیکل سوي دي، چې په هغو کې د یوه هیواد یا ټاکلي تاریخي - جغرافیایي حوزه زار په نومونه راغونډ سوي دي؛ د مثال په توګه «د لرغوني او منځنيو پېړیو هندوستان جغرافیایي قاموس» له دغه راز اثارو څخه دی. د تاریخي جغرافۍ په دې ارزښتناک اثر کې، د هند د پخوانیو او منځنیو پېړیو هغه تاریخي او جغرافیایي نومونه تشریح سوي دي، چې د هند پر بېلابېلو اثارو سربېره یې د پښتو، پارسي او داسې نورو ژبو په ادبي، تاریخي او جغرافیایي هستونو کې هم پراخه یادونه سوي ده. و.ګ.

(The Geographical Dictionary of Ancient & Medieval India)

په افغانستان کې د داسې تاریخي او جغرافیایي نومونو د پلټنې او پېژندنې د پاره د افغانستان تاریخي او سیاسي ګازیتېر پر ارزښتناک اثر ګڼل کېږي. و.ګ.

(Historical and political gazetteer of Afghanistan edited by Ludwig W, Adamec, 6

Vol.(Graz, Austria: Akademische Druck-u. Verlagsanstalt, 1972-1985).

لکه څنګه چې د ژبو په عامو قاموسو کې د ټولو تاریخي او جغرافیایي نوموړو راټولول، معقول کار نه برېښي، همدا ډول د هر شاعر، لیکوال، مؤرخ، هونرمند او داسې نورو نومیالیو د نوموړو اثارو ذکر هم د ژبي په عام قاموس کې چندان منطقي او پرځای کار نه دی؛ ځکه د داسې نوموړو شمېر په هره ژبه کې تر حساب و تللی دی. له دې سببه د ژبي په عامو قاموسو کې اکثر د ټولو علمي، فرهنګي او سیاسي شخصیتو له یادونې ډډه کېږي. د پښتو ژبي په عامو قاموسو کې هم باید یوازې د پښتو ژبي د مشهورو مفکرانو، عارفانو، پوهانو، مؤرخانو، ادیبانو، شاعرانو، هونرمندانو او نورو لویو علمي او فکري شخصیتو د نوموړو اثارو لنډه یادونه وسي. په انګرېزي ژبه کې زیاتره د تاریخي شخصیتو د پېژندنې له پاره د څوک، څوک دی؟ (Who's Who?) په نامه ځانګړې قاموسونه تالیف سوي دي، چې څېړونکي کولای سي د پام وړ تاریخي کسانو په اړه مفصل مالومات ترلاسه کړي. د افغانستان د تاریخي او سیاسي شخصیتو د پېژندنې د پاره د پوهاند لودیګ. و. ادمېک په زړه پوري اثر (د افغانستان تاریخي او سیاسي څوک، څوک دی؟) له مؤرخانو او څېړونکو سره ډېره مرسته کولای سي. و.ګ.

Historical and Political Who's Who of Afghanistan and its First Supplement to the Who's Who of Afghanistan: Democratic Republic of Afghanistan by Ludwig W. Adamec.(Graz, Austria: Akademische Druck-u. Verlagsanstalt, 1979).

د تاریخي اماکنو او انسابو سمې املاوي

لکه څنګه چې مخکې هم لنډه اشاره وسوه د نوو علمي فرهنګو مؤلفان باید د تاریخي اماکنو، قومو او انسابو نومونه هم په سمه او کره املا ثبت کړي؛ او په دې توګه لوستونکي هغو ناسمو املايي بڼو ته متوجه کړي، چې د نورو ژبو د ناسمو تلفظو او املايي کمزوریو له کبله زموږ ژبي او ادب ته راننوتې او دود سوي دي؛ د مثال په توګه کندهار، روزګان، ارغسان، سپېروان، زنگوات، الینګار، الیشنګ، ورکزی، ساپی، ساکزی او

داسي نور هغه نومونه دي، چي تراوسه پوري زموږ په ورځنيو مطبوعاتو كې د قندهار، ارزگان، ارغستان، سفيدروان، زنگاباد/زنگی آباد، علينگار، عليننگ، اوركزی، صافی، اسحاقزی په ښو ليكل كيږي. توره باس (طره باز)، تورويا، غاټول(خاتول) او داسي نور ټكي هم د ناسمو املاوو او تلفظو په لړ كې له خپلي اصلي پښتني ختي څخه بې برخي سوي دي. د داسي مشهورو تېروتنو شمېر خورا ډېر دى، چي ان لوستي او پوه پښتانه يې هم د نورو د ناسمو املاوو په پيړۍ په غلطه او تېروتلې بڼه كاروي. كه په پښتو كې د نوي مېتودولوژۍ له مخي جوړ سوي قاموسونه زموږ د هيواد د تاريخي ځايو، اشخاصو او انسانو نومونه په سم او دقيق ډول وليكي، نوبه نه يوازې پښتانه بلكي د پاړسي، عربي او خاصاً انگرېزي ژبي ژورناليستان، ليكوال او مؤرخين هم د دغه راز ټكو په كارونه كې له تېروتنو سره نه مخامخ كيږي؛ او په دې توگه به راتلونكو نسلونو ته د تاريخي موادو واقعيت په تحريف سوي او ناوړه ډول نه رسيږي. پــه دې ورځو كې د پښتونخوا د سوات د ناكراريو په وجه د «مينگوري» نوم د خبري وسايلو له لاري خورا ډېر اړوند بدل كيږي. د هغې سيمې ځايي خلگ دا نوم «مينگوره»/Mingawára/ (دگاف په زور كې او د واو په زور) تلفظ كوي؛ خو د نورو سيمو، په تېره بيا لوېديځو هيوادو د تلوېزيوني چينلو خبريالان يې د خپلو ژبنيو ستونزو له مخي «مينگوره»/Mingorá/ (په اوږده يا مجهول واو؛ د رې په زور) تلفظ كوي، چي له اصلي بومي تلفظ سره توپير لري. تاسي وگورئ، چي خپلو او بهرنيو ژورناليستانو زموږ د ننگرهار «توره بوړه» په څه شوې ډنگ لړلې ده. ايراني راډيوگاني او تلوېزيونونه خويي «تورا بورا» بولي؛ ځيني نور يې د «توره بورا» او ځيني نور يې «توره بوړه» تلفظوي. شاعران، ژورناليستان او نور ليكوال كه داسي تېروتنې وكړي، ښايي پوهان او محققان يې چندانو نه كړي؛ خو كه د دغه راز تېروتنو وبا قاموس ليكوال كې هم ورسېږي، بيا نو په ټولنه كې له څو گوتو په شمېر خپرونكو پرته، هيڅوك له دې ناروغيو ځان خوندي نسي ساتلى. تاسي وگورئ د علومو اكاډيمۍ په پښتو-پښتو تشريحي قاموس (۳: ۱۸۳۴) كې هم د سودان (د شمال ختيځي افريقا هيواد) نوم د انگرېزي ژبي د مروج تلفظ په دود د «سوډان» په بڼه يانې په «ډ» سره كښل سوي دى، چي د سودانيانو له اصلي او ځايي تلفظ سره ډېر توپير لري. ښايي زموږ قاموس ليكوال كې په دې حقيقت نه وي پوهېدلئ، چي انگرېزان د خپلي ژبني اړتيا له مخي هر ځاى «د» په «ډ» اړوي؛ دا ځكه چي په خپله ژبه كې د «د» رغنه لري. له دې امله «لندن» ته «لنډن» او «سودان» ته «سوډان» وايي؛ په داسي حال كې چي سودانيان د انگرېزانو پر خلاف په خپله ژبه كې د «ډ» رغنه لري. انگرېزان او امريكايان كه «افغانستان» ته «افغانستان» او «اسلام آباد» ته «ايزلام آباد» وايي، دا خو د دوى د ژبي ځانگړتيا او نيمگړتيا ده. موږ بايد د كوم دليل او ضرورت له مخي، په پټيو سترگو د هغو پېښې وكوو؛ او په دې توتي ډوله تلفظو سره، خپلو ښكلو نومو ته د بهرنيانو لغوږنه بڼه وركوو؟! زموږ قاموس ليكوال كې د «سودان» پر ځاى د «سوډان» په ليكلو سره، په لوى لاس لوستونكو ته ناسمه لارښوونه كوي. د دې پر ځاى چي د مسألې اصل او ريښه په ډاگه كړي، د ناسمو مالوماتو په وړاندي كولو سره ذهنونه مغشوشوي. د همدې اصل له مخي بايد د «دشت مرگو»، «كوټل تيره»، «دړه خيبر» او داسي نورو پر ځاى هم د هغو اصلي او سم ډولونه يانې «مرگو دښت»، «تيره كوټل»، «خيبر دره» او داسي نورو وايو او وليكو.

هغه جغرافيايي نومونه چې له بېلابېلو ژبو سره د تړاو پر بنسټ په څو بڼو باب دي؛ لکه بلجیم او بلژیک، بروکسل او برسلز، ناروې او نروژ، کوپنهاگ او کوپننهېگن، دینهاخ او هېگ او داسې نور هم هغه باریکي خبرې دي، چې په قاموسو کې باید د ځینو ضروري توضیحاتو په وړاندې کولو سره روښانه شي. سربېره پر دې، د تاریخ په بېلابېلو پړاوو کې د ځینو هیوادو او سیمو نومونه له یوه ډوله بل ډول ته اوښتي دي؛ لکه فارس او ایران، رودیزیا/رودیشیا او زیمبابوې (د افغانستان د علومو اکاډیمۍ پښتو-پښتو تشریحي قاموس د خپل دوهم ټوک په (۱۵۱۲-۱۵۱۷) مخو کې د دې هیواد د نوي نامه هیخ یادونه نه کوي؛ په داسې حال کې چې د ۱۹۸۰م کال تر اپرېل وروسته د رودیزیا نوم د زیمبابوې په جمهوریت الیش سوی دی. د پښتو-پښتو تشریحي قاموس گټور او په زړه پوري تاریخي مالومات باید د نوو بدلونو په رڼا کې بشپړ سوي وای)، شام او سوریه، مینمار او برما، سیلون او سریلانکا/شریلانکا، یثرب او مدینه او ډېر نور.

د کلیمو لغوي ماناوې او جغرافيايي مفاهیم

ځینې وختونه قاموس لیکوونکي له داسې ټکو سره هم مخامخ کېږي، چې پر لغوي اړخ سربېره، جغرافيايي او تاریخي ارزښت هم لري؛ لکه کوټه، اوبه، دوشنبه، توبه او داسې نور. له لغوي پلوه، کوټه او اوبه د پښتو دوه ډېر عام او پېژندل سوي لغتونه دي؛ خو لومړۍ ټکۍ (کوټه) د اوسني پاکستان د بلوچستان مرکز، چې په پخوا زمانو کې یې «شال» یا «شالکوټ» باله؛ او انگرېزان او اوردو ژبي یې «کوټه» بولي. او دوهم ټکۍ (اوبه) د هرات ختیځ لور ته په چشت کې د یوه ځای نوم دی، چې عرب مؤرخانو په خپلو اثارو کې په «اوفه» معرب کړې و(حبیبی، «د پښتو سیند به څنگه لیکل کېږي؟»، ۲). توبه هغه عربي کلیمه ده، چې په عربي، پارسي، اوردو، پښتو او ډېرو نورو ورته ژبو کې په پراخه توګه کارېږي؛ خو «توبه» پښتو قاموس لیکوونکو ته د تاریخي جغرافيايي له پلوه هم ډېره مهمه او ارزښتناکه ده؛ ځکه «توبه» د کندهار جنوب ختیځ لوري ته په جنوبي پښتونخوا کې د کوږک له غره سره د پښتنو یوه تاریخي سیمه ده، چې لوی احمد شاه هورې ومړ. دوشنبه هم هغه نوم دی، چې تر اوسه د هفتې یا اونۍ د یوې ورځې په توګه پر پارسي ژبو خلګو سربېره د دې خوا په پښتنو کې هم استعمالېږي؛ اما قاموس لیکوونکي باید هرومرو د دوشنبې تر لغوي مانا، رېښې، تلفظ او نورو ځانګړتیاوو وروسته، د تاجیکستان د پلازمینې یا مرکز په توګه د هغه جغرافيايي او تاریخي اړخ هم له یاده ونېسي. روه (په لغوي مانا غره یا هسکي سیمې ته ویل سوې ده؛ خو د تاریخي جغرافیا له پلوه د پښتونخوا په مانا کار سوې ده)، باختر (په لغوي مانا د لمر لوېدو ځای ته ویل کېږي؛ خو د تاریخي جغرافیا له پلوه هغه لقب دی، چې د پردو له خوا بلخ ته ورکړل سوې و)، خراسان (له لغوي لحاظه د لمر ختو ځای ته ویل کېږي؛ خو د تاریخي جغرافيايي له لحاظه هغه نوم و، چې ایرانیانو تر اوسني افغانستان مخکې زموږ د هیواد له پاره کاروه) هم له هغو نومو څخه دي، چې پر عامه لغوي مانا سربېره، د یوې خاصې جغرافيايي محدودې په مانا هم استعمال سوي دي. د داسې ټکو شمېر خورا ډېر دی، چې قاموس لیکوونکي باید د ژبنيو ځانګړتیاوو تر څنګ، د هغو جغرافيايي اړخو ته هم ټینګ پام وکړي.

په قاموسو کې د افغاني، سیمه ییزو او نړۍ والو مشاهيرو پېژندګلوي

لکه څنګه چې په نوې قاموس لیکنه کې د یوې ټاکلې فرهنګي، فکري او جغرافيايي حوزه د تاریخي اماکنو یادونه ضروري او ګټوره ګڼل کېږي، په همدې ډول د مشهورو سیاسي، اجتماعي، فکري، علمي او ادبي خپرو لنډه پېژندنه هم مهمه مسأله ده. د پښتو ژبي مفصل او تشریحي قاموس باید له ډېر لرغونو زمانو څخه تر معاصرو وختو پورې د شېرشاه سوري، پیرروښان، اخوند دروېزه، مېرویس نیکه، احمد شاه بابا، خوشال خان خټک، رحمان بابا، سید جمال الدین افغاني، علامه محمود طرزي، امیرامان الله خان، علامه عبدالحی حبیبی، استاد سید گل پاچا الفت او داسې نورو لویو افغاني سیاسي، علمي او ادبي شخصیتو ژوند او کارنامې لوستونکو ته ورو پېژني. په دې لړ کې باید حتی زموږ د ګډې، ادبي، علمي او فرهنګي حوزه ځینو نورنومیالي؛ لکه ابوریحان البېروني، فردوسي، سنایی غزنوي، مولانا جلال الدین بلخي رومي، شیخ سعدی شیرازی، شیخ عزیزالدین نسفي، حافظ شیرازی، شیخ احمد کابلي سرهندي، میرزا عبدالقادر بېدل او داسې نور هم له یاده ونه ایستل سي؛ ځکه چې د دغه راز نامتو ادبي، عرفاني، فکري او علمي شخصیتو نظریې او اثار په پښتو ادبیاتو او پښتني تاریخ کې ژوري رېښې لري. همدغه راز په دې ډله کې د ځینو نړۍ والو نوموړو ادبي او علمي خپرو لکه پوشکین، تولستوی، ماکسیم ګورکي، شېکسپېر، چارلس ډیکینز، ګویته، هوګو او داسې نورو د ژوندانه او اثارو لنډه پېژندنه هم بې ګټې نه ده.

په بېلابېلو ژبنيو قاموسو کې د دغه راز ارزښتونو او ښېګڼو د رانغاړلو دپاره له مختلفو لارو چارو څخه استفاده سوې ده؛ مثلاً په انګرېزي کې د سیاسي، علمي او ادبي مشاهيرو پېژندګلوي اوس له ځینو دایرة المعارف ډوله قاموسو (لکه د آکسفورډ شل جلدې انګرېزي قاموس) پرته، زیاتره د ژبي د عامو فرهنګونو پر ځای د خاصو پوهنغونډو (دایرة المعارفو) په پاڼو کې موندل کېږي. په نورو ژبو کې هم له دې مسألې سره یو راز چلند نه دی سوی؛ مثلاً د علامه دهخدا په لغتنامه کې د پارسي ادب او اسلامي علومو د مشاهيرو په پېژندنه کې د مبالغې او افراط لاره غوره سوې ده، چې دې کار تر ډېره حده د هغه ارزښتناکي لغتنامې ته د ادبي تاریخ او ژبني پوهنغونډ ښه ورکړې ده. د ډاکټر محمد معین په شپږ جلدې فارسي فرهنګ کې د دې مقصد دپاره د لغتو د پراخي زېرمې تر څنګ، یو بېل ټوک ته ځای ورکړل سوی دی دغه راز، ډاکټر محمد معین د «برهان قاطع» پینځم ټوک یوازي د هغه قاموس د بېلابېلو موضوعاتو په اړه خپلو تعلیقاتو ته بېل کړی دی. د حسن عمید د فارسي فرهنګ په درې جلدې دوره کې د ادبي، علمي او فکري مشاهيرو د پېژندګلوي اړخ ته چندان پام نه دی سوی. په پښتو قاموسو کې د افغانستان د علومو اکاډیمۍ پښتو - پښتو تشریحي قاموس یوازی، عصري او اکاډیمیک فرهنګ دی، چې د کتاب په بېلابېلو ټوکونو کې یې د الفبا د تورو په ترتیب د ځینو ادبي، علمي، فرهنګي او سیاسي مشاهيرو پېژندنې ته څه نا څه ځای ورکړی دی؛ مګر په دې برخه کې د راغونډو سوو شخصیتو شمېر د لوستونکو تر اړتیاوو ډېر لږ دی. ژبني قاموسونه باید په دې برخه کې د اعتدال لاره غوره کي؛ ځکه په دې کار کې د افراط لاره، قاموس د پندوالي له پلوه په پوهنغونډ یا دایرة

المعارف اړوي، چي ښايي هر څوک يې د رانيولو وس ونه لري؛ او د تفریط لاره يې هم په حقيقت کي د لوستونکو زياتېدونکو اړتياوو ته د شاگرځولو په مانا گڼل کيږي. د همدې استدلال له مخي بايد د ځانگړو قاموسو او پوهنغونډونو تر ليکلو پوري د مشهورو سياسي، علمي او ادبي مخکښانو پېژندگلوي، د ژبي په مشرحو او مفصلو فرهنگو کي هم له قلمه ونه لوېږي.

په قاموسو کي زموږ د سيمي د بېلابېلو نژادي او قومي ډلو، دينو، مذهبو، فکري او عرفاني لارو پېژندگلوي

دا خبره هر چا ته ښکاره ده چي پښتو ژبه، ادب او تاريخ زموږ د سيمي له ژبنۍ، فکري او فرهنگي حوزې سره نه شلېدونکي اړېکي لري. زموږ په تاريخي او ادبي اثارو کي زياتره د تاجک، اوزبک، چغتايي، عرب، سلجوقي، تېموري، صفوي، قاجاري، مغولي، بلوڅ، نورستاني، پشه يي او داسي نورو تاريخي او ايتنيکي واحدو نومونه کارېږي، چي د هغو مفصله څېړنه د انټروپالوجۍ / انټروپولوژۍ او اتينوگرافي کار دۍ؛ خود هغو د لغوي او تاريخي مفاهيمو په اړه رڼا اچول، د ژبو د تشرېحي قاموسو د ليکوالو له کار او هڅو سره مستقيم ارتباط لري. همدا رنگه زموږ په پراخه فکري او کولتوري حوزه کي بېلابېلو دينو، مذهبو او تصوفي لارو ژوري ريښې ځغلولي دي، چي د هغو لنډه علمي پېژندنه د پښتو ادب مينه والو ته ډېر ضروري او په زړه پوري مالومات گڼل کيږي.

په پښتو او پارسي قاموسو کي، د اسلامي عرفان او فلسفي تفکر د مهمو اصطلاحاتو راغونډول او شل

پښتو او پارسي ادبيات لکه څنگه چي مخکي هم اشاره وسوه، له اسلامي عرفان سره ټينگ او نيزدې تړاو لري. زموږ ډېرو مفکرانو، عرفاني مخکښانو، ادبيانو او شاعرانو په خپلو اثارو کي د اسلامي تصوف او عرفان پر بېلابېلو موضوعاتو او اړخو خورا ژور بحثونه کړي دي. اسلامي عرفان هم د نورو علومو په څېر د مسايلو او مباحثو د شني دپاره ډول ډول اصطلاحات، ترکيبونه او تعبيرونه کاروي، چي د هغو له زده کړي او پوهېدو پرته د عرفاني او فلسفي نظريو هضم ډېر گران کار دۍ. که څه هم د عرفاني اصطلاحاتو، سيمبولو او تعبيرو د بشپړي او هراړخيزي څېړني دپاره له ډېرو کلونو راهيسي ځانگړي قاموسونه ليکل سوي دي؛ مگر سره له دې هم بايد د پښتو او پارسي په لويو او مشرحو فرهنگو کي د داسي اصطلاحاتو، تعبيرو او سيمبولو راټولولو او سپړلو ته لازمه توجه وسي؛ د مثال په توگه بحر حيوان، آب حيوان، محيط بحر، ذات، صفات، شريعت، حقيقت، معرفت، وحدت الوجود، وحدت الشهود، د روح عالم، د مثال عالم، د لاهوت عالم، د ملکوت عالم، د ناسوت عالم، د وحدت عالم، د کثرت عالم، کشف، الهام، سماع، تجلی / تجلا، ظاهر، باطن، ظاهري پوهه، باطني پوهه، حجاب، تعلق، حضور، غيبت، جمعيت، تفرقه، نفی، اثبات، فنا، بقا، وجود، عدم، ممکن، مستحيل، جوهر، عرض، خوف، رجاء، تزکيه، حليه او سلگونه نور زموږ په بېلابېلو عرفاني او فلسفي اثارو کي خورا ډېر تکرار سوي دي. قاموس ليکونکي بايد د دغه راز ژورو عرفاني او فلسفي اصطلاحاتو، تعبيرونو او تاويلونو مستند مثالونه زموږ د نظم او نثر په مختلفو اثارو کي وښيي؛ او بيا يې د کراس - ريفرنس په مرسته له نورو اړونده يا نيزدې اصطلاحاتو سره يو ځای لوستونکو ته ور وپېژني؛ مثلاً

د «وحدت الوجود» د مانا او پېژندنې په پای کې د لوستونکي پام د «وحدت الشهود» اصطلاح ته هم واړوي؛ ځکه د نوي او علمي مېتودولوژۍ په رڼا کې د قاموس لیکوونکي رسالت او مسوولیت یوازې د راټولو سوو ټکو په مانا کولو او تشریح کې نه ختمیږي. پوه او مجرب قاموس لیکوونکی باید د اړونده، متقاربو، همدوله او متضادو ټکو د پېژندنې او شننې په مقصد هم د قاموسو د استعمالوونکو ذهنونه روښانه کړي. په حقیقت کې د دغه رنگه بشپړو مالوماتو په وړاندې کولو سره لوستونکي د پام وړ ټکي د ښې پېژندنې د پاره ارزښتناک مواد ترلاسه کوي، چي ښايي له کراس ریفرینس پرته یې، کله د مخامخ کېدو او موندنې امکان تر ګوتو نه کړي.

په قاموسو کې د پېژندل سوو ملي او بین المللي مخففاتو را غونډول او تشریح کول

په نوې او علمي قاموس لیکنه کې، بل مهم اصل د پام وړ ژبي په ادبي، علمي او فرهنګي قلمرو کې د مشهورو نړۍ والو مخففاتو راغونډول او تشریح کول دي. البته په پښتو او پارسي ژبو کې تر اوسه د مخففاتو استعمال ډېر باب نه دی؛ خو په اروپایي ژبو، په تېره بیا انګرېزي ژبه کې د دغه راز اختصاراتو یا لنډو نڅښو کارونه ډېره پراخه او عامه ده. د نورو ژبو ویوونکي هم په بېلابېلو بڼو د اروپایي ژبو له مخففو نڅښو سره لاس او ګرېوان دي. له دې کبله به ګټې نه ده، چي د لیکنې په دې برخه کې د انګرېزي ژبي د ملي او بین المللي مخففاتو په اړه څو لنډ ټکي وړاندې کړو. په انګرېزي ژبه کې اصلاً د کلیمو لنډي یا مخففي بڼې پر درو بېلو ډولو وېشي:

الف) سرتوري یا الفبیتیزم (Alphabetism): په الفبیتیزم کې لکه څنګه، چي له نامه یې ښکاري د بېلابېلو ترکیبو د هر ټکي د سرتوري د الفبا د تورو د یوې لړۍ په شان، په جلا جلا بڼه تلفظ کیږي؛ لکه: I.M.F., E.U., B.B.C., A.M., P.M. او داسي نور.

په افغانستان کې د الفبیتیزم دود ډېر پخوانی او عام نه دی. یوازې په دې وروستیو څو لسیزو کې د ځینو ګوندونو او دولتي ادارو د اوږدو او بې خونده نومو د لنډولو دپاره، په لیکنو کې له دې قاعدې څخه کار اخیستل کېده؛ لکه ا.ج.د (د افغانستان ډیموکراتیک جمهوریت) ح.د.خ.ا. (حزب ډیموکراتیک خلق افغانستان) او داسي نور.

ب) د یوې کلیمې په بڼه سرنومونه (Acronyms): د بېلابېلو ټکو د سرتوري، چي ګرده په ګډه د یوې کلیمې په څېر ویل کیږي؛ لکه: NATO, SEATO, UNESCO, ECO, UNO او داسي نور.

د افغانستان په دواړو رسمي ژبو (پښتو او دری) کې د اکرینمو کارونه ډېره محدوده ده. یوازې د ګوتو په شمېر څو بولګې لرو؛ لکه: اګسا (د افغانستان د ګټو ساتونکې اداره؟)، کام (کارګري استخبارتي مؤسسه؟)، خاد (خدمات اطلاعات دولتي) او څو نور.

ج) د مرکبو ټکو لنډون يا انقباض (Contraction):

په دې ډله مخففاتو کې دوه يا څو لغتونه د يوه يا څو تورو په ايسته کولو سره يوځای کېږي؛ لکه: don't, wouldn't, can't او داسې نور. (Atkins and Rundell 165)

پروفیسر جگسن او پروفیسر امویل په خپل اثر کې د انگرېزي ټکو د لنډولو ځینې نور ډولونه داسې په گوته کوي:

الف) د کلیمو د ځینو برخو لنډونه (Clipping):

کلپینګ یا د کلیمو جزیي لنډونه د لغت جوړولو داسې وسیله ده، چې په هغې کې د لغت د تنې یوازي یوه برخه ساتله کېږي؛ او نوري برخې یې ایسته کېږي؛ لکه له "laboratory" څخه د "lab" لومړنۍ برخه یا له "aero~~plane~~" او "tele~~phone~~" کلیمو څخه په وار سره د "plane" او "phone" وروستۍ برخې یا له "in~~fluenza~~" څخه د "flu" منځنۍ برخه ساتله سوې ده. په همدې ډول د "bus"، "bra"، "car" او "mob" کلیمې چې د "omnibus"، "motorcar" او "mobile vulgus" لنډ شکلونه دي. (Jackson and Amvela 102)

ب) شا جوړونه (Back Formation):

په شا جوړونه یا بک فورمېشن کې له هغه زاړه لغت څخه نوی لغت جوړوي، چې په تېروتنې سره له هغه څخه مشتق ګڼل کېږي؛ مثلاً بڼایي وویل سي، چې د "peddle" او "televise" فعلونه په وار سره د "er" او "ion" ورستارو تر لنډولو وروسته د "peddler" او "television" له ورته نومو څخه اخیستل سوي دي. (Jackson and Amvela 102)

داسې حالتونه هم سته، چې الفبیتیزم (Alphabetism)، اینیشلیزم (Initialism) یا ابریویېشنونه (Abbreviations) او اکرینمونه (Acronyms) په ګډه سره یوځای کېږي؛ لکه: VP (Vice President) چې د "veep" په بڼه تلفظ کېږي. (Jackson and Amvela 103)

ج) د بې خجه واول حذفول (Aphetic Form):

د کلیمو د لنډولو په دې ځانګړي ډول کې، د هغو لومړنۍ بې خجه واول له تلفظ څخه لوېږي؛ لکه: "scuse me" چې د "excuse me" یا "cause" چې د "because" دپاره د تلفظ د لنډ شکل په توګه کارېږي. د دغه راز مخففاتو انګېزه لنډوالی، اسانه یادونه او کله کله د یوه اوږده او بې خونده ترکیب پر ځای د پاسته او په زړه پوري مخفف ټاکل دي. (Jackson and Amvela 102-103)

په پښتو او پارسي کي هم د ځينو ټکو بعضي توري په تلفظ کي د دروندوالي او گراني له کبله، له تلفظ څخه لوبدلي دي؛ لکه: گرسره (گرسره)، وسري (وستري)، څلرم (څلورم)، نم (نهم)، کم (کوم)، واله (واخله)، دله (دلته)، چې (چي يې)، مې (مي يې)، بې (به يې)، کې (که يې)، بخو (بخور)، شت (راشتري)، شکم (اشکم)، ديگر (نماز ديگر)، پيشين (نماز پيشين)، شهبال (شاه + بال)، شهپر (شاه + پر) او داسي نور.

په قاموسو کي د طبيعي او اقليمي پيداوارو نومونه او تصويري بيان

د ځينو ژوو، خوړو، بوټو، مېوو، سبو، دارو درملو او داسي نورو ځانگړو شيانو پېژندنه زياتره د هغو د خصوصياتو او نښو نښانو په مرسته اسانه نه وي؛ ځکه دغه راز موجودات په حقيقت کي د مشخصو اقليمي او محيطي شرايطو پيداوار دي. ياني هغه څه چي په هند او افريقا کي پيدا کيږي، ښايي په افغانستان او ځينو ورته اقليمي او محيطي شرايطو کي و نه موندل سي. البته په يوه ژبه کي د راز راز طبيعي او جغرافيايي موجوداتو د پېژندنې له پاره د خاصو نومونو نسته والی د هغې ژبې د لغوي فقر او ادبي بېوزلۍ په مانا نه دی؛ ځکه داسي نومونه د انسانانو د مانوي بشپړتابه او فکري نبوغ ښکارندوی نه، بلکي د هغو طبيعي او اقليمي شرايطو زېږنده دي، چي د ځای، هوا او اوبو په بېلوالي سره توپير مومي. داسي ټکي هم په حقيقت کي د هغو لغتو په شان دي، چي د يوه ځانگړي ملت له تاريخي دودونو او وياړنو يا په بله ژبه ادبي او تاريخي اثارو سره نه شلېدونکي تړاو لري؛ لکه اوربل، پلو، شمله، بگړی، گودر، شپېلی، نوگريځي/نکريځي، ايلبند، ننواټي او په سلگونو نور، چي کېدای سي د نورو ژبو او نورو ملتو په ادبي او کولتوري اثارو کي يې چندان څرک نه وي؛ خو د پښتنو د ژوندانه او ادب نه بېلېدونکې برخه ده. بالعکس د نورو ولسونو په ژبو او کولتوري ميراثو کي هم داسي ټکي، ترکيونه، تعبيرونه او اصطلاحات خورا ډېر دي، چي د پښتنو په ملي فرهنگ کي يې تر اوسه چندان نښه نښانه نه ليدل کيږي. همدا سبب دی، چي د بېلابېلو سيمو خلک د نا اشنا محيطي او اقليمي پيداوارو په نومونو نه پوهيږي؛ او دقيقه پېژندنه يې کله کله ان د يوې اوږدې مقالې د ليکلو په مرسته هم گرانه وي.

دې ستونزو ته په پام سره، په معاصره قاموس ليکنه کي دا خبره گټوره او حتا ضروري برېښي، چي د دا ډول طبيعي او اقليمي موجوداتو نومونه په ځينو مشترکو او بين المللي ژبو هم وکښل سي؛ او له امکاناتو سره سم د هغو تصوير هم وړاندي سي؛ مثلاً که د ايراني پارسي د «شنبليله» ټکي د توضيح دپاره په دري کي «اولبه»، په پښتو کي «ملخوځي»، په هندي کي «ميتهې» او په انگرېزي کي «febygreek» وکښل سي، نو له لوستونکو سره به بې شکه د دې کليمې په سمه او اسانه پېژندنه کي ډېره مرسته وکي.

د انگرېزي ژبې متل دی، چي وايي: يو تصوير/عکس د زرو کليمو ارزښت لري

(A picture is worth a thousand words). ځينو د تصوير ارزښت تردې لاهم لوړېښوولی دی؛ او وايي: يو تصوير د لسو زرو کليمو ارزښت لري (One picture is worth ten thousand words). نو ځکه دا خبره ناڅاپي نه ده چې عکسونه، انځورونه، ډياگرامونه او نور تصويري بيانونه (graphic illustrations) په حقيقت کې د بېلابېلو ټکو د تفسير او بيان د پاره، د زياتو خبرو او څرگندونو اړتيا له منځه وړي. دا کار که څه هم زياتره د مبتديانو او لږ لوستو کسانو د استفادې په مقصد کېږي؛ خو عملاً د قاموسو ټولو کار اخيستوونکو ته گټه رسوي. (Atkins and Rundell 192)

د اينټرنېټ په عصر کې د عکسونو، انځورنو او نورو تصويري څرگندوونو ستونزه تر ډېره ځايه ليري شوې ده. دې اصل په زياترو اينټرنېټي فرهنگونو او پوهنغونډونو او هغو فرهنگو او پوهنغونډونو کې، چې د دې وي دې په بڼه برابر سوي دي، تر ډېره حده عملي جامه اغوستې ده؛ او ورځ په ورځ د لا پراخېدو په حال کې دی (و.گ. ويکيپېډيا، اينسايکلوپېډيا بريټانيکا، اينسايکلوپېډيا اينکارټا، اکسفورډ اينسايکلوپېډيا، ورلډ بوک اينسايکلوپېډيا او داسي نور).

تر دې ځايه مو د نوي قاموس ليکني د لويو او ارزښتناکو اصولو په اړه ځيني يادوني وکړي؛ خو د دې علمي څانگې د ليکني يا ژباړي اصول او قواعد هيڅکله دلته نه ختمېږي. قاموس ليکنه هم د هري بلې علمي څانگې په شان، له نوو ټولنيزو بدلونو او پرمختگو سره گام په گام بشپړتيا او پرمختيا مومي. دې واقعيت ته په پام سره بايد پښتانه، ژبپوهان، لغتپوهان او قاموس ليکونکي هم په نه ستړي کېدونکې توگه، د پښتو قاموس ليکني د خوځنده بهير د لايات سمبالښت، نوي والي او علمي بډايني له پاره خولې توی کړي.

ماخذونه او منابع

آشوري، داريوش. فرهنگ سياسي. چاپ ششم. تهران: مراوید، ۱۳۵۲.

افغانی نویس، عبدالله. افغان قاموس. کابل: پښتو ټولنه، ۱۳۳۵-۱۳۳۲.

افغانی نویس، عبدالله. لغات عامیانه فارسی افغانستان. کابل: ریاست مستقل مطبوعات، ۱۳۴۰.

الحسينى المدنى التتوى، لعبد الرشيد بن عبد الغفور. فرهنگ رشيدى. بتحقيق و تصحيح محمد عباسى. ج. ۲. تهران: كتابفروشى بارانى، ۱۳۳۷.

الفت، گل پاچا. لغوى خپړنه. كابل: پښتو ټولنه، ۱۳۲۱.

الهناىى الأزوي، علي بن الحسن. المنجد فى اللغة و الاعلام. بيروت: دار المشرق، ۱۹۹۴.

امر خېل، خېړ نوال عزيز الله، او نورو. د پښتو - پښتو تشريحي قاموس. ۴ ټ. د ميديوتيك مركز اوډنه او چاپ. كابل: د افغانستان د علومو اكاډيمۍ د ژبو او ادبياتو مركز، ۱۳۸۳.

انصارى، مسعود. روش نو در دستور زبان انگليسي. تهران: مؤسسه مطبوعاتى فرخى، ۱۳۴۵.

بد خشى، شاه عبد الله. د افغانستان د ځينو ژبو او لهجو قاموس. ۲ ټ. كابل: پښتو ټولنه، ۱۳۳۹.

برهان تبريزى، محمد حسين بن خلف. برهان قاطع. به اهتمام د كتر محمد معين. ۵ ج. تهران: امير كبير، ۱۳۲۲.

برېڅ، محبت خان، نواب. رياض المحبت. Or4490. بریتیش كتابتون. لندن. (خطي نسخه).

برېڅ، الله يار خان. عجائب اللغات. Or4491. بریتیش كتابتون. لندن. (خطي نسخه).

بېنوا، عبد الرووف. ادبي فنون. كابل: پښتو ټولنه، ۱۳۲۲.

پرتو، ابوالقاسم. واژه ياب: فرهنگ برابره‌اى پارسي واژگان بيگانه. ۳ ج. تهران: از انتشارات اساطير، ۱۳۷۳.

پښتو اكاډيمى، پېښور پوهنتون. پښتو ژبه. ۸ ټ. پېښور: پښتو اكاډيمى، ۱۹۷۰.

تالقانى، نور الله. فرهنگ اصطلاحات نوين. كابل: رياست عمومى امور سياسى اردوى ج. د. ا.، ۱۳۵۹.

جعفرى لنگرودى. محمد جعفر. فرهنگ حقوقى. تهران: ابن سينا، ۱۳۳۴.

جعفرى لنگرودى. محمد جعفر. ترمينولوژى حقوق. تهران: ابن سينا، ۱۳۴۲.

حییم، سلیمان. فرهنگ جامع فارسی - انگلیسی. ۲ ج. تهران: کتابفروشی یهودا بروخیم و پسران، ۱۳۵۱. ج. ۱.

حبیبی. عبدالحی، پوهاند. پښتو نثر ته کره کتنی. کابل: د افغانستان د علومو اکاډیمۍ د ژبو او ادبیاتو علمي او تحقیقي مرکز، پښتو ټولنه، ۱۳۶۰.

.... «د پخوانو نومونو خپل پخواني ډولونه.» هنر ۱-۲ (۱۳۶۰): ۳-۴.

.... د پښتو ادبیاتو تاریخ. ۲ ټوکه. کابل: د کابل پوهنتون د ادبیاتو پوهنځی، ۱۳۲۵. ټ.

.... «د پښتو ژوندي کلمات په پخوانۍ فارسي کښي.» کابل ۳۱ (۱۳۴۰): ۲۱-۲۴.

.... «د پښتو سیند به څنگه لیکل کیږي؟» وېجه ۱-۲ (۱۳۴۵): ۱-۲.

.... «د پښتو لغاتو د تحقیق لاري.» کابل ۲ (۱۳۲۳): ۲-۴.

.... «د پښتو لغوي تطور.» کابل ۲۷۹ - ۲۸۱ (۱۳۲۹): ۱۲۷-۱۴۶.

.... «د کلماتو مرگ او ژوند.» کابل ۱۰ (۱۳۲۴): ۱-۳.

خانلری کیا، زهرا. فرهنگ ادبیات فارسی دری. تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۳۱.

ختک، خوشال خان. دیوان. Or.4229-Foll.511. لندن. بریتیش کتابتون. (خطي نسخه).

دارمیستتر، جېمز. د دارمیستتر پښتو څېړنې فارسی کوونکی: سید قاسم ریشتیا، پښتو کوونکی: عبدالحی حبیبی او عبدالرؤف بېنوا. کابل: پښتو ټولنه، ۱۳۲۲.

داعی الاسلام، سید محمد علی. فرهنگ نظام. ۲ ج. چاپ دوم. تهران: دانش، ۱۳۲۲.

دهخدا، علی اکبر. لغت نامه. تهران: دانشگاه ملی تهران، ۱۳۳۱.

رامپوری، غیاث الدین محمد بن جلال الدین بن شرف الدین. غیاث اللغات. بکوشش منصور ثروت. تهران: امیر کبیر، ۱۳۲۳.

رحمان بابا، عبدالرحمان، سربنی. دیوان. or 4493. بریتیش کتابتون. لندن. (خطی نسخه).

رحیمی، محمد هاشم او نور. پښتو-انګلیسي قاموس. پېښور: مؤسسه نشرات آریانا، ۱۹۹۹.

رشاد، عبدالشکور، پوهاند. «د خیرالبیان لیکدود او لغتنامه» خیرالبیان د بایزید روښان. کابل: د کابل پوهنتون د ادبیاتو او بشري علومو پوهنځی، ۱۳۵۳.

....د پتي خزاني فرهنگ. دوي برخي. کابل: د کابل پوهنتون د ژبو او ادبیاتو پوهنځی، ۱۳۲۲.

روښان، بایزید، انصاري، اورمې. خیرالبیان د بایزید روښان. کابل: د کابل پوهنتون د ادبیاتو او بشري علومو پوهنځی، ۱۳۵۳. (عکسي چاپ).

زاهدی، حسین. فرهنگ انگلیسی-فارسی خیام. تهران: کتابفروشی خیام، ۱۳۵۰.

زیار، مجاور احمد، پوهاند، ډاکټر. دری-پښتو فرهنگ. کابل: د کابل پوهنتون د ژبو او ادبیاتو پوهنځی، ۱۳۲۳. (گستتري چاپ).

شاد، محمد شاه. فرهنگ آندراج. زیر نظر دکتر محمد دبیر سیاقی. ۷ ج، چاپ دوم، تهران: کتابفروشی خیام، ۱۳۲۳.

عطایي، محمد ابراهيم. د قبایلي سیمو حقوقي، جزایي او تعاملی قاموس. کابل: د افغانستان د علومو اکاډیمي، ۱۳۵۷.

عمید، حسن. فرهنگ عمید. ۳ ج، چاپ دوم، تهران: امیر کبیر، ۱۳۲۵.

غوټی، محمد عارف. قاموس اقتصاد. کابل: از انتشارات مجله اقتصاد ریاست عمومی اتاق های تجارت کابل، ۱۳۴۰.

قلندر مومند، صاحبزاده، حبیب الرحمان او فرید صحرائی. دریاب پېښور: این ډیلیو اېف پی ټېکسټ بک بورډ، ۱۹۹۴.

کاکړ، لعل محمد او عبدالحی حبیبی. سپېڅلې پښتو کندهار: طلوع افغان، ۱۳۱۸.

کامل مومند، دوست محمد خان. «مقابله، تصحیح او نوټونه». تاریخ مرصع تألیف د افضل خان خټک. پېښور: یونیورسیتی بک ایجنسی، ۱۹۷۵.

گوهرین، دکتر سید صادق. فرهنگ و تعبیرات مشنوی. اثر جلال الدین محمد بلخی. ۹ ج، چاپ دوم. تهران: کتابفروشی زوار، ۱۳۲۲.

مخلص، علی محمد. دیوان. or 6756. بریتیش کتابتون. لندن. (خطي نسخه).

معروفی، دیپلوم انجنیر خلیل الله. به کهنه خود بساز که نو دیگران گران است (۹) وجوه تمایز تفارق «فارسی ایران» با «دری افغانستان». www.afgazad.com.

مومند، ماشو خېل، عبد الحمید. دیوان. B.M.Or.2804-Foll.119. بریتیش کتابتون. لندن. (خطي نسخه).

مومند، محمد گل خان، وزیر. پښتو سیند. ۲ ت، کابل: عمومي چاپخانه، ۱۳۱۲.

معین، محمد، دکتر. فرهنگ فارسی. ۲ ج. تهران: امیر کبیر، ۱۳۲۳.

نجفی، ابوالحسن. فرهنگ فارسی عامیانه. ۲ ج. تهران: نیلوفر، ۱۳۷۸.

نفیسی، سعید، استاد. «دستور لغت نویسی». فرهنگ عمید. ۳ ج، چاپ دوم، تهران: امیر کبیر، ۱۳۲۵.

نفیسی، سعید، استاد. فرهنگ فرانسه-فارسی. تهران: انتشارات صفی عیشاه، ۱۳۲۴.

نفیسی، میرزا علی اکبر خان، دکتر، ناظم الاطبا. فرهنگ نفیسی. ۵ ج. تهران: کتابخانه خیام، ۱۳۵۵.

نوري، محمد گل. پښتو قاموس [چې د ځينو افغان ليکوالو او څېړونکو په استناد يې اصلي نوم نوراللغات
و]. ۲. ټ. کابل: پښتو ټولنه، ۱۳۳۳.

.... د پښتو اصطلاحات او محاورې. کابل: پښتو ټولنه، ۱۳۲۰.

نيک آيين، امير. واژه نامه سياسي و اجتماعي. ايران: حزب توده ايران، ۱۳۵۰.

هاللي، عبدالحکيم، څېړنوال، ډاکټر. پښتو قاموس ليکنه. کابل: پښتو ټولنه، ۱۳۵۴.

هوټک، محمد. پټه خزانه. به تصحيح و تحشيه و تعليقات عبدالحی حبيبي. کابل: پښتو ټولنه، ۱۳۲۳.

هوټک، محمد. پټه خزانه. به تصحيح و تحشيه و تعليقات عبدالحی حبيبي. دوهم چاپ. کابل: د پوهني
وزارت، ۱۳۳۹.

Adamec, L. W. Historical and Political Gazetteer of Afghanistan. 6Vol.(Graz, Austria:
Akademische Druck-u.Verlagsanstalt, 1972-1985.

Adamec, L. W. Historical and Political Who's Who of Afghanistan and its First
Supplement to the Who's Who of Afghanistan: Democratic Republic of Afghanistan.
Graz, Austria: Akademische Druck-u.Verlagsanstalt, 1979.

Apperson, G.L. Dictionary of Proverb. Hertfordshire: Wordsworth, 1993.

Aryanpur, Abbas & M. Aryanpur. The English-Persian Collegiate Dictionary. 2 Vols.
Tehran: Amir Kabir Publication Organization, 1992.

Atkins, Sue, B.T. & Michael Rundell. The Oxford Guide to Practical Lexicography.
Oxford: Oxford University Press, 2008.

Bellew, H.W. A Dictionary of the Pukkhto or Pukshto language. London: W.H. Allen &
Co., 1867.

Clari, Michela & Martyn Bark. Collins Robert French Dictionary. New York:
HarperCollins, 2000.

Clark, J.O.E. A Dictionary of English Idioms. London: HarperCollins, 1988.

Coulson, J., Prof. C.T. Carr & L. Hutchinson. The Reader's Digest Great Encyclopaedic Dictionary. 3 Vols. 2nd ed. London: The Reader's Digest Association, 1964.

Cruse, D.A. Lexical Semantics. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

Dorn, B. "Glossary." subjoined to 'A Chrestomathy of the Pushtu or Afghan Language'. (St. Petersburg: St. Petersburg's Imperial Academy of Sciences, 1847) pp.387-617.

Gifis, S. H. Law Dictionary. New York: Barron's Educational Series Inc., 1992.

Gilbertson, G. W. A Dictionary of the Pakkhtoo Idiom. Assisted by Ārifullah Khān Yusufzi, Alí Akbar Khan Kandahāri and Mahmúd Apredí. 2 vols. (Hertford: Stephen Austin & Sons, 1932.

Gilmour, Lorna, Editor. Collins Thesaurus. Glasgow: HarperCollins, 2005.

Gilpin, Alan. Dictionary of Economic Terms. 2nd ed. London: Butterworths, 1970.

Jackson, H. & E. Z. Amvela. Words, Meaning and Vocabulary: An Introduction to Modern English Lexicography. 2nd Ed. New York: Continuum, 2007.

Jary, David & Julia Jary. Dictionary of Sociology. Glasgow: HarperCollins, 1991.

Nundu Lal. The Geographical Dictionary of Ancient & Medieval India. 2nd Ed. New Delhi: Oriental Books Reprint Corp., 1971.

Pass, C., B. Lowes & L. Chadwick. Dictionary of Business. Glasgow: HarperCollins, 1991.

Pass, C., B. Lowes & L. Davies. Dictionary of Economics. London: Collins, 1988.

Platts, J. T. A dictionary of Urdu, classical Hindi, and English. London: W. H. Allen & Co., 1884.

Raverty, H.G. A Dictionary of the Puk'hto, Pushto, or Language of the Afghans. London: Longman & Co., 1860.

Robinson, Mairi. Editor in chief. Chambers 21st Century Dictionary. Edinburgh: Chambers, 1996.

Saifulin, Murad. A Dictionary of International Law. Trans. from Russian, Moscow: Progress, 1986.

Simpson, John. The Concise Oxford Dictionary of Proverbs. Oxford: Oxford University Press, 1985.

Terrell, P., V. Schnorr, W. V.A. Morris, R. Breitsprecher, ed. by Horst Kopleck & Maree Airlie. Collins German - English Dictionary (Unabridged). 4th ed. Stuttgart, 1999.

Thomson, A. J. & A. V. Martinet. A Practical English Grammar. 4th ed. London: Oxford University Press, 1985.

Thomson, Della. The Oxford Dictionary of Current English. 9th ed. Oxford: Clarendon Press, 1995.

Walker, M. B. et. al. Dictionary of Science and Technology. Hertfordshire: Wordsworth, 1995.

Warriner, John E., M. E. Whitten and F. Griffith. English Grammar and Composition. New York: Harcourt Brace & World, Inc., 1958.

Wehr, Hans. A Dictionary of Modern Written Arabic. Ed. by J. Milton Cowman, 3rd. ed. Beirut: Librairie du Liban, 1980.

---. Dictionary of Legal Terms. London: Brockhampton, 1997.

---. English to English and Urdu Dictionary. New edition. Lahore: Ferozsons, n.d.

Websites and Web/CD based Dictionaries:

Bible, New International Version (www.biblegateway.com)

<http://www.Urdu Dictionary.com>

<http://www.Urdu Word.com>

<http://www.worldbook.com/>

<http://www.britannica.com/>

<http://www.oxfordreference.com>

<http://en.wikipedia.org/wiki/Wikipedia>

<http://onlineslangdictionary.com/>

<http://www.peevish.co.uk/slang/>

<http://www.cockneyrhymingslang.co.uk/>

<http://www.probertencyclopaedia.com/slang.htm>

Collins Concise English Dictionary (1995) 3rd ed. revised, HarperCollins.

Collins English Dictionary and Thesaurus (1992) Reference International.

Collins English Dictionary (2003), HarperCollins.

Collins Compact English Dictionary (1994) 3rd ed. HarperCollins.

Collins COBUILD Dictionary (2003), HarperCollins.

[encyclopedia.com/complex and compound words](http://encyclopedia.com/complex-and-compound-words)

Cambridge Dictionary

Chambers Reference Online

The Concise Oxford Dictionary (Ninth Edition) on CD-ROM (1996), Oxford University Press.

The Concise Oxford Dictionary (Eleventh Edition) on CD-ROM (2004), Oxford University Press.

[Collins English Dictionary](#) – Complete and Unabridged 6th Edition 2003. © William Collins Sons & Co. Ltd 1979, 1986 © HarperCollins Publishers 1991, 1994, 1998, 2000, 2003.

[encyclopaedia encarta](#)

Longman Dictionary of Contemporary English

Macmillan Dictionary

Merriam-Webster's Online Dictionary

Online Etymology Dictionary (www.etymonline.com)

Online Urdu Dictionary

Oxford Talking Dictionary

Random House Dictionary, © Random House, Inc. 2009.

The American Heritage Dictionary of the English Language, Fourth Edition copyright ©2000 by Houghton Mifflin Company. Updated in 2009.

Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library